

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Інститут журналістики

На правах рукопису

Борець Андрій Анатолійович

УДК 007 : 304 : 070

ПУБЛІЦИСТИКА ПЕТРА СТЕБНИЦЬКОГО:
ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВИ ТА НАЦІЇ

Спеціальність 27.00.04 – теорія та історія журналістики

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата наук із соціальних комунікацій

Науковий керівник
доктор філологічних наук, проф.
Сидоренко Наталія Миколаївна

Київ – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПУБЛІЦИСТИКИ ПЕТРА СТЕБНИЦЬКОГО.....	11
1.1. Постать П. Стебницького та його тексти як об'єкти наукового дослідження.....	11
1.2. Мемуарна спадщина діячів українського руху початку ХХ ст. як історичне джерело.....	27
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження.....	37
Висновки до розділу.....	57
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА ПЕТРА СТЕБНИЦЬКОГО: ПОЄДНАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА ІМПЕРСЬКОГО ДИСКУРСІВ.....	59
1.1. Політичні концепти в публіцистиці П. Стебницького: критичний дискурс-аналіз.....	59
2.2. Дискурсивні стратегії національної ідентичності.....	89
2.3. Тиск імперського дискурсу як фактор збереження субституційних елементів.....	104
Висновки до розділу.....	124
РОЗДІЛ 3. АНТИКОЛОНІАЛЬНИЙ ВИМІР ПУБЛІЦИСТИКИ ПЕТРА СТЕБНИЦЬКОГО.....	125
3.1. Пошук "іншого" як антиколоніальна стратегія опору.....	125
3.2. Дискурс нації в публіцистиці П. Стебницького.....	142
3.3. Художньо-публіцистичні твори П. Стебницького: антиколоніальне прочитання.....	156
Висновки до розділу.....	179
ВИСНОВКИ.....	181

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	189
---------------------------------	-----

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- "Вільна Україна" (журнал, Петербург, 1906) – ВУ
"Киевская старина" (журнал, Київ, 1882–1906) – КС
"Книгарь" (журнал, Київ, 1917–1920) – Кн.
"Літературно-науковий вісник" (журнал, Львів–Київ, 1898–1919) – ЛНВ
"Наше минуле" (журнал, Київ, 1918–1919) – НМ
"Нова Рада" (газета, Київ, 1917–1919) – НР
"Промінь" (газета, Київ, 1919) – Пр.
"Рада" (газета, Київ, 1906–1914, 1919) – Р.
"Трибуна" (газета, Київ, 1918–1919) – Тр.
"Украинская жизнь" (журнал, Москва, 1912–1916) – УЖ
"Южные записки" (журнал, Одеса, 1903–1905) – ЮЗ

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю ґрунтовного та комплексного вивчення публіцистичної спадщини діячів українського національного руху початку ХХ ст. Цей період є надзвичайно важливим у кількох аспектах. Унаслідок революції 1905 року в українців, які мешкали в Російській імперії, з'явилася можливість легальної політичної діяльності. Якщо скористатися відомою схемою, яку запропонував чеський історик М. Грох для опису розвитку національних рухів у Східній Європі, український рух перейшов до політичної фази. Вона характеризувалася постанням національних політичних партій та широкою мобілізацією мас. Ця фаза охоплює період до доби Української революції (1917–1921) включно і, на думку деяких вчених, так і не була завершена.

Характерною особливістю політичної фази українського національного руху була роль преси. Якщо інші національні рухи Східної Європи спромоглися заснувати мережу національної періодики вже під час другої, культурницької, фази, то українці внаслідок політики імперського уряду (Валуєвський циркуляр та Емський указ) були позбавлені такої можливості. Винятком були лише українські землі, що входили до Австро-Угорської імперії і де національна преса повноцінно функціонувала вже у другій половині ХІХ ст.

Таким чином, становлення української преси на більшості етнічних українських земель збіглося з процесом поширення на широкі маси національної свідомості. Саме газети та журнали – поряд із науковими, навчальними та художніми неперіодичними виданнями – відіграли надзвичайно важливу роль у тому, що в 1905–1921 роки тисячі людей усвідомили себе українцями. Велика частина діячів українського руху в цей період працювала як публіцисти. М. Грушевський, С. Петлюра, С. Єфремов, О. Лотоцький,

М. Шаповал та ін. своїми статтями, памфлетами, нарисами, фейлетонами сприяли утвердженню української національної ідентичності.

З цієї точки зору важливим видається уважне прочитання і аналіз публіцистичної спадщини П. Стебницького (1862–1923) – українського громадського й політичного діяча, публіциста, письменника, видавця, одного з лідерів петербурзької Громади. На відміну від вищезгаданих діячів, чия діяльність та праці ставали об'єктом наукових досліджень, П. Стебницькому наразі не присвячено жодного дисертаційного дослідження. За радянських часів брак уваги до цієї важливої постаті в історії українського національного руху пояснювався його політичною біографією (активна участь у діяльності Центральної Ради та посада міністра освіти в уряді гетьмана П. Скоропадського), яка унеможливила залучення його творчості до наукового дискурсу. За роки незалежності інтерес дослідників до постаті П. Стебницького та його творчості значно зріс. Перевидано більшу частину його творів, написано його біографію. Втім, публіцистична творчість П. Стебницького вивчалася спорадично. Очевидно, що історії журналістики бракує відповідного наукового дослідження.

П. Стебницького, який більшу частину життя провів у Петербурзі, сучасниками вважали фахівцем із українсько-російських відносин, що є ключовою темою багатьох творів публіциста. Важливість дослідження підтверджується й особливостями становлення національної ідентичності П. Стебницького. До Петербурга на державну службу він переїхав у 24 роки як носій загальноросійської тожсамості. Однак саме в імперській столиці П. Стебницький несподівано прийняв українську національну ідентичність. Понад 30 років він поєднував роботу в Міністерстві фінансів Російської імперії, де посідав високу посаду, й громадську роботу в українському русі. За цей час його погляди на політичні й національні питання пройшли значну еволюцію – від етнографічного українофільства до політичного сепаратизму. Цей розвиток відображений у публіцистиці діяча. І тому її уважне вивчення допоможе не лише реконструювати світогляд П. Стебницького, а й краще зрозуміти деякі

проблемні питання українського національного руху початку XX ст. в цілому (погляди на федералізм, самостійництво, гібридні культурні явища тощо).

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертація безпосередньо пов'язана з науковими дослідженнями кафедри історії журналістики Інституту журналістики та здійснена в межах науково-дослідної теми "Український медійний контент у соціальному вимірі" (№11БФ045-01) Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Основною **метою** роботи є визначення ознак та особливостей публіцистики П. Стебницького як частини українського національного дискурсу, що на початку XX ст. мав виразний антиколоніальний і націєтворчий характер.

Відповідно поставлено такі **завдання**:

- простежити функціонування політичних концептів "федерація", "автономія", "сепаратизм", "державність", "самостійність", оцінити їхню роль у творах різних періодів;
- з'ясувати еволюцію ідентичності П. Стебницького, спираючись на його публіцистичну творчість та залучаючи до дослідження документи з його особового фонду та спогади сучасників;
- визначити елементи імперського дискурсу наявні в публіцистиці автора, з'ясувати їхній зв'язок з еволюцією його ідентичності та функціонуванням політичних концептів;
- проаналізувати значення понять "нація", "національність" у лексиконі П. Стебницького;
- дослідити антиколоніальні стратегії опору в публіцистиці діяча;
- розглянути художньо-публіцистичні тексти автора як частину антиколоніального дискурсу.

Об'єктом дослідження стали публіцистичні та художні твори П. Стебницького, надруковані в українській та імперській пресі, збірка нарисів "Поміж двох революцій" (1918), праці "Українське питання" (1914, у співавторстві з О. Лотоцьким), "Галичина, Буковина і Угорська Русь" (1914, у

співавторстві), "Україна та українці" (1917), "Українська справа" (1917). Усього проаналізовано понад 150 його публіцистичних та художніх творів.

Предметом дослідження стали націстворчі та антиколоніальні особливості публіцистики П. Стебницького, закономірності її функціонування в межах різноманітних дискурсів.

Джерелами дослідження стали понад 30 українських та імперських періодичних видань, які друкували твори П. Стебницького, а саме: "Санкт-Петербургские ведомости", "Биржевые ведомости", "Речь", "Южные записки", "Сын Отечества", "Вестник Европы", "День", "Киевская старина", "Украинский вестник", "Украинская жизнь", "Вільна Україна", "Україна", "Рідна справа – Вісті з Думи", "Літературно-науковий вісник", "Промінь" (Москва), "Рада", "Наше минуле", "Нова рада", "Промінь" (Київ), "Книгарь", "Громадське слово", "Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук" та ін. Поряд із цим важливою джерельною базою для дослідження стали матеріали особового архівного фонду П. Стебницького, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (понад 600 одиниць зберігання), мемуари його сучасників, а також "Вибрані твори" П. Стебницького (2009), до яких увійшла велика частина його публіцистичної спадщини, та книжка "Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки" (2008).

Методологічна основа роботи визначена системою принципів (історизм, наукова об'єктивність, комплексність та достовірність) і методів, теоретичних узагальнень історико-журналістського знання й спирається на праці українських та іноземних вчених в галузі історії, соціальних комунікацій, літературознавства.

Для з'ясування політичного та культурного контексту подій на етнічних українських землях на початку XX ст. виняткове значення мають праці істориків Б. Андерсона, Е. Сміта, Е. Геллнера, Р. Шпорлюка, Г. Касьянова, С. Плохія, С. Єкельчика, А. Каппелера, О. Субтельного, П. Магочія, З. Когута, Я. Грицака, І. Лисяка-Рудницького, О. Мотиля.

Основні положення постколоніальної теорії, використані в дослідженні, спираються на праці світових та українських істориків, культурологів та літературознавців Е. Саїда, Г. Співак, Г. Бгабги, М. Шкандрія, О. Грабович, Г. Грабовича, М. Рябчука, М. Павлишина, Е. Томпсон, Т. Гундорової, О. Забужко.

Праці істориків журналістики А. Животка, М. Романюка, Н. Сидоренко, І. Михайлина, О. Богуславського, Л. Сніцарчук, О. Мукомели, М. Тимошика, С. Горевалова, А. Бойко, О. Школьної, А. Волобуєвої, Т. Хітрової та ін. стали основою для розгляду об'єкта дослідження в широкому контексті зародження й розвитку української періодики на початку ХХ ст.

На основі праць теоретиків журналістики та соціальних комунікацій В. Різуна, А. Москаленка, В. Здоровеги, В. Іванова, Б. Потятиника, О. Гояна, О. Холода, Я. Приходи, Л. Василик, В. Владимірова, Д. Прилюка, Й. Лося, О. Глушка, М. Василенка, Т. Приступенко, Н. Зелінської, Н. Желіховської ґрунтується розуміння понять журналістики та публіцистики, їхньої природи та особливостей.

Роботи О. Пономарева, К. Серажим, Н. Шумарової, А. Мамалиги допомогли виявити мовностилістичні та дискурсивні особливості публіцистичних творів П. Стебницького.

Для розв'язання завдань, зумовлених метою дисертаційної роботи, були використані **методи** емпіричного та теоретичного дослідження. Основним методом, застосованим у роботі, є критичний дискурс-аналіз. За його допомогою публіцистичну творчість П. Стебницького проаналізовано як частину різноманітних дискурсів: антиколоніального, націєтворчого, ліберального, політичного, економічного. Для аналізу художньо-публіцистичних творів П. Стебницького було використано метод деконструктивістського прочитання як основний у постструктуралістській філософії. Цей метод, фактично тотожний запропонованому Е. Саїдом "контрапунктному прочитанню", допоміг показати імпліцитну антиколоніальну спрямованість белетристичних текстів публіциста.

У дослідженні використано також порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-оглядовий, історико-описовий та діахронний методи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в українському й зарубіжному журналістикознавстві це перше комплексне дослідження публіцистичної спадщини П. Стебницького як частини українського національного дискурсу, який на початку XX ст. мав виразний націєтворчий та антиколоніальний характер.

Уперше:

- досліджено публіцистику П. Стебницького як результат складної взаємодії національного та імперського дискурсів початку XX ст.;
- визначено взаємозв'язок між функціонуванням політичних концептів у творах публіциста та змінами в його національній ідентичності;
- з'ясовано символічну та лінгвістичну структури стратегій опору колоніалізму в текстах П. Стебницького;
- показано імпліцитну антиколоніальну спрямованість його художніх творів, позначених публіцистичністю;
- доведено, що публіцист дотримувався етнічної концепції нації.

Удосконалено методологічні підходи до досліджень у галузі історії журналістики (постколоніальна парадигма, модерні підходи до поняття "нація" як до уявленої спільноти).

Набули подальшого розвитку в історії журналістики дослідження про закономірності виникнення української преси після 1905 року, особливості функціонування системи українських періодичних видань в контексті загальноімперських, націєтворчий та антиколоніальний характер дискурсу української преси початку XX ст.

До наукового обігу введено понад 80 текстів П. Стебницького (серед них і рукописи неопублікованих статей), які не ввійшли до "Вибраних творів" (2009).

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Наукове значення роботи полягає в тому, що завдяки новому методологічному підходу українську публіцистику початку XX ст. уперше розглянуто як частинц

національного антиколоніального дискурсу, який мав складний характер і був тісно пов'язаний із імперським. Суперечливі погляди діячів українського руху на концепти "федерація", "державність", "самостійність" можна пояснити саме цією залежністю і розглядати їх як дискурсивні явища. Практичне значення роботи полягає в тому, що викладений у ній фактологічний матеріал, теоретичні положення й висновки можуть бути використані в розробці програми нормативної дисципліни "Історія української журналістики".

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження, автореферат, публікації, в яких викладено основні положення роботи, виконані автором самостійно.

Основні теоретичні положення дисертації були **апробовані** в доповідях та виступах на всеукраїнських науково-практичних конференціях: "Національна періодика початку ХХ ст.: розвиток і реалізація української ідеї державотворення" (Київ, 2006), "Журналістика, філологія та медіаосвіта" (Полтава, 2009), "Журналістика. Лінгвістика. Дидактика" (Київ, 2010), "Зарубіжні письменники і Україна" (Полтава, 2010), "Мова. Суспільство. Журналістика" (Київ, 2011), "Видавнича діяльність, книгопоширення і преса в слов'янських країнах" (круглий стіл, проведений під час відзначення Дня слов'янської писемності й культури, Київ, 2011), "Традиції слов'янської писемності і культури: трансформації в ХХІ столітті" (Київ, 2012).

Дисертація обговорена й рекомендована до захисту кафедрою історії журналістики Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дослідження викладено в шести наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (261 позиція). Загальний обсяг дисертації – 214 сторінок, з яких 25 – список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПУБЛІЦИСТИКИ ПЕТРА СТЕБНИЦЬКОГО

1.1. Постать П. Стебницького та його тексти як об'єкти наукового дослідження

Постать П. Стебницького та його тексти (вживаємо цей термін, під яким, окрім публіцистичних, розуміємо також художні твори та епістолярну спадщину) ставали об'єктом дослідження історії, журналістикознавства, літературної критики та бібліотекознавства. Таке міждисциплінарне зацікавлення пояснюється багатогранністю їхньої тематики.

До перших дослідників спадщини діяча зараховуємо М. Зерова та О. Киселя.

М. Зеров у статті "З літературних творів П. Я. Стебницького" (увійшла до книги-посвяти "П. Я. Стебницький. 1862–1923", Київ, 1926) зробив огляд поетичних творів публіциста й низки його перекладів російських та європейських авторів. При цьому дослідник, який був особисто знайомий із П. Стебницьким (спільна робота в часописі "Книгар"), підкреслив, що белетристика та поезія не були в центрі його зацікавлень: "Небіжчик П. Я. Стебницький в далеко більшій мірі жив інтересами публіциста й політика, як повістяра або поета... Вірш, оповідання, діалог – все те мало лише ілюструвати його настрої і думи публіциста" [71, 89]. Окрім цієї важливої думки, що підтверджує правомірність залучення до дослідження художніх творів публіциста, М. Зеров дав кілька важливих зауваг до еволюції національної ідентичності П. Стебницького.

О. Кисіль, колега П. Стебницького по роботі в "Благодійному товаристві для видання дешевих і загальнокорисних книг" у Петербурзі, в своєму нарисі

"Стебницький і українська книга" зосередився на громадській діяльності публіциста, а саме – його видавничих проектах. Зокрема детально розглянув роль діяча в появі першого нецензурованого видання "Кобзаря" та його співпрацю з видавництвами та журналами протягом 1917–1921 років. На думку О. Киселя, найголовнішими складниками літературно-громадської діяльності публіциста були популяризація дешевих книг українською мовою для масового сільського читача та ознайомлення через пресу та книгу з українським питанням російської інтелігенції [99, 85].

Спроби пошанування П. Стебницького та залучення його спадщини до наукового дискурсу викликали опір режиму вже в 1920-ті. Є свідчення, що загадану книгу-посвяту "П. Я. Стебницький. 1862–1923" намагалися конфіскувати через "націоналістичний ухил" [63, 463]. Стаття С. Єфремова, що ввійшла до неї, стала одним із доказів проти нього під час справи СВУ 1928 року [63, 703].

В еміграції про П. Стебницького час від часу з'являлися матеріали, однак вони мали або мемуарний, або довідково-енциклопедичний характер [172; 206].

Зацікавлення історією України початку ХХ ст., що розпочалося після 1991 року, не оминуло й постать П. Стебницького. За роки незалежності про нього та його творчість написано десятки статей. Найперше оглянемо праці історико-біографічного характеру. Найбільшим за обсягом і найповнішим за змістом видається нарис А. Болабольшенка "Петро Стебницький", що разом із аналогічними творами про М. Левицького та М. Славинського ввійшов до книги "Три долі" [11, 37–72].

Праця А. Болабольшенка має синтетичний характер: спираючись на великий емпіричний матеріал (публіцистичні твори П. Стебницького, його автобіографію та інші матеріали з особистого архіву, спогади сучасників), вона не лише відтворює біографію діяча українського національного руху, а й охоплює питання його політичних поглядів, національної ідентичності. Таким чином, постать публіциста вписано в контекст українського національного руху початку ХХ ст.

А. Болабольченко означив головні сфери громадської діяльності П. Стебницького, дав перелік організацій, у роботі яких він брав участь ("Благодійне товариство для видання дешевих і загальнокорисних книг", Петербурзька Громада, "Товариство ім. Т. Г. Шевченка для допомоги малозабезпеченим Південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах С.-Петербурга"), наголосив на ролі П. Стебницького в створенні та діяльності українських періодичних видань ("Рідна справа / Вісті з Думи", "Украинская жизнь", "Украинский вестник" та ін.). Активна діяльність П. Стебницького під час петербурзького періоду, надто щодо отримання дозволів на видання творів українською мовою, дали підстави авторові назвати діяча "фактично неофіційним аташе в Петербурзі у справах української культури" [11, 46]. "Усі тогочасні українські гуртки та громади в Петербурзі, – зазначає А. Болабольченко, – пов'язані з його ім'ям: жодне українське питання, що вирішувалося в столиці, не обминуло його" [11, 42].

У центрі уваги автора також і політична біографія П. Стебницького. Він наголошує на важливості посад, які обіймав діяч: статс-секретар у справах України при Тимчасовому уряді, заступник голови делегації Української держави на мирних переговорах із РСФРР у 1918 році, міністр освіти Української держави гетьмана П. Скоропадського: "... за... переліком посад стоїть не тільки доля Стебницького як урядовця, а й важкі змагання – за українську державність, великі людські надії, радість здобутків та гіркота поразок, низка особистих випробувань" [11, 58].

З'ясування світогляду П. Стебницького – а фактично його національної ідентичності та політичних поглядів – обмежується цитуванням кількох публіцистичних творів, зокрема нарисів "Перед світом", "Рух на місці", "Немезида". Цитати, в яких публіцист спростовував звинувачення російського націоналізму на адресу українського руху та обґрунтовував доцільність проголошення Україною самостійності в січні 1918 року, дослідник інтерпретував в контексті дискурсу державотворення: "Публіцистичні виступи

Петра Стебницького, гострі та злободенні, були суттєвим внеском свідомого громадянства на захист прав і свобод української нації" [11, 52].

Слід відзначити публіцистичний характер та ідеологічне спрямування праці А. Болабольченка. Вона цілком вписується в концепцію "заповнення білих плям" в історії України. Виходячи з позитивістського світогляду та переніалістського тлумачення нації, вона фактично повернула П. Стебницького до канону національних героїв, несправедливо забутих за радянських часів (характерною є назва ранньої статті А. Болабольченка про діяча – "Приречений на забуття" [12]). Дослідник, схоже, не приховує публіцистичний характер нарису. Зазначивши у вступі до "Трьох доль", що зацікавлення постаттю П. Стебницького виникло на ґрунті земляцтва (обидва родом із одного району Київщини), дослідник вдається до метафор, емоційно-забарвленої лексики, оперує ціннісними та естетичними критеріями, власними симпатіями, а там, де йому бракує емпіричного матеріалу, вдається до домислу. Наприклад, вибір П. Стебницьким псевдоніму "П. Смуток", він пояснює так: "Зимовими вечорами, коли землю накривала білим мороком хуртовина, в хатах... збиралися жінки – скубли куделю, пряли, співали пісень. Пісні були переважно сумні, може, звідси й псевдонім – "Смуток" [11, 38].

Втім, вартість нарису все ж видається високою насамперед через велику кількість емпіричного матеріалу, зібраного дослідником із різних джерел. Дослідження є першою спробою написати деталізовану біографію П. Стебницького.

Доповненням до нарису А. Болабольченка можна вважати статтю історика І. Демуз "Петро Януарович Стебницький: штрихи до біографії (1862–1923)" [44]. Авторка відносить свою працю до напряму історичної антропології. Попри зазначені хронологічні рамки дослідження, І. Демуз зосереджується переважно на петербурзькому періоді життя П. Стебницького, зокрема найбільше уваги приділяє його діяльності в "Благодійному товаристві для видання дешевих і загальнокорисних книг". П. Стебницький для І. Демуз – це насамперед книговидавець та суспільно-політичний діяч, "який усе своє життя

працював на користь української справи" [44]. Лише побіжно авторка зазначає: "Окрім того, П. Я. Стебницький відзначився як публіцист, висвітлюючи гостре й болюче на той час "українське питання". Даній темі він присвятив кілька окремих статей..." [44]. І. Демуз не забуває загадати й про брошуру "Українське питання", яку вслід за Є. Чикаленком називає "однією з найцінніших книжок для поширення української національної свідомості" [44].

До біографічних зараховуємо й праці І. Старовойтенко – "...Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці" (про Петра Стебницького і його служіння українській справі)" та "Петро Стебницький". Перша є вступною статтею-нарисом до "Вибраних творів" П. Стебницького, друга – складова монографічного дослідження І. Старовойтенко "Євген Чикаленко: людина на тлі епохи" [197; 194].

У першій статті авторка, зазначаючи, що не ставить завдання повністю реконструювати біографію П. Стебницького, формулює мету дослідження таким чином: "Ми спробуємо відобразити роль і значення П. Стебницького в історії української видавничої справи, публіцистики та націєтворення в цілому, ознайомити читача з концептуальними поглядами публіциста і письменника на національне питання, баченнями його перспектив та шляхів розв'язання в умовах Російської імперії" [197, 11–12]. Широка мета статті зумовила її синтетичний характер: авторка реконструює біографію П. Стебницького, паралельно досліджуючи проблему його національної ідентичності та політичних поглядів, майстерності як публіциста.

У своїй статті І. Старовойтенко зробила спробу класифікувати публіцистичні твори П. Стебницького, взявши за ознаку їхню тематику. Історик виділяє чотири групи статей: 1) статті з обґрунтуванням історичності українського руху, його генезису в переломні періоди історії, особливостей в умовах російського і польського панування; 2) економічно-статистичні праці, в тому числі що стосуються українського питання; 3) статті з висвітленням історії відомих видань, до яких автор був безпосередню причетний; 4) статті

мемуарного характеру зі згадками про відомих сучасників та їхні справи [197, 26–27].

Ця спроба класифікація публіцистичних творів П. Стебницького є першою. Наголошуючи на її важливості, зазначимо, що така класифікація є умовною. Наприклад, у цій схемі важко знайти місце для більшості нарисів Стебницького, що увійшли до збірок "Під стелями Думи" (1907) та "Поміж двох революцій" (1918).

Досліджуючи майстерність П. Стебницького як публіциста, І. Старовойтенко зазначає: "У численних нарисах, фейлетонах, літературних етюдах, популярних книжечках... поставав саме той П. Стебницький, якого ми досі не знали: безумовно талановитий, стриманий, коректний, влучний, часто іронічний, а згодом і саркастичний, непримиренний до українофобства, об'єктивний, послідовний і переконливий" [197, 14]. Авторка стверджує, що нариси П. Стебницького містили логічні й обґрунтовані думки в доступному формулюванні: "Публіцист ніколи не зривався на особистості образи, не допускав у своїх блискучих фейлетонах істерії, тримаючись коректності навіть у занадто дражливих темах, які, як правило, піднімалися чорносотенними виданнями. Його основною зброєю у протистоянні опонентам був доказовий стиль нарисів та іронія" [197, 14]. Зазначимо, що такі оцінки зумовлені жанровими особливостями статті, й деякі з них надто дискусійні.

У статті "Петро Стебницький" великої уваги авторка приділяє психологічним характеристикам діяча. На її думку, "П. Стебницький, людина зі складним внутрішнім світом, як і Є. Чикаленко, мав песимістичну вдачу, аналітичний склад мислення, часто почувався психологічно пригніченим; цей стан він називав душевним смутком" [194, 167]. Посилаючись на лист до Є. Чикаленка, у якому публіцист стверджує, що в молоді роки був близький до думки про самогубство, І. Старовойтенко припускає, "що П. Стебницький зазнав якогось нещастя в особистому житті" [194, 167]. Наголошуючи на родинній невлаштованості П. Стебницького, обтяжливості чиновницької

служби, дослідниця зауважує, що "життєві обставини не сприяли його повноцінній реалізації" [194, 168].

Поглядам діяча щодо національного питання І. Старовойтенко присвятила окрему статтю – "Український національний рух початку ХХ століття в інтерпретації публіциста П. Стебницького". Історик розглянула такі питання, як вплив ідей М. Драгоманова на публіциста, його критика українського національного та ставлення до національної емансипації селянства. Дослідниця також засвідчила еволюцію політичних поглядів П. Стебницького від федералізму до сепаратизму, яку вона пояснює "змінюю історичних обставин" [196, 332].

Велику частину наукових досліджень присвячено епістолярній спадщині П. Стебницького. Насамперед відзначимо виданий 2008 року повний корпус листування П. Стебницького та Є. Чикаленка [57]. До тому увійшла 361 одиниця кореспонденції (оригінали 360 листів зберігаються у Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, один лист – в архіві Української вільної академії наук у США), яка хронологічно охоплює період від 1901 до 1922 року. Упорядкували видання Н. Миронець, І. Старовойтенко та О. Степченко. Перші дві дослідниці також є авторками вступної статті "Євген Чикаленко і Петро Стебницький на спільному шляху до втілення національної ідеї" [123]. У ній, окрім коротких біографій діячів, узагальнюються основні теми їхнього листування: питання про новозасновані та чинні товариства, фонди, статuti; видавничо-газетна тематика; події української революції тощо. Авторки статті зазначають, що особливу увагу в листуванні Є. Чикаленка та П. Стебницького приділено обговоренню проблем функціонування газети "Рада" [123, 18]. Крім того, Н. Миронець та І. Старовойтенко розглядають листування як джерело, за допомогою якого "можна відтворити й особисті якості кореспондентів, особливості їхніх вдач, світоглядів, ідейних позицій та переконань, прослідкувати життєві обставини, сприятливі чи несприятливі для основної діяльності кожного зокрема" [123, 19].

На думку дослідниць, "особливо цінним це є щодо П. Стебницького, бо про нього маємо обмаль такої інформації" [123, 19].

На видання повного корпусу епістолярію відгукнувся історик Ю. Черченко. У своїй статті "Історія українського руху в листуванні Євгена Чикаленка і Петра Стебницького" він у позитивістсько-примордіалістському ключі розглядає основні мотиви листування, пов'язані з українським рухом початку XX ст., а адресатів сприймає як "самовідданих громадсько-політичних діячів, що мов потужний локомотив тягли за собою лави зрусифікованого українства і пробуджували його національні почуття" [227, 140].

Ще одна стаття, об'єктом якої є епістолярна спадщина П. Стебницького, – "Листування П. Я. Стебницького з С. О. Єфремовим як джерело з історії просвітництва в Україні початку XX ст." Н. Зубкової та О. Степченко [73]. Вона містить 21 лист публіциста до С. Єфремова, що охоплює період від 1907 до 1918 року. Дослідниці наголошують, що ці документи "є ілюстрацією загального історичного контексту перед- та пореволюційного періоду в Російській імперії загалом і в Україні зокрема, поглядів та роздумів стосовно подій навколишнього буття двох непересічних особистостей..." [73, 396]. Авторки статті зазначають: із листів видно, що П. Стебницький та С. Єфремов перебували в дружніх стосунках, мали спільні інтереси. Водночас вони констатують наявність "певних розбіжностей в оцінці тодішньої непростой ситуації в суспільстві" [73, 397]. Наголосивши, що головною темою листування між двома діячами була видавнича справа, Н. Зубкова та О. Степченко стверджують, що "епістолярій таких визначних особистостей в історії України... є важливим джерелом для вивчення національного просвітницького руху початку XX ст." [37, 397–398].

Епістолярна спадщина в центрі уваги й статті Л. Кузьменко "Листування В. Доманицького з П. Стебницьким як джерело вивчення його редакторської роботи з підготовки до друку повного видання "Кобзаря" Т. Шевченка" [107]. В основі дослідження – 32 листи (11 з яких авторства П. Стебницького), які хронологічно охоплюють період від 1906 до 1910 року, протягом якого йшла

робота над появою трьох видань "Кобзаря". Дослідниця звернула увагу на песимістичні погляди діяча щодо української справи: "Той факт, що нове видання "Кобзаря" розходилося не так швидко, як на те сподівалися видавці, викликав у П. Стебницького певне розчарування. Він писав: "Ще новий скандал нашому самолюбству і нашій самосвідомості: боялись конфіскації, – а на нас ніхто уваги не звертає; нікому наш новий "Кобзар" не страшний, та виходить – мало кому і потрібний" [107, 283].

На необхідності подальшого вивчення й опублікування листів публіциста наголошує І. Демуз у статті "Епістолярій П. Я. Стебницького як одне з головних джерел вивчення повсякденності початку ХХ ст." [43]. Авторка зосереджує увагу на важливості розвитку персоніфікованого підходу в українській історичній науці: "Персоніфікований підхід до вивчення історії передбачає пошукову роботу й критичний аналіз усіх видів інформаційних джерел із відомостями про конкретну особистість. Окреме місце серед таких джерел належить епістолярній спадщині, що має яскраво виражене соціальне підґрунтя: висвітлює історичну дійсність, певне суспільне середовище, у якому жив і працював автор листів, інтереси, емоції, особисті переконання і погляди окремої персоналії" [43, 84]. І. Демуз на основі джерелознавчого дослідження листів Стебницького, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, систематизує їх за кількома критеріями, такими як місце зберігання, адресати, стан, інформативність й кількість листів у кореспонденції тощо [43, 85]. Історик виокремлює і "теми повсякденності", серед яких організаційні аспекти роботи "Благодійного товариства з видання дешевих і загальнокорисних книг", передання бібліотеки Б. Грінченка у власність цього товариства, особисті враження адресатів від революційних подій 1917 року в Санкт-Петербурзі та Києві (листування П. Стебницького з В. Науменком) та ін. [43, 85]. Наприкінці статті авторка формулює завдання для подальших дослідників епістолярію діяча: "виявлення, упорядкування та опублікування кореспонденції з метою створення епістолярного діалогу між адресатами" [43, 85].

До історії журналістики відносимо статтю Н. Миронець "Петро Стебницький – один із меценатів і співробітників газети "Рада" [124]. Авторка поставила собі за мету "на основі аналізу публікацій у зазначеному щоденнику та листування П. Стебницького з Є. Чикаленком розкрити його значення у житті газети як порадника у виробленні редакційної політики, як одного з її меценатів та авторів" [124, 36]. Окресливши на початку статті біографію П. Стебницького, Н. Миронець зауважує, що газета "Рада" була однією з головних тем кореспонденції між Є. Чикаленком та П. Стебницьким: "Листування сповнене роздумів, розрахунків, пропозицій П. Стебницького щодо того, як утримати газету, де знайти кошти на її видання. Листи свідчать і про те, як вироблялась і змінювалась редакційна політика" [124, 37].

Н. Миронець розглядає П. Стебницького і як активного дописувача до газети. Вона перелічує його матеріали, які з'явилися на шпальтах видання протягом 1908–1914 років, і вказує, що в них автор порушував теми, які турбували українське суспільство. "Деякі з них, – зазначає Н. Миронець, – на жаль, актуально звучать і нині" [124, 40]. На доказ своєї думки дослідниця наводить кілька цитат із творів П. Стебницького: про небажання російської інтелігенції серйозно ставитися до українського руху та способи змінити цю ситуацію. Наприкінці статті Н. Миронець підбиває підсумки свого дослідження: "Аналіз публікацій П. Стебницького в "Раді" та його листування з Є. Чикаленком дають підстави для висновку, що його участь у житті газети була досить значною. Він впливав на вироблення редакційної політики, підтримував газету матеріально і не лише своїми коштами, а й докладав чимало зусиль, щоб залучити кошти інших українських діячів... підносив інтелектуальний рівень газети як її автор" [124, 40].

До бібліотекознавства відносимо статтю Л. Дубровіної та О. Степченко "Концепція книжкового фонду україніки П. Я. Стебницького". У ній авторки дослідили роль П. Стебницького в створенні української національної бібліотеки. Вони зазначають, що в 1922 році, "коли власне було поставлене та методично визначене питання про фонд україніки національної книгозбірні

України, вирішальним для створення та реалізації його концепції було коротке перебування П. Я. Стебницького на посаді завідувача відділу україніки" [54, 276]. На думку бібліотекознавців, цінність концепції пояснюється тим, що діяч "відмовився від суто бібліографічного трактування поняття "україніка" і запропонував провести частковий топографічний розподіл книжок між відділами. Завідувач відділу україніки творчо підійшов до теоретичних розробок своїх попередників, пристосував їх до нового періоду функціонування Бібліотеки та розвинув ці ідеї далі. Його концепція створення фонду україніки свідчить не лише про надзвичайно високий рівень її теоретичних засад, розроблених відомим ученим, а й про розуміння ним практичних шляхів реалізації цієї ідеї в складних умовах перших років існування Бібліотеки" [54, 275–276].

Особливу цінність статті, на нашу думку, становлять два її додатки – "Інструкція для відділу Ucrainica Всенародної бібліотеки України" та "Відділ Ucrainica в 1922 році" – обидва авторства П. Стебницького [54, 277–283]. Через брак опублікованих журналістських текстів П. Стебницького цього періоду документи видаються важливим емпіричним матеріалом для реконструкції поглядів діяча.

У статті "Петро Стебницький – оборонець української книги та мови" Г. Солоїденко фокусує увагу на громадській роботі П. Стебницького: "Було дві пристрасті, які Петро Стебницький не полишав упродовж усього свого нелегкого життя, – це українська мова та українська книжка. Великий прихильник книги, він сприяв виходу в світ багатьох видань та дбав про їхнє поширення" [183, 30]. Зокрема дослідниця детально розглядає його працю в "Благодійному товаристві для видання дешевих і загальнокорисних книг", з'ясовує його роль у виданні першого нецензурного "Кобзаря" (1906), простежує його діяльність як голови київського товариства "Просвіта" у 1918 році, члена Української академії наук, завідувача відділу україніки у Всенародній бібліотеці України. Окремо авторка аналізує журналістсько-редакторську працю П. Стебницького. Серед великої кількості періодичних видань, у

діяльності яких він брав участь, Г. Солоіденко виділяє часопис "Книгар" [183, 31]. Об'єктом розгляду історика стали й статті П. Стебницького, присвячені мовному питанню, зокрема "Тарифне непорозуміння", "Державна мова", "Про чистоту мови". Г. Солоіденко формулює висновок дослідження таким чином: "Можна стверджувати, що діяльність П. Я. Стебницького – це невтомне служіння українській книзі, українській мові та українській державності, саме в цьому полягав весь сенс його життя" [183, 33].

Мовна проблематика досліджується й в статті Г. Макар "Питання української мови у спадщині Петра Стебницького" [117]. Авторка поставила собі за завдання "розгляд спадщини цього діяча саме в мовознавчому аспекті, передусім у руслі історії української літературної мови, в руслі боротьби за рівноправність, поліфункційність української мови в підросійській Україні в кінці 19 – на початку 20 ст., у роки УНР (1917 – 1920) та в останній період життя (1920 – 1923)" [117, 64].

Стаття Г. Макар, на нашу думку, цікава насамперед спробою класифікувати дослідження сучасного українського гуманітарного дискурсу про П. Стебницького. Дослідниця пропонує таку класифікацію: 1) біографічні; 2) які подали загальну оцінку ролі П. Стебницького в національно-культурному будівництві України кінця XIX – початку XX ст.; 3) які висвітлюють боротьбу П. Стебницького за українство в українських громадських та партійних осередках Петербурга; 4) які окреслюють роль П. Стебницького в розвитку української видавничої справи, розповсюдженні української книги; 5) які зазначили внесок П. Стебницького у розвиток української бібліотечної сфери [117, 63–64].

Втім, схема, запропонована Г. Макаром, дискусійна. Як вже було зазначено, більшість праць про П. Стебницького має синтетичний характер, і тому в них важко виокремити певну тематичну складову. З огляду на це нарис А. Болабольшенка можна віднести одразу до кількох пунктів запропонованої схеми.

Усі вищезазначені дослідження постаті П. Стебницького та його текстів, попри варіативність об'єктів та предметів дослідження, все ж можна віднести до єдиної парадигми. Зважаючи, що більшість науковців, які є авторами згаданих статей та нарисів, історики, для її розуміння варто звернутися до сучасної історіографії.

Б. Кравченко в своїй статті "Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії" виділяє два основні підходи до інтерпретації історії України в академічному середовищі незалежної України: офіційно-нормативний (або ж національно-державницький) та "ревізіоністський" [104, 417]. Представники першого підходу, переніалісти, "визнають тяглість української нації з найдавніших часів та періодичне відродження її культурного та політичного життя після неодноразової втрати незалежної державності"; другі ж "звертаються до класичної модерністської парадигми, а останнім часом – до культурно-символічної інтерпретації національного процесу, парадигми сконструйованої та уявлюваної нації, підкреслюючи інструментальний характер українського національного процесу, кладучи його початок на межу XVIII–XIX ст." [104, 419].

До першого, національно-державницького, підходу й слід віднести вищезгадані роботи. А. Болабольченко, І. Старовойтенко, Н. Миронець та інші дослідники, спираючись на примордіалістські погляди, дотримуються національно-державницької парадигми. В її межах, як пише Б. Кравченко, "царизм зображувано винятково ворожою силою, уособленням зла, поневолювачем, що діє підступними та брутальними методами [104, 421]. Натомість народні маси виглядають "незмінним і найнадійнішим" охоронцем національних традицій у житті українського суспільства", на чолі якого перебувала, звичайно ж, українська інтелігенція, що героїчно протистояла "російським великодержавно-шовіністичним асиміляторам і колонізаторам" [104, 421].

Саме як представника інтелігенції з особливою місією відродження українського народу схильні розглядати П. Стебницького вищеназвані

українські дослідники. Важливо зазначити, що методологічна основа їхніх праць у більшості обмежується описовим, біографічним та бібліографічним методами, поєднаними із методами загальнонаукового характеру: узагальненням, класифікацією тощо. На нашу думку, цінність цих досліджень полягає насамперед у багатому емпіричному матеріалі, однак інтерпретація поглядів і діяльності публіциста у них часто видається ідеологічною й малопродуктивною.

Втім, український гуманітарний дискурс створив й інші дослідження, які спробували вписати П. Стебницького у "ревізіоністську" парадигму української історії. Йдеться насамперед про статтю історика С. Іваницької "Український проект" у діяльності та оцінках П. Я. Стебницького (1905–1908)" [78]. У ній авторка спирається насамперед на модерністське розуміння нації як "уявленої спільноти", методологічною основою її досліджень є праці Г. Касьянова, Я. Грицака, Р. Шпорлюка, П. Магочія, Б. Кравченка та ін.

Мету статті авторка формулює як "з'ясування інтерпретацій "українського проекту" та особистого внеску в його реалізацію видатним суспільно-політичним діячем, публіцистом, одним із керівників Петербурзької громади Української Демократично-Радикальної партії (УДРП) Петром Януаровичем Стебницьким... у контексті стратегії й тактики УДРП у роки першої російської революції" [78, 77]. У вступі С. Іваницька також пояснює актуальність обраної теми: "Недостатньо вивченим, на наш погляд, залишається, насамперед, такий аспект реалізації "українського проекту", як сприйняття його проблем та перспектив "людиною другого плану" в історії, розуміння глибинної суті подій видатними "культрегерами" на ниві освіти й інтелектуалами в політиці, людьми, які багато речей розуміли глибше, ніж будь-хто, та не ждали слави, влади та регалій" [78, 77]. На відміну від інших дослідників, С. Іваницька відмовляється від властивих національно-державницькій парадигмі концептів "несправедливого забуття", "відновлення історичної справедливості" як обґрунтування вибору об'єкту дослідження. Натомість, застосовуючи метафору

"людини другого плану", вона раціоналізує свій вибір за сучасним методологічним зразком.

Крім того, важливим видається й хронологічне обмеження дослідження 1905–1908 роками, якому авторка також дає пояснення: "Період першої російської революції 1905–1907 рр. для "українського проекту" як своєрідної альтернативи проекту "великої російської нації" виявився ключовим із точки зору трансформації фаз процесів націобудівництва. Саме він приніс українській за самоідентифікацію інтелігенції довгоочікувані здобутки – свободу друку й свободу громадських об'єднань, також остаточне організаційне оформлення та активізацію українських політичних партій" [78, 77].

Отож, чітко сформулювавши питання, С. Іваницька дає чіткі відповіді. Розглядаючи діяльність П. Стебницького за головними напрямками реалізації "українського проекту", дослідниця виокремлює такі сфери: мовне питання, участь у "банкетній кампанії" та колективних організаційних заявах, думська громада, створення національної преси, українське друкування та політичні реформи в державі. Публіцистика П. Стебницького стає об'єктом аналізу авторки епізодично. Наприклад, аналізуючи погляди діяча на реформи в Російській імперії, Г. Іваницька стверджує, що він "пропагував програму УДРП, базовану на принципах конституціоналізму, федералізму, свободи національно-культурного розвитку" [78, 80].

Окремим об'єктом аналізу С. Іваницької стало листування між П. Стебницьким та Є. Чикаленком, яке вона називає "діалогом без самоцензури" [78, 80]. Дослідниця уважно розглядає ставлення П. Стебницького до українських політичних партій, зокрема відзначає критичну налаштованість щодо їхнього популізму, простежує зміну його поглядів стосовно селянства, підкреслює розчарованість П. Стебницького результатами революції 1905 року. Вона першою помітила відмінність між публічним та приватним дискурсами публіциста: "Думки П. Я. Стебницького із приводу реалізації "українського проекту", висловлювані приватно, у листах, у

деяких моментах відрізняються від більш оптимістичних по духу публіцистичних виступів та декларацій" [78, 83].

Текстова спадщина П. Стебницького частково стає об'єктом аналізу Г. Іваницької і в інших статтях – "Проблеми формування модерної української нації в інтелектуальній спадщині українських радикал-демократів на початку ХХ ст.", "Українська ліберально-демократична партійна еліта в контексті націєтворення на початку ХХ ст.: актуальні питання дослідження" та "Народ та еліта в націєтворчих концепціях української ліберальної демократії кінця ХІХ – поч. ХХ ст." [75–77]. У них авторка розглядає процес українського націобудівництва з точки зору вже згаданих сучасних концепцій "уявлення" та "конструювання".

Тексти П. Стебницького в межах модерної парадигми епізодично розглядалися і міжнаціональними колективами дослідників. Йдеться про статтю "Малорос: еволюція поняття до Першої світової війни" російських науковців А. Котенка, О. Міллера та української дослідниці О. Мартинюк [103]. Простежуючи зміну семантичного наповнення концепту "малорос" від початку його виникнення й до 1914 року, науковці середі іншого звернули увагу на еволюцію ідентичності П. Стебницького, який в студентські роки був "общеросом" і ще 1904 року щодо себе вважав можливим вживання терміну "малорос". Однак згодом цей етнонім рішуче поступився місцем етноніму "українець" [103].

Крім того, аналізуючи рецепцію російської культури українськими націоналістами (цей термін автори вживають у суто науковому значенні) дослідники побіжно наголошують: "... український дискурс розділяв західне бачення росіян як напівдикого азійського народу, нездатного до європейського способу життя. Центральні російські губернії описувались як метрополія, що викачувала з Малоросії гроші, не повертаючи їх у формі шкільної освіти та інфраструктури. Великорос поставав колонізатором, який зневажає потреби поневоленого народу" [103]. Судячи із посилання, яке супроводжує цей текст, тезу про Україну як колонію автори підкріплюють серією статей

П. Стебницького "Україна в економіці Росії", написаних російською мовою в 1918 році.

1.2. Мемуарна спадщина діячів українського руху початку XX ст. як історичне джерело

Для дослідження публіцистики П. Стебницького, функціонування у ній різних концептів, зокрема "нація" та "держава", важливим завданням є реконструкція його ідентичності, суспільно-політичних поглядів, психологічних характеристик. Важливим джерелом для розв'язання цього завдання, крім текстів публіциста, є мемуарна спадщина діячів українського руху початку XX ст.

Сучасна історична наука наголошує на цінності таких джерел, підкреслюючи при цьому необхідність критичного підходу до них. О. Ясь із цього приводу зауважує: "Мемуари вирізняються підвищеною суб'єктивізацією та ідеалізацією інформації, що пов'язано з особою мемуариста, а також містять унікальні інтимні та приватні відомості, які мають важливе значення для біоісторіографічних, персонологічних студій, просопографічних досліджень. Водночас мемуари як вид письмових джерел потребують ретельної джерелознавчої критики (встановлення рівня достовірності інформації, повноти змісту, виокремлення авторських стереотипів та ін.)" [240].

Серед мемуарів діячів українського руху, на нашу думку, найважливішими є роботи С. Єфремова, Є. Чикаленка, А. Ніковського, О. Лотоцького, Д. Дорошенка, С. Русової, Є. Бігановської.

Найперше розглянемо нарис С. Єфремова "Лицар нездоланий" [62]. Хронологічно ця робота охоплює період від 1896 до 1923 року. Наголосивши на "сірості" офіційної автобіографії П. Стебницького, С. Єфремов ставить собі за завдання "зазирнути за лаштунки цього такого ніби непоказного життя" [62, 9–10]. Згадуючи про свою першу зустріч із П. Стебницьким 1896 року, автор так описує свої враження: "... невідомий мені гість розповідав про

петербурзьке життя і новини – діловито, серйозно, трохи аж навіть сухо, але впевнено, докладно, яскраво. Видко було, що те, про що розповідав, уложилося в певні форми, встоялося й має ясну і чітку формуловку..." [62, 11]. С. Єфремов наголошує на відмінності П. Стебницького від інших "трохи ніби розхристаних, велемовних експансивних" українців, яких йому доводилося зустрічати в той період: "Перше вражіння було таке, що ця людина помилки не зробить. Здавалося, що мислить вона математично, короткими, але точними формулами. Здавалося, що все у неї наперед уложено, розраховано і до кожного нового з'явища чи вражіння підходить вона з класифікаторськими насамперед замірами" [62, 11].

Як надзвичайно важливі розглядаємо свідчення про національну ідентичність П. Стебницького. С. Єфремов вважав за потрібне розповісти, як такий "скептичний, наскрізь тверезий, аж сухий, чоловік прийшов до українства", адже на той час це була "найбільш безнадійна справа" [62, 12–13]. Про це в 1920-ті роки авторові розповів сам П. Стебницький. За його словами, у студентські роки в Києві він був "общеросом" і до українства як течії ставився скептично: "Не вірив. Більш того – не міг знайти розумних підстав для національного відродження..." [62, 13]. Далі, переказуючи слова П. Стебницького, С. Єфремов розповідає про різку зміну національної ідентичності, яка сталася в П. Стебницького на зламі 1880–1890-х років: "...ось 24-х років опинився Петро Януарович у Петербурзі – й одразу почувив те, чого не помічав у Києві: брак рідного повітря. Його потягло назад, на Україну, "на яснії зорі, на тихії води"... Тут приїхав до Петербурга Кропивницький з своєю знаменитою трупкою – і сталося чудо: після кількох вистав з Стебницького-скептика став – може, це навіть мало сказати – гарячий і незбитий українець" [62, 13].

С. Єфремов також відзначив особливу роль П. Стебницького в житті української громади в Петербурзі: "До Петра Януаровича, як до фокуса, сходились нитки і пружини українських заходів у Петербурзі. Він давав їм форму і глибину – і що це було нелегко, треба тільки пригадати, що панувало в

атмосфері тих часів, а в петербурзькій зокрема, з тими рисами несерйозної поверховості, які набули навіть назву "білило-мордовщини" (цей термін С. Єфремов використовує на означення українофільства як суміші аполітизму та етнографізму, зокрема дивись [61, 422]. – А. Б.). І Петро Януарович не тільки не вгруз в тій підозрілій атмосфері, але весь час ішов уперед в українських домаганнях, ростучи й розвиваючись разом з тим, які ріс і розвивався цілий український рух" [62, 14].

У нарисі "Хутір Чорного Мини", окрім спогадів особистого характеру, колишній редактор газети "Рада" А. Ніковський дає характеристику П. Стебницькому як журналістові: "... не часто, але регулярно приходили з Петербурга його статті під заголовком "З біжучих вражінь", а з ними легкий день редакторів. Не треба правити мови, ні стежити за цензурністю статті, ні боятися друкарської помилки... раз у раз брано там ширшу політичну тему, широко її трактовано, ясно визначувано різку критику уряду і до того так управно і дотепно обійдено небезпеки цензурні, що ні розгонистий адміністратор, ні в'їдливий тимчасовий комітет "по делам печати" не нашкрябають крамоли і на 25 карб. пені" [131, 22].

Пізніше, зауважує А. Ніковський, відчуття "цензурно дозволеного" зрадило публіцистові: "... після революції і П. Я. Стебницький, скуштувавши волі і покинувши сам усяку службу й працю з російським урядом, покинув усякі остороги й перестороги і зробився не менш нецензурний, як і Єфремов" [131, 25]. Саме саркастичні статті П. Стебницького поряд із матеріалами С. Єфремова, за твердженням А. Ніковського, стали підставою для закриття "Ради" Добровольчою армією у 1919 році [131, 25].

Зазначимо, що теза про наявність відчуття "цензурно дозволеного" в П. Стебницького – дискусійна. Про це свідчить листування між ним та Є. Чикаленком, а також той факт, що "у 1908 році було конфісковано номер газети "Рада" за публікацію фейлетону П. Стебницького (псевдонім Павло Смуток) "Сполох", а редактора цього видання М. Павловського вирішено притягти до кримінальної відповідальності" [132, 49].

Важливою також видається реконструкція А. Ніковським з пам'яті розмови з П. Стебницьким та С. Єфремовим влітку 1919 року, в якій вони висловлювали свої думки щодо широкого кола питань: природи революції, її соціальний та національний характер, відносини між інтелігенцією та селянами й робітниками тощо.

Що ж до психологічних характеристик П. Стебницького, то погляди А. Ніковського загалом збігаються з Єфремовими: П. Стебницький постає людиною флегматичного темпераменту, що покладається насамперед на здоровий глузд та логіку: "... це справді була людина суха, а в ділових розмовах він завжди потрапляв вам налити на голову воду – небагато, але такої холодної, що всякий ентузіазм причахав і натомість приходили розважність, тверезість, розрахунок і логічність... самий розум і раціональність промовляють з нього, і завжди варто над його словами добре роздуматися" [131, 22].

Діяльність П. Стебницького в Петербурзі в центрі уваги спогадів О. Лотоцького, Є. Чикаленка та С. Русової.

О. Лотоцький, найближчий соратник діяча по роботі в Петербурзькій громаді, у своїх "Сторінках минулого" [112–114], написаних в еміграції на початку 1930-х років, приділив йому багато уваги.

Подавши короткий огляд громадської роботи П. Стебницького в Петербурзі, автор відзначив її різносторонність: "... перед нами не стоять наочно яскраві наслідки його роботи, – сума його праці не сконцентрована в яскравих фокусах. Робота його дуже різномірна і тому розпорошена... громадська праця П. Я. Стебницького має саме такий всеобнімаючий характер, це – якийсь практичний пантеїзм. Але така робота була конечною потребою часу старшого покоління, коли жнива були великі, а женців — мало. Вона множила українські атоми у всіх ділянках життя, проходила в усі його шпари, переймала усю його атмосферу, засвоюючи йому український характер" [113, 40–41]. На думку О. Лотоцького, найцінніше у спадщині П. Стебницького – це не написані ним тексти, а видані за його сприяння книжки.

Важливими є й зауваги О. Лотоцького щодо національної ідентичності П. Стебницького. Згадуючи свої стосунки з членами Петербурзької Громади, він зауважує, що "певні різниці психологічні не стерлися" протягом майже двадцятирічного перебування в Петербурзі [113, 19]. Його, наприклад, обурювало, що відзначення Шевченкових роковин "замість урочистого національного свята оберталися в якийсь уличний балаган; танцювали тут "гопака", співано російський гімн" [113, 19]. Гібридна ідентичність петербурзьких українофілів (що її С. Єфремов називав "поверховістю" та "білило-мордовщиною") викликала в О. Лотоцького нерозуміння: "Українець петербурзької марки визначався настроями компромісовості в більшій мірі, ніж то можна було бачити деінде. До послідовного націоналізму дуже легко чіпляли тут етикетку "шовінізму", а ця етикетка дуже одіозною була на петербурзькому ґрунті." [113, 19]. "В той час, – пише О. Лотоцький, – коли я прибув до Петербургу, суголосним був мені власне П. Я. Стебницький. Цей останній, добре знаючи психологію петербурзьких українців, старався їх не дрочити і старанно обходив всі ті гострі роги, щоб за них не зачепитися, – за се особливо користувався він повагою в українських кругах Петербургу, як людина статечна; але в дипломатичнім своїм поступуванні заходив він часом далеко, і се час від часу трохи псувало наші відносини" [113, 19]. Як бачимо, ця оцінка О. Лотоцького збігається з Єфремовою: обидва підкреслюють різницю між П. Стебницьким та петербурзькими українофілами насамперед у поглядах на національне питання.

Важливою є й оцінка О. Лотоцьким стосунків П. Стебницького з молодшим поколінням діячів українського руху: "... найбільш навіть крайні в своїх поглядах особи з-посеред української молоді добре розуміли, що там Стебницький чи хто інший з старого громадянства не могли ставитись несприятливо до їх широких політичних концепцій – аж до державної незалежності України, а лише не вважали ті концепції за формальну, на яку можна покликатися, підставу для своєї реальної праці в українській справі

перед чинниками урядовими чи так само до тих концепцій ворожими громадськими чинниками російськими" [113, 140].

Мотив стосунків двох громад – старшої аполітичної й молодшої радикальної – у спогадах О. Лотоцького привертає увагу ще й тому, що П. Стебницький постає у них як єднальна ланка між двома поколіннями українців: "Коли з відносин між двома громадами — старшою та молодшою — виключити звичайний і всесвітній елемент різниці вікового успособлення психологічного між старими й молодими, то відносини ті, за винятком хіба окремих фактів індивідуальних конфліктів, були мирні та згідні" [113, 66]. Як доказ О. Лотоцький згадує, що за кілька років до революції у "Благодійному товаристві для видання дешевих і загальнокорисних книг" під керівництвом П. Стебницького працювали переважно члени молодшої громади [113, 66]. І саме він став організатором однієї з перших зустрічей старої й молодшої громад 1898 року [113, 76].

У "Сторінках минулого" П. Стебницький також постає як інтроверт, людина з раціонально-конкретним типом мислення: "Була се натура надзвичайно глибока. Ідея захоплювала його до глибини душі – не теоретично лише, але завжди практично, активно. Ясний, логічний, математичний ум (з фаху П. Я. був математик) давав йому розважливість у найтрудніших обставинах. Дуже нервовий, він силою інтелекту і волі умів держати себе в рамках рівноваги внутрішньої та зовнішньої" [113, 36].

Саме психологічними характеристиками О. Лотоцький схильний пояснювати зміну політичних поглядів П. Стебницького. Переповівши з посиленням на нарис С. Єфремова еволюцію його ідентичності в студентські роки, О. Лотоцький стверджує: "До Петербургу приїхав П. Я., по скінченню київського університету, ще не зовсім сформованим світоглядом національним, та усталив свої національні переконання вже в Петербурзі, в територіальному віддаленні від України та від її живих вражінь. Тому в деяких поглядах його, збудованих логічно та з математичною зграбністю, була певна частка формального теоретизму в різних програмових передбаченнях [113, 36].

Як приклад О. Лотоцький наводить концепцію "громадського та державного устрою шляхом еволюційного розвитку автономічної засади на Україні", до якої був прихильний П. Стебницький: "... коли раптовий вибух революції порушив точно і зграбно уложені плани майбутніх національних досягнень, то відчув він певне недовір'я щодо реальних можливостей в тих, що наступили, обставинах, і та непевність все більше переходила в песимістичні настрої, коли і жертвна його спроба праці в гетьманському уряді не дала бажаного виходу. Настрої сі розвивалися на особистому психічному ґрунті" [113, 36–37].

Останнім пунктом "Сторінок минулого", який вважаємо за необхідне проаналізувати, є проблема авторства брошури "Українське питання" (1915). Ця написана російською мовою праця в українській науці розглядається як одна з центральних у спадщині П. Стебницького і О. Лотоцького. Виникає закономірне запитання: який внесок кожного з авторів до створення цього тексту?

Наразі можемо констатувати, що в історичних джерелах вказівок на те, кому – П. Стебницькому чи О. Лотоцькому – належить авторство тих чи інших глав, немає. В усіх трьох виданнях зазначено: "Складено співробітниками "Украинской жизни".

Свідчення О. Лотоцького дозволяють зрозуміти, яким чином він та П. Стебницький розподілили між собою роботу: "...я взяв усю фактичну та інформаційну частину, а він – міркування політично дипломатичні, — він мав здібність про найгостріші речі висловлюватись так, що справа, не тратячи на своєму змісті, позбувалася свого гострого характеру. (Разів зо два, коли у мене терпець уривався в моїх зносинах із цензурними катами та виникали у мене прикрі там конфлікти, вирушав яко парламентар Стебницький, і його оздоблена в суто-бюрократичному стилі елоквенція цілющим бальзамом заливала заподіяні мною рани) [114, 188–189]. Крім того, О. Лотоцький зазначає: "Наше однодумство в справах засадничих українства виключало можливість яких будь принципових розходжень, а в своїх більших працях ми однаково радилися звичайно один з одним" [114, 188].

Ці вказівки дають підстави припустити, що П. Стебницький написав четверту глави книжки – "Українство у стосунку до російської державності і культури". Там, очевидно, і містилися "міркування політично дипломатичні" – проблема російського централізму, звинувачення українського руху в існування на німецькі гроші, невдала асиміляція українців та ін. Натомість три інші глави – "Основні елементи української національної ідеї", "Український національний рух в минулому і теперішньому як вираження національного самовизначення", "Національні здобутки українства" – авторства О. Лотоцького. У них викладається історія України, її мови, літератури та інших видів мистецтва.

Ще одним джерелом до вивчення постаті П. Стебницького є "Спогади" (1861–1907) та "Щоденник" (1907–1919) його друга та однодумця Є. Чикаленка. Характерною є авторова оцінка П. Стебницького: "Один з найвидатніших і найвідданіших українських діячів, яких мені довелося в своїм житті стрівати" [228, 173]. Крім того, Є. Чикаленко відзначає його особливу роль в житті українського осередку в імперській столиці: "З того часу, як він вступив у "Петербурзьку Громаду", він став її керівником, невибраним головою і був ним до кінця існування тої громади, тобто до 1917 року. Ним держалася та громада, в ній він найбільше працював" [228, 173–174]. Працю "Українське питання" Є. Чикаленко вважає "однією з найцінніших книжок для поширення української національної свідомості" [228, 174], "найкращим підручником для ознайомлення з українським рухом" [228, 242]". Із щоденника Є. Чикаленка видно, що позитивно про цю працю також відгукувалися С. Єфремов, М. Грушевський, І. Шраг, Л. Жебуньов, В. Леонтович [229, 305].

Політичну позицію П. Стебницького протягом 1918–1919 років мозаїчно характеризує щоденник Є. Чикаленка за цей період. Тут знаходимо характеристику діяча як "страшенного германофоба" [230, 46] та водночас інформацію про його наполягання на входженні представників українського національного руху до уряду гетьмана П. Скоропадського [230, 72].

Про роль П. Стебницького в українському русі того періоду свідчить той факт, що його прізвище було одним з чотирьох у списку кандидатів на посаду

голови уряду, поданому Українським Національним Союзом гетьману Скоропадському [230, 123]. Зі слів А. Ніковського, який брав безпосередню участь у переговорах із П. Скоропадським щодо списку потенційних міністрів, дізнаємося, що лише П. Стебницькому глава Української держави дав позитивну характеристику: "От таки прийдеться його взяти; я од всіх чую про нього найкращі отзиви" [230, 133]. Так само з "Щоденника" дізнаємося, що вже напередодні падіння Гетьманату в оточенні П. Скоропадського ще раз розглядали можливість задля досягнення компромісу з Українським Національним Союзом призначити П. Стебницького головою уряду; з ним велися переговори, які так нічим і не завершилися [230, 176–177].

Епізодично про П. Стебницького згадує в двотомних мемуарах "Мої спомини про давнє минуле" (1901–1914) та "Мої спомини про недавнє минуле" (1914–1920) Д. Дорошенко [48–49]. Зокрема в спогадах про дореволюційний період П. Стебницького охарактеризовано як "визначного діяча старшої петербурзької Громади" [48, 81]. Порівнюючи двох головних учасників українського руху в Петербурзі, Д. Дорошенко зауважує: "... наскільки Лотоцький був повний життя, експансивний, веселий, настільки Стебницький був завжди замкнений в собі, задуманий, ніби чогось засмучений, – і літературний псевдонім, під яким він найчастіше писав, був "П. Смуток". Але на громадському полі вони прекрасно доповнювали один одного, і на них двох лежав головний тягар літературної й взагалі громадської української праці в Петербурзі [48, 81].

У другій частині мемуарів Д. Дорошенко називає П. Стебницького серед кандидатів на посаду сенаторів Української держави [49, 330], а також згадує про нього в зв'язку з мирними переговорами між Українською державою та більшовицькою Росією (П. Стебницький був заступником голови української делегації С. Шелухина). Зазначивши, що головною метою більшовиків був зрив переговорів, Д. Дорошенко визнає, що вони вправно використовували нервовість та експансивність голови української делегації. Втім, "коли в кінці вересня через хворобу Шелухина його замінив спокійний, урівноважений

П. Я. Стебницький, якого жодними штучками не можна було схвилювати й вивести з рівноваги, большевицькі делегати, видно, були дуже незадоволені цим" [49, 288–289].

Український педагог і громадська діячка С. Русова в своїх спогадах виокремила П. Стебницького серед інших членів Петербурзької Громади: "... в петербурзькій громаді були люди щиро віддані українській ідеї і з широким світоглядом, такі як Стебницький, Лотоцький, Забіла. З них, звісно, найкращою людиною не можна не назвати Стебницького" [153, 139]. Розглядаючи його діяльність петербурзького періоду, С. Русова наголошує на зусиллях щодо видання "Кобзаря": "Найголовніша і найтяжча праця, – це було добитись у адміністрації дозволу на "повне" видання, майже кожен вірш із так званих "нецензурних" віршів Шевченка приходилося виривати у начальства добре обміркованою дипломатичною упертістю, і ця праця найбільше належала Стебницькому Петрові Януарійовичу" [153, 139].

Привертає увагу й таке твердження С. Русової: "... завше акуратний, сумлінний у своїй праці він користувався, незважаючи на своє українство, пошаною з боку начальства" [153, 140]. Авторка також стверджує, що в діяча завжди було велике бажання повернутися в Україну. "Він навіть купив там невеличкий шматок землі, мріяв збудувати хату", – зазначає вона [153, 140]. Останній раз С. Русова бачила П. Стебницького в 1920 році вже за більшовицької влади: "Він почував себе досить погано і фізично, і морально, але працював з вічною своєю сумлінністю, редагував бібліографічний український журнал "Книгу" (очевидно, йдеться про часопис "Книгарь". – А. Б.). Я спитала його, чому він не виїде за кордон. "Ні вже, – сумно сказав він, – куди вже мені їхати, добрався до Києва, тут уже й умру" [153, 140].

Останні роки П. Стебницького в центрі нарису "Спогади" Є. Бігановської, секретарки часопису "Книгарь". Твір охоплює період 1918–1923 років й описує переважно побутовий бік життя П. Стебницького. Є. Бігановська також відзначає інтравертний тип характеру П. Стебницького: "Самотно й одлюдно жив у Києві "старий дід Смуток" (так часом Петро Януарович себе звав). Мало

хто знав його хатнє життя; не сказати, щоб він з ним ховався, а так якось воно склалось, що ніхто не наважувався підійти ближче до Петра Януаровича, – такий він був захований завжди. І сумний був Петро Януарович через цю самотність" [9, 58]. У спогадах також описано обставини смерті публіциста.

Оглянуті твори мемуарного характеру не лише формують психологічний портрет П. Стебницького, а й наводять важливі факти для розуміння його складної й динамічної національної ідентичності.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Проблема методологічних основ вивчення історії української журналістики сьогодні набуває особливої актуальності. Це пов'язано насамперед із офіційним постановом нової галузі науки, соціальних комунікацій, до однієї зі спеціальностей якої віднесено теорію та історію журналістики. До цього теорію та історію журналістики (журналістикознавство) розглядали як окрему науку – синтез філології, соціології та історії, причому філологічна складова переважала [150].

Важливими для розуміння зміни журналістикознавчої парадигми та її методологічних наслідків є праці одного з її ініціаторів професора В. Різуна. У його нещодавно опублікованих статтях "Соціальнокомунікаційний підхід у науці та галузі соціальної інженерії" та "Начерки до методології досліджень соціальної комунікації" [148; 149] питання методології має виняткове значення. Вчений говорить про необхідність окремого підходу до досліджень у рамках нової науки: "Формування нової галузі науки без сумніву категорично поставило питання про новий методологічний підхід в науці в цілому. Ім'я цьому підходові визначено – соціальнокомунікаційний підхід, так як історики сповідують історичний підхід до явищ біологи – біологічний, фізики – фізичний, філософи – філософський" [148].

На думку В. Різуна, суть нового підходу полягає у фіксації, моніторингу, описі, аналізі та інтерпретації даних з точки зору того, чи здійснює об'єкт

дослідження на соціум той вплив, який технологічно закладався, і якою є реакція соціуму [148]. Дослідник стверджує: "Соціальнокомунікаційний підхід – це підхід, який передбачає аналіз явищ в контексті суспільної взаємодії соціальних інститутів, засобів, соціальних ролей" [148].

Вивчення комунікаційних об'єктів у соціальному вимірі обов'язково включає: 1) фіксацію досліджуваного об'єкта у природній для нього системі суспільних координат (зв'язок із соціальною групою, фахом, віком, освітою, переконаннями, вірою тощо); 2) спостереження за досліджуваним об'єктом в соціальних умовах; 3) експериментування з досліджуваним об'єктом у реальних або лабораторно відтворених соціальних умовах; 4) опис результатів спостережень чи експериментів відносно соціально заданих параметрів; 5) аналіз результатів досліджень у соціально заданому контексті; 6) соціально зорієнтована інтерпретація результатів аналізу [149].

Характерно, що В. Різун повсякчас наголошує на принциповій різниці між соціальнокомунікаційним та філологічним підходами. Підкреслюючи, що журналістикознавство як наука довгий час формувалося на основі філології та частково історії, В. Різун закликає своїх колег усвідомити принципову відмінність підходів: "Важливим для нас, як переважно вчених-журналістикознавців, є розуміння зміни наукового середовища вивчення журналістських матеріалів. Філологічний підхід до журналістського тексту – це одна наукова парадигма опису тексту як об'єкта дослідження, соціальнокомунікаційний підхід – зовсім інша парадигма" [148]. Щоб пояснити свою думку, він наводить такий приклад: "Так, аналіз тематики видань поза дослідженням її залежно від сприймання в соціумі та поза вивченням впливу цієї тематики на соціум так і залишиться філологічним дослідженням, можливо історико-філологічним. Соціальнокомунікаційний підхід до тематики видань передбачає не просто опис змісту цієї тематики, а дослідження функціонування її в соціумі, впливу на соціум, залежності від соціуму" [148].

Водночас, попри підкреслення самостійності нової галузі науки, В. Різун визнає її поняттєво-категоріальну залежність від інших наук: "... де-факто ця

наука залишиться дуже залежною від поняттєво-категоріального апарату соціології, психології, філології, філософії тощо. Їй важко буде формувати свою теорію через те, що основні комунікаційні категорії "комунікант" і "комунікат" в плані аналізу їхньої поведінки, функціонування все-таки належатимуть соціології і психології" [148].

Погоджуючись у цілому з В. Різуном, слід все ж окреслити певні складності з застосуванням соціальнокомунікаційного підходу в рамках досліджень із історії журналістики. З'ясування впливу журналістських (публіцистичних) матеріалів на соціум, його характер та ступінь інтенсивності, видається проблематичним, коли мова, як у цьому дослідженні, йде про тексти початку ХХ ст. Арсенал дослідника тут обмежений якісними методами аналізу текстів (на відміну від дослідників сучасного медіа-контенту, які мають набагато більше можливостей). Окремі реакції на конкретні тексти, що їх можна відшукати як у тогочасній пресі, так і в мемуарній спадщині діячів того періоду, мають епізодичний характер. Тому для з'ясування функціонування публіцистики П. Стебницького в межах соціуму, взаємних впливів між соціумом та текстами важливим видається перехід на вищий за текст рівень – дискурсу. Це, на нашу думку, дозволить здійснити дослідження в рамках соціальнокомунікаційного підходу.

Теоретико-методологічною основою цього дослідження є постколоніальна парадигма, яка вже три десятиліття активно застосовується дослідниками-гуманітаріями в багатьох країнах. Її суть в широкому сенсі – аналіз культурних аспектів стосунків "колонізатор" – "колонізований".

У науковому дискурсі постколоніальна парадигма втілюється в постколоніальних студіях – міждисциплінарному підході, "який стоїть на перехресті дебатів про расу, колоніалізм, гендер, політику та мову" [241, 1]. Як окрема дисципліна міждисциплінарні студії сформувалися у 1980-х роках; до того, за спостереженнями дослідників, постколоніальну теорію застосовували переважно в літературознавчій компаративістиці [135, 703].

Щоб зрозуміти суть постколоніальної парадигми обов'язковим видається звернення до текстів Е. Саїда – вченого, з чиїм іменем пов'язують виникнення й кристалізацію постколоніальних студій як самостійної галузі. Адже саме його головні праці – "Орієнталізм" (1978) та "Культура й імперіалізм" (1993) – спрямували подальші дослідження в рамках постколоніальної парадигми.

У першій із них Е. Саїд доводив, що орієнталізм (в значенні науки про Схід) "слід розглядати як знакову систему, яка виражає європейсько-атлантичну владу над Сходом, а не як правдивий дискурс про Схід (яким він претендує бути, у своїй академічній або науковій формі)" [161, 17]. Фактично, Е. Саїд показав, що "сходознавство народилося у контексті панування Заходу над Сходом і продовжує його легітимізувати та уможлиблювати" [135, 703].

Ця влада, стверджує Е. Саїдом, значною мірою є дискурсивною, причому термін "дискурс" він використовує, послуговуючись тезою М. Фуко про близький зв'язок між формами знання та влади: "... орієнталізм – це, передусім, дискурс, який в жодному разі не перебуває в прямому, однозначному співвідношенні з політичною владою в чистому вигляді, а радше виробляється та існує в процесі нерівноправної взаємодії з різними видами влади, сформований почасти стосунками з владою політичною (такою, як колоніальні або імперські інституції), почасти з владою інтелектуальною (що представлена панівними науками, наприклад, компаративною лінгвістикою або анатомією, або будь-якою з сучасних політичних наук), почасти з владою культурною (ортодоксальними або канонічними стилями, текстами, цінностями), почасти з владою моральною (тут я маю на увазі наші уявлення про те, що "ми" робимо і чого "вони" неспроможні зробити або зрозуміти, як це робимо або розуміємо "ми") [161, 25].

В "Орієнталізмі" об'єктом аналізу Е. Саїда став великий спектр текстів: літературних, соціологічних, офіційних, мовознавчих тощо. Натомість у "Культурі й імперіалізмі" центр його уваги змістився переважно на літературні твори. Однією з головних тез праці було твердження про заангажованість культури і навіть її вирішальну роль у процесі легітимації імперського

панування одних народів над іншими. Автора цікавило насамперед те, як "відбувалися імперіалістичні процеси поза рівнем економічних законів і політичних рішень і як завдяки схильності, владі впізнаваних культурних формацій, тривалому укріпленню позицій в освіті, літературі, музиці та візуальному мистецтві вони проявлялися на іншому, дуже важливому рівні – на рівні національної культури, що її ми намагаємося стерилізувати як галерею незмінних інтелектуальних монументів, не заплямованих жодними земними зв'язками" [160, 48–49].

У своїх працях Е. Саїд в основному розглядав імперський дискурс Британської та Французької імперій XVIII–XIX ст., причому його цікавила насамперед текстова спадщина центру. Однак географічно сфера зацікавлень постколоніальних студій швидко розширилася (Індія – Г. Ч. Співак, Г. Бгабга, Африка – К. Нкрума, В. Шоїнка, Східна Європа – Е. Томпсон). Натомість, як зазначає М. Павлишин, переміщення уваги з текстів центру на тексти периферії з метою "виявляти у них структури протистояння колоніалізму (а то й існування за його межами)" відбувається не так інтенсивно [135, 704].

Дослідження українсько-російських культурних відносин крізь призму постколоніальних студій розпочали іноземні славісти Г. Грабович, М. Павлишин, А. Берегуляк, О. Грабович, М. Шкандрій у 1990-ті [7; 26; 28; 134; 136; 137; 231]. Паралельно в Україні над постколоніальним аналізом російсько-української спадщини працювали М. Рябчук, Т. Гундорова, О. Забужко та ін. [36–38; 155–159; 69–70].

Важливою в контексті розвитку постколоніальних студій видається монографія австралійського професора М. Шкандрія "В обіймах імперії. Російська і українська літератури новітньої доби" [231]. У ній дослідник зокрема обґрунтував можливість і доцільність застосування постколоніальної парадигми до історії (і сучасності) російсько-українських взаємин. Для опису цих взаємин М. Шкандрій вдається до термінів "дискурс" та "контрдискурс": "У цій книжці обстоювано... твердження, що в царській Росії існував антиімперіалістичний контрдискурс, який виражав та захищав свої позиції

всупереч претензіям панівного дискурсу" [231, 18]. І хоч хронологічні рамки дослідження широкі (воно охоплює період початку XIX – 90-х років XX ст.), основну увагу сконцентровано на періоді розквіту й занепаду Російської імперії.

Як частину антиімперського контрдискурсу можна розглядати не лише твори художньої літератури, а й наукові, публіцистичні й газетно-інформаційні та інші тексти того періоду. В. Агеева зауважує, що "художні твори, літературна публіцистика, дискусійні статті, листування – все це, стаючи об'єктом аналізу, витворю певну цілісність, де поетичні й політичні складники однаково важливі" [1, 5].

Із цієї точки зору до антиколоніального дискурсу можна зараховувати і текстову спадщину П. Стебницького, насамперед його публіцистику. Зробивши це важливе в методологічному плані твердження, видається необхідним дати найголовніші характеристики цьому дискурсові.

Найперше слід відзначити залежність (інтертекстуальну, інтердискурсивну) українського контрдискурсу від імперського. На це вказує вже сам термін, який М. Шкандрій взяв у американського літературознавця та культуролога Р. Тердімена: "Згідно з Тердіменом, термін "контрдискурс" характеризує традицію, яка начебто постійно обмежена боротьбою з іншою традицією, яка страждає від залежності і від власних комплексів протистояння і яка щоразу змушена дотримуватися тих риторичних кордонів, які сама намагалася прорвати" [231, 18].

Фактично йдеться про запозичення антиколоніалізмом структур колоніалізму. М. Павлишин, спираючись на праці Г. Бгабги, описав цей зв'язок таким чином: "Антиколоніальним" варто вважати простий опір колоніалізму; спроби перевернути з ніг на голову ієрархії колоніальних вартостей (наприклад, не імперський псевдоуніверсалізм, а неповторна сутність нації є джерелом усіх вартостей); спроби на місце імперських ("фальшивих") міфів поставити ("правдиві") міфи національного визволення" [135, 706].

Наявність інтертекстуальної, інтердискурсивної залежності можна проілюструвати конкретними прикладами. Так, написана О. Лотоцьким та П. Стебницьким праця "Українське питання" фактично була відповіддю на книгу С. Щеголева "Український рух як сучасний етап південно руського сепаратизму". А багато його нарисів, що увійшли до збірки "Поміж двох революцій", є рефлексіями на певні статті в імперській пресі. Можемо, отож, говорити про діалогічний характер розвитку антиімперського дискурсу.

Другою важливою ознакою українського контрдискурсу, що впливає з першої, вважаємо його білінгвальність. Це твердження надто стосується періодичних видань. У силу адміністративних заборон до 1905 року на території Російської імперії не виходило жодного періодичного видання українською мовою. Дослідник української преси О. Мукомела констатує: "Не можна було видавати не тільки політичних газет чи брошур, а й спеціалізованих, скажімо, хліборобських медичних журналів, бюлетенів. Навіть усне публічне слово заборонялося" [129, 12]. Інший дослідник І. Михайлин зазначає: "Лишалася тільки можливість для проукраїнськи налаштованих російських журналів і газет, як-от: "Киевский телеграф", "Киевская старина" [126, 259]. Водночас не можна говорити про те, що не було жодної репрезентації українського контрдискурсу в періодичній пресі: для українських діячів залишалася можливість висловлюватися в загальноросійських періодичних виданнях. Про це зокрема свідчить і приклад П. Стебницького, який друкував статті на українську тематику в "Санкт-Петербургских ведомостях", "Биржевых ведомостях" та інших виданнях.

Третьою ознакою дискурсу вважаємо складну бінарну опозицію "я / інший", що має динамічний характер. Запозичена з філософії та психології, концепція "іншого" знайшла застосування в багатьох науках. Наразі "я / інший" розглядається як "бінарна ідеологічна, мовна, філософська, психоаналітична конструкція, що постулює стан ідеального існування проти стану не існування" [56, 477]. У постмодерністському дискурсі цю конструкцію

тлумачать як "винятковий стосунок між суб'єктами, які займають протилежні позиції в моделях раси, гендера та політичних владних відносин" [56, 477].

М. Павлишин, розглядаючи одну з груп постколоніальних досліджень, деконструктивне прочитання колоніальних дискурсів, зазначає: "У таких дослідженнях особливу увагу часто приділяють побудові бінарної опозиції "я / чуже", де чуже (найчастіше расово чуже) розглядається як категорія вилучування і, отже, пригноблення. Майже недосліджена протилежна стратегія: поширення імперського ми на колонізований суб'єкт і позбавлення його будь-якої свідомості, крім імперської" [135, 706].

На значенні бінарної опозиції "я / інший" для методології постколоніальних студій наголошувала й Г. Співак. Саме їй належить термін "іншування", який означає "процес, яким імперський дискурс створює своїх "інших" [241, 171].

Як бачимо, в постколоніальному дискурсі "віншування" переважно розглядають як невід'ємну ознаку імперського дискурсу. На прикладі публіцистики П. Стебницького можна показати, що цей процес був характерним і для антиімперського дискурсу. Очевидно, процес проєкції негативних ознак на сусідів-колоніалістів, у цьому випадку росіян, був тісно пов'язаний із творенням модерної української ідентичності. Адже, як влучно вказують О. Бетлій та К. Диса, "територіалізація ідентичності, закладена в основу національної моделі, вводить у процес ідентифікації неодмінний процес іншування. І тут уже йдеться не про діалектичного "іншого", без якого "свій-я" не буде цілісним і вповні не досягне "себе", а про сконструйований образ діалогічного "іншого" – свого, чужого, ворога [8, 47].

Одна з перших дослідниць східноєвропейського постколоніального досвіду Е. Томпсон, обґрунтовуючи різницю між російським та західним імперіалізмами, зазначає: "Для західного колоніалізму характерним є накопичення метрополією і влади, і знання, і саме на цьому базувалися її претензії щодо панування. На відміну від цього, колоніальне правління Росії базувалося частіше тільки на владі, а не на поєднанні влади та знання. Народи,

що жили біля західного та південно-західного кордону Російської імперії, вважали себе вищими від метрополії в цивілізаційному плані. Їхня психологія як підкорених народів відрізнялася від психології підкорених народів Британії. Хоча індуси могли ставитися до британців як до ворогів, вони хоч і неохоче, але визнавали їхню цивілізаційну компетентність" [214, 44]. Очевидно, тут ідеться про поляків та балтійські народи. Українці, які були анексовані до Російської держави значно раніше за поляків та литовців, мали схожу з панівним етносом релігійну та культурну ідентичність, постали перед серйознішим викликом національній тожсамості. Сучасний дослідник М. Рябчук зазначає, що задля емансипації від загальноруської спільноти українцям доводилося шукати символічні ресурси, які б не просто утверджували самотність нації, а й наголошували на цивілізаційних відмінностях від росіян: "Закономірно, що головним аргументом на користь такої несумісності та відмінності стала напівреальна-напівміфічна приналежність України до "іншої" – європейської – цивілізації, із якою Росія ніколи себе беззастережно не ототожнювала, а тим більше не ототожнювали себе з Росією європейці" [156, 24].

Зазначаючи, що витoki цієї стратегії сягають ще середини XIX ст., її кристалізацію М. Рябчук пов'язує з політичною публіцистикою М. Грушевського, а саме серією памфлетів "На порозі нової України" (1918). Можна з впевненістю стверджувати, що у публіцистиці П. Стебницького вона висувається на перший план у той самий період.

Ще одне важливе спостереження М. Рябчука полягає в тому, що аргументи для стратегії "європеїзації" України "ґрунтуються на фактах із її давньої, а не модерної історії – тобто беруться із тих часів, коли саме поняття європейськості (як і "українськості") мало цілком інше значення" [156, 25]. Таким чином, можна говорити про міфологічний характер стратегії іншування, до якої зокрема у своїй публіцистичній творчості вдавався П. Стебницький. Як показала Н. Яковенко, пізніше, починаючи з 1920-х років, місце цієї стратегії посяде уявлення про Україну як територію "між Сходом та Заходом" [239].

Слід зауважити, що розвиток постколоніальних студій у західній гуманітаристиці супроводжувався появою великої кількості праць, які піддавали сумніву правомірність застосування постколоніальної парадигми та її методології – як у цілому, так і стосовно конкретних країн, літератур, явищ. Напевне, головним аргументом проти постколоніальної теорії, як слушно зазначив М. Павлишин, стала її неспроможність виявити і деконструювати колоніальні зв'язки через власну вкоріненість у західний дискурс: "Справді, більшість критиків постколоніалістів (у тому числі і тих, хто походить із колонізованих країн) працює в університетах старих метрополій, упривілейованих білих екс-колоній або США. Для постколоніальних студій характерні тексти, написані імперськими мовами, оскільки мало хто з критиків-постколоніалістів вивчив автохтонні мови колишніх колоній. Тому авторитетний метадискурс про "третій світ" далі виходить із "першого світу", а постколоніальні студії залишаються ще однією наукою Заходу про себе – можливо, навіть більшою мірою, ніж "імперські" краєзнавчі та гуманітарні науки XIX ст." [135, 704].

Характерною щодо критики наряду є стаття канадського історика С. Величенка "Постколоніалізм і українська історія" [259]. У ній автор порушує одразу кілька проблем: чи є постколоніальні студії ефективними з наукової точки зору й чи правомірне їхнє застосування до українського досвіду, зокрема при здійсненні історичних досліджень. На обидва питання автор дає негативні відповіді.

Головні хиби постколоніальних студій С. Величенко услід за критиками наряду вбачає в їхній начебто упередженості щодо Заходу, відкиданні класичних філософських, історичних та соціологічних праць класиків західної науки, використанні важкозрозумілої та неоднозначної термінології постмодернізму та постструктуралізму, багатьох методологічних помилок. Зокрема, на думку дослідника, постколоніалісти довільно тлумачать колоніалізм як будь-який вид залежності, звужують поняття "дискурс" до текстів, переважно художніх, екстраполюють індивідуальні психологічні явища

на суспільство, не приділяють уваги економічній та політичній проблематиці. Через це С. Величенко робить висновок про трюїстичний характер результатів досліджень в рамках напряму: "Критики поза напрямом мають серйозні сумніви щодо постколоніалізму. Вони не вбачають наукової новизни в його твердженнях, що ми маємо знати минуле, аби зрозуміти себе, або що культурна ідентичність є важливою" [259, 395–396].

Для С. Величенка важливим є розуміння постколоніальних студій як напряму літературної критики, а не міждисциплінарного гуманітарного підходу: "Якщо постколоніалізм лише метод літературної критики, то немає ані причин застосовувати його до політики та економіки, ані пояснень, чому когось поза сферою літератури мають турбувати його сумнівні методи та упередженість" [259, 396].

Втім, у контексті цього дослідження більш значущим видається питання правомірності застосування постколоніальної парадигми до українського досвіду. На думку С. Величенка, опис українсько-російських стосунків в термінах постколоніалізму, зрозумілих західній науці, може зробити її чутливішою до україністики, однак навряд чи такі дослідження матимуть наукову новизну [259, 397].

Історик не схильний розглядати Україну як класичну колонію, а отже, на його думку, постколоніальна методологія недоречна. Один із його головних аргументів, обґрунтуванню якого дослідник присвятив окрему статтю, те, що в українському дискурсі протягом тривалого періоду сприйняття України як колонії було маргінальним поглядом. "В українців, – пише С. Величенко, – нема згоди щодо того, чи була царистська і / чи советська Україна колонією. Більшість з них не розмірковувала про свою країну в термінах імперіалізму й колоніалізму, а головні теоретики з цих питань не включали Україну в свої праці. Ті, хто стверджують, що Україна була колонією, не схильні проводити прямі аналогії з країнами "третього світу" [259, 398]. С. Величенко впевнений, що засади управління Україною і в царистській, і в радянській системах були принципово інакшими, ніж відносини метрополія–колонія в

західноєвропейських імперіях: "Урядові еліти центру в західній Євразії... дозволяли периферійним елітам інтегруватися в рамках великої держави. Як і інші європейські периферійні народи, на відміну від заморських "колоніальних" суб'єктів, українцям було дозволено асимілюватися, – і вони це робили" [259, 399]. На думку дослідника, досвід України варто розглядати в рамках історичної компаративістики, зокрема в порівнянні з іншими європейськими країнами, які також колись були залежними: Ірландією, Шотландією, Чехією, Грецією та ін. Водночас вчений допускає можливість застосування терміну "колонія" до таких країн, адже ця дефініція "включає усі (а не лише наявні в заморських володіннях європейських імперій) типи залежності / панування, фактично пасує і до них" [14, 280].

Водночас австрійський історик А. Каппелер, який так само наголошує на відмінностях між Україною та класичними колоніями Західної Європи, закликає не вживати щодо неї цього терміна: "Щоб уникнути девальвації понять, використання термінів колоніалізм, колоніальний, колонія повинно обмежитися класичним колоніалізмом, якого в Україні не було" [96, 16].

Дискусії щодо можливості застосовування постколоніальної теорії до досвіду України, а в ширшому сенсі – Центрально-Східної Європи та деяких інших європейських країн – у науковому середовищі тривають. Позицію західного наукового дискурсу можна проілюструвати колективною працею "Рутледжський путівник до постколоніальних студій" (2007), виданою авторитетним британським видавництвом наукової літератури "Рутледж" за редакцією Дж. МакЛеода. Автори праці зазначають, що вона "пропонує унікальну і актуальну карту постколоніального світу" [257, і]. Перший розділ присвячено європейським імперіям: Британській, Французькій, Іспанській та Португальській. Другий – "Постколоніальні локації" – розглядає Північну Африку, Австралію та Нову Зеландію, Канаду, Карибські острови, Ірландію, Латинську Америку, Південну Африку, Південно-Західну Азію та національні діаспори [257, 5–6]. Попри те, що у вступній статті, автори відзначили

вимушене звуження об'єкта дослідження, відсутність у книжці країн Центрально-Східної Європи є прикметною.

Прибічники застосування постколоніальної парадигми до центрально- та східноєвропейського досвіду в цілому заявляють про усвідомлення різниці між цими регіонами та класичними колоніями. Про це писав ще засновник наряду Е. Саїд: "Першість Британської чи Французької імперії аж ніяк не затьмарює варту подиву модерну експансію Португалії, Іспанії, Голландії, Бельгії, Німеччини, Італії та — хоч і інакшу — Росії та США. Росія, однак, здобула свої імперські землі майже винятково за рахунок сусідів. На відміну від Британії та Франції, які стрибнули на тисячі кілометрів від своїх кордонів на інші континенти, Росія ковтала всі землі й народи, що прилягали до її кордонів, які в такий спосіб розширювалися все далі й далі на схід і південь" [160, 45]. Г. Співак, чий вплив на розвиток постколоніальних студій важко переоцінити, також говорила про необхідність творчого застосування моделі "колонізатор—колонізований" на теренах Центрально-Східної Європи [186, 20–21].

Е. Томпсон також наголошує на спільності багатьох рис трансконтинентального та центрально-східноєвропейського колоніалізмів: "... постколоніальні студії – це не те саме, що історичні розвідки. Вони не вписуються до просвітницького розкладу гуманітарних досліджень... Аргументом у постколоніальних студіях є не так трактати про поділ території між імперськими державами, як структури впливів на світовий дискурс, системи поглядів та рейтинги престижу. Образ Центральної Європи, створений "об'єктивними спостерігачами" ззовні, – це аналог описів Африки, що їх робили європейські мандрівники XIX століття" [258].

Г. Грабович вважає правомірним розгляд українсько-російських літературних стосунків у постколоніальній перспективі. Українську літературу XIX ст. він називає "колоніальною або "квазіколоніальною", обумовлюючи втім деякі нюанси, зокрема те, що "модель колоніальної залежності / підпорядкованості / меншовартості супроти центру важко відрізнити від провінційної моделі" [253].

Ефективність методології в контексті регіону в своїх працях обґрунтовують й інші дослідники, зокрема М. Рябчук, М. Шкандрій, М. Павлишин, Я. Корек, А. Фьют, Д. Мур [157; 231; 252; 254; 255]. Серед них важливим видається окреслити позицію М. Рябчука. Наголошуючи на важливій різниці між Україною та класичними колоніями Азії та Африки, він стверджує, що відмінність між панівною й підлеглою групами в Російській імперії та СРСР мала мовно-культурний, а не расовий характер: "Чорною шкірою для українців завжди була їхня "рабська", "колгоспна" мова; змінивши цю мову на "білу", російську, українці могли зробити яку завгодно кар'єру в Російській, а згодом Советській імперії. За етнічною ознакою вони практично не дискримінувалися, оскільки традиційно вважалися різновидом того самого російського народу – якщо тільки не наполягали на своїй принциповій відмінності від росіян" [159, 11]. М. Рябчук також звертає увагу на дискурсивний характер російського та радянського колоніалізмів, говорячи про "віртуальність російських уявлень про Україну" та інтерналізацію цих стереотипів українцями [159, 10–11].

Українсько-російські відносини в цьому дослідженні розглянуто як колоніальні, водночас взято до уваги вищевикреслену специфіку. Враховується, що російський колоніалізм в українському контексті мав переважно дискурсивний характер і мовно-культурний вимір.

Українці початку ХХ ст., порівняно із мешканцями заморських колоній європейських імперій, мали принципово багатший вибір стратегій щодо ідентичності, як національної, так і культурної. Ці стратегії тісно пов'язні з поняттями "амбівалентність" та "гібридність" – одними з ключових у постколоніальних студіях. Запроваджені американським вченим індійського походження Г. Бгабгою, вони відіграють важливу роль як у дослідженні сучасної ситуації постколоніалізму, так і в дослідженнях, які хронологічно фокусуються на минулих епохах.

Поняття амбівалентності запозичене з психоаналізу, де воно означає "постійне коливання між бажанням однієї речі та її протилежності" [241, 12]. В

інтерпретації Г. Бгабги амбівалентність стала "описувати складну суміш між потягом та відштовхуванням, яка характеризує стосунки між колонізатором та колонізованим" [241, 12]. Згідно з Г. Бгабгою, колоніальний дискурс завжди намагається створювати з колонізованих смиренних суб'єктів, які, мімікуючи, відтворюють його погляди, звички та цінності. Однак в результаті такої взаємодії колонізований не копіює, а радше мавпує (специфічно засвоює) поведінку колонізатора, що в поєднанні з його питомими параметрами і відображає його амбівалентний характер [241, 12].

Із амбівалентністю та мімікрією в роботах Г. Бгабги тісно пов'язане і поняття гібридності, що загалом означає "створення нових транскультурних форм всередині контактної зони, виробленої колоніалізмом" [241, 118]. Ця гібридність має різні форми та виміри: мовні, культурні, політичні, расові та ін. Г. Бгабга, підкреслюючи взаємозалежність та обопільний характер стосунків між колонізатором та колонізованим, вважає, що "всі культурні заяви та системи конструюються в "Третьому Просторі викладу" [241, 118]. Саме в цьому амбівалентному і суперечливому просторі, на думку Г. Бгабги, і виникає культурна ідентичність. Наявність цього третього простору дає підстави дослідникам вважати необґрунтованими намагання побудувати ієрархію культур, ґрунтуючись на параметрі "чистоти" [241, 118].

Як зазначають сучасні дослідники-постколоністи, "гібридність виникає в постколоніальних суспільствах і як результат цілеспрямованого культурного тиску, коли колоніальна влада втручається з метою консолідувати політичний і економічний контроль, і тоді, коли поселенці-загарбники витісняють місцеве населення й змушують його "асимілюватися" до нових соціальних патернів" [256, 183].

Видається необхідним також дати дефініції, в рамках яких у дослідженні використовуються низка термінів: "нація", "національна ідентичність" тощо. Адже семантичне навантаження цих концептів є широким.

Важливість якщо не чіткого означення, то хоча б концептуального окреслення ключових термінів можна проілюструвати на прикладі тлумачення концепту "нація" в українському гуманітарному дискурсі.

Попри те, що більшість сучасних науковців, які здійснюють дослідження в рамках постколоніальної парадигми, розуміє націю, услід за Б. Андерсоном, як "уявлену політичну спільноту" [2, 22], в Україні є спроби вибудовувати постколоніальний аналіз з переніалістських позицій. Наприклад, П. Іванишин говорить про "два постколоніалізми" [79, 192]. Перший – "постмодерний (ліберальний, космополітичний)" – "не має націозахисного культурного спрямування"; натомість другий – "націоцентричний та антиколоніальний" – є, за П. Іванишином, "справжнім" постколоніалізмом [79, 194–197]. Свій дискусійний висновок автор обґрунтовує застосуванням "національно-екзистенціального методу", під яким розуміє "гуманітарну методологію націозахисного типу, яка являє собою іманентну українській герменевтичній традиції систему регулятивних принципів національного мислення, ідейно-наукову базу національного світогляду, що впливає з класичної філософії національної ідеї та онтологічно-екзистенціальної інтерпретації сенсу національного існування і спрямована на освоєння, вивчення і захист буття нації" [80]. Такий відверто ідеологізований погляд, на нашу думку, вкрай непродуктивний.

Це дослідження будується на принципах соціального конструкціонізму. Вони були вперше чітко артикульовані соціологами П. Бергером та Т. Лукманом у 1966 році. В праці "Соціальне конструювання реальності. Трактат із соціології знання" дослідники писали: "... соціологія знання повинна вивчати все те, що вважається у суспільстві "знанням", незважаючи на обґрунтованість чи необґрунтованість (за будь-якими критеріями) такого "знання". І оскільки усяке людське знання розвивається, передається і зберігається в соціальних ситуаціях, соціологія знання повинна спробувати зрозуміти процеси, завдяки яким це відбувається й внаслідок чого "знання" стає само собою зрозумілою "реальністю" для пересічної людини. Інакше кажучи,

ми вважаємо, що *соціологія знання має справу з аналізом соціального конструювання реальності*" [6, 12–13].

Нового значення цей принцип набув у зв'язку з появою праць М. Фуко та запропонованим ним методом дискурсивного аналізу, що стало надзвичайно важливим для здійснення наративного та лінгвістичного поворотів у сфері гуманітарних досліджень.

Відмовившись від намагання дати чітку дефініцію соціальному конструкціонізму, вважаємо за необхідне окреслити його вихідні постулати. Так, В. Барр у своїй праці "Вступ до соціального конструкціонізму" говорить про чотири ключові позиції для розуміння соціального конструкціонізму: 1) критичний підхід до очевидних знань (знання про світ не є об'єктивною реальністю, людина не має безпосереднього доступу до світу, знання та уявлення про світ доступні людині лише шляхом категоризації); 2) історична та культурна специфіка (шляхи розуміння світу людиною, категорії та концепти, які вона використовує, обумовлені історією та культурою, а отже, розуміння світу є історично та культурно умовним); 3) знання підтримують соціальні процеси (знання про світ створюють і підтримують людьми під час соціальної взаємодії, отож, "правда" є не об'єктивною реальністю, а результатом такої взаємодії); 4) знання і соціальна поведінка пов'язані між собою (варіативність соціальних конструкцій призводить до варіативності поведінкових норм, соціальна конструкція знання має соціальні наслідки) [244, 2–3].

Саме в контексті соціального конструкціонізму в цьому дослідженні використано термін "нація". Вважаємо справедливим підходи до тлумачення цього поняття дослідників-модерністів (таких як Б. Андерсон, Е. Геллнер, Е. Гобсбаум). Український вчений Г. Касьянов узагальнив їх таким чином:

"1. Нація є продуктом модерної епохи, наслідком виникнення, розвитку та дії таких модерних явищ, як капіталізм, Промислова революція, бюрократична держава, секуляризація суспільної свідомості тощо. Модерна епоха — це епоха націоналізму. Домодерні цивілізації не знали організації людських спільнот за

національним принципом. Наявність нації свідчить про модерність відповідної спільноти.

2. Ідея націоналістичних мислителів про "природність" та органічну історичну зумовленість націй здебільшого відкидається. Виникнення націй і націоналізму — не фатальна закономірність (як стверджують націоналістичні мислителі), а, значною мірою, випадковість, наслідок збігу цілої низки суб'єктивних та об'єктивних чинників, причому суб'єктивні чинники переважають.

3. Початковий період виникнення націй та націоналізму припадає на другу половину XVIII ст. Хронологічні рамки можуть змінюватися залежно від конкретно-історичних обставин, проте основна ідея зрозуміла — йдеться передусім про модерну добу, обличчя якої визначили Промислова і Французька революції. Усе, що нагадує нації й націоналізм модерної доби й виникло у попередні часи, належить до сфери формальних аналогій, випадковостей або ж винятків (останні, як відомо, лише підтверджують загальне правило).

4. Всі модерністські версії мають євроцентристську спрямованість. Модернізаційні процеси та еволюція націй і націоналізму починалися в Європі і поширилися в усьому світі. Європейська модель нації стала взірцем для наслідування й відтворювалась і відтворюється в різних варіантах в усьому світі" [98, 81–82].

Особливо поширеним у західному науковому дискурсі є розуміння нації як "уявленої спільноти". Автор терміна Б. Андерсон зазначає: "Вона уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності" [2, 22].

Із нацією пов'язане поняття "національна ідентичність". Англійський дослідник Е. Сміт виокремлює такі його головні риси: 1) історична територія, або рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;

5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території [181, 23].

Е. Сміту також належить і визначення національної ідентичності як "неперервного відтворення та реінтеграції структури вартостей, символів, спогадів, міфів і традицій, що становлять характерну спадщину націй, та ідентифікації індивідів із цією структурою і спадщиною" [178, 40].

Приймаючи загалом це визначення, наголосимо на дискурсивному характері процесів відтворення та реінтеграції. Як зазначає О. Гнатюк: "Національну тожсамість конструюють, поширюють або піддають під сумнів через дискурси, що їх розуміють як припущення, твердження та способи аналізу, за допомогою яких індивід надає сенсу суспільному життю. Дискурс, як і кожне суспільно обумовлене відображення світу, є не пасивним відображенням наявної реальності, а активним зображенням та конструюванням світу" [21, 59]. Так само поділяємо думку дослідниці про історично та культурно зумовлений, а не вільний та творчий характер цього конструювання [21, 58].

Окресливши поняття національної ідентичності, слід дати визначення і тим, хто бере активну участь у її створенні. Щоправда, тут проблема криється не так у складності дефініції, як у самому терміні.

У західному науковому дискурсі загальноприйнятими є поняття "націоналізм" та "націоналіст". Так, вже загаданий Е. Сміт під націоналізмом розуміє "ідеологічний рух за досягнення і збереження незалежності, єдності та ідентичності від імені населення, деякі представники якого вважають, що воно має становити реальну або потенційну націю", відповідно прибічників цього руху називає націоналістами [21, 35].

Е. Геллнер визначає націоналізм як "теорію політичної легітимності, згідно з якою етнічні межі не мають перетинатися політичними кордонами і, зокрема, етнічні кордони в межах певної держави не повинні відокремлювати правителів від решти (можливість цього просто виключається самим принципом)" [40, 29].

Дослідник також вживає термін "націоналіст" на означення учасників того чи іншого національного руху.

Б. Андерсон не дає дефініції націоналізму, проте наголошує на необхідності тлумачити явище ширше ніж у контексті політичних ідеологій: "Гадаю, що справа виглядала б простіше, коли б ми трактували його в одному ряду з поняттями "кровної спорідненості" і "релігії", ніж "лібералізму" чи "фашизму" [2, 22] Вчений так само вживає термін "націоналіст".

Утім, беззастережне використання термінів "націоналізм" та "націоналіст" в українському науковому дискурсі видається проблематичним. Насамперед через спадщину радянської науки. "За радянських часів негативне значення цих термінів була суворо фіксовано в опозиціях типу націоналізм (буржуазний) contra патріотизм (радянський), космополітизм (зрозуміло, що поганій) contra інтернаціоналізм (зрозуміло, що гарний, пролетарський), – справедливо зауважує російський дослідник О. Міллер. – Типологічно схожі явища називалися так чи інакше залежно від того, подобались вони авторові висловлювання чи ні... Самовільно вибіркове й імпліцитно негативне використання поняття "націоналіст" досі наявне, й аж ніяк не лише в Росії" [122, 16]. Вчений наголошує на необхідності трактувати поняття як оціночно нейтральні.

Український дослідник Г. Касьянов, розглянувши історію поняття "націоналізм" від його запровадження в українському дискурсі наприкінці XIX ст. і до 1990-х років, констатує відсутність усталеного розуміння терміна сьогодні: "Оскільки він, по-перше, залишається ідеологічним ярликом, по-друге, може трактуватися надто широко, сучасні автори вживають конкретніші й ідеологічно "цнотливіші" поняття: "національна свідомість", "національний" чи "національно-визвольний рух", "українство" тощо" [98, 306]. Такий хаос дефініцій в українському дослідник пов'язує з кризою суспільствознавства, спричиненого радянською спадщиною [98, 306].

Аби впорядкувати ситуацію Г. Касьянов пропонує своє визначення українському націоналізмові: "Говорячи про український націоналізм як про

явище, ми можемо визначити його передусім як *форму колективної свідомості*, як *політичну доктрину* (політичну ідеологію) і, зрештою – як *політичний рух*. У загальному плані *український націоналізм – це світогляд, центральним елементом якого є визнання незаперечності, природності права на існування та легітимності націй загалом і української нації зокрема*" [98, 307].

Погоджуючись із думкою Г. Касьянова, у нашому дослідженні все ж вживатимуться терміни "український національний рух", "діяч українського національного руху". Відповідно П. Стебницького називаємо діячем українського руху, а його спадщину, зокрема й публіцистичну, зараховуємо до національного українського дискурсу (який є тотожним поняттю антиімперського контрдискурсу, запропонованого М. Шкандрієм). Це робиться для уникнення плутанини, адже в лексиконі самого П. Стебницького поняття "націоналізм" та "націоналістичний" означають "шовінізм" та "шовіністичний". Для означення українського руху він послуговується прикметником "національний".

Висновки до розділу

Перші наукові розвідки про П. Стебницького з'явилися одразу після його смерті в 1924 році. До перших дослідників зараховуємо М. Зерова та О. Киселя. Репресивні заходи радянського режиму надовго зупинили вивчення біографії та текстової спадщини публіциста.

Після 1991 року ім'я П. Стебницького знову увійшло до наукового дискурсу. Дослідники (І. Старовойтенко, А. Болабольченко, Н. Миронець, С. Іваницька та ін.) вивчали його біографію, приготували до перевидання його твори та частину епістолярної спадщини. Втім, публіцистика ставала об'єктом наукового аналізу спорадично й інтерпретувалася переважно в позитивістсько-примордіалістському ключі.

Це дослідження публіцистичних текстів П. Стебницького виконано в межах постколоніальної парадигми, яка вже три десятиліття існує в західному

світі й посіла важливе місце в українському науковому дискурсі. Питання правомірності її застосування стосовно українського, а ширше – центрально-східноєвропейського досвіду, – залишається невирішеним. Втім, багато науковців обґрунтовують ефективність методології. Праці Е. Саїда "Орієнталізм" та "Культура й імперіалізм", монографія М. Шкандрія "В обіймах імперії. Російська і українська літератури новітньої доби", а також розвідки М. Рябчука, Г. Грабовича, М. Павлишина, А. Берегуляк, О. Грабович, Т. Гундорової, О. Забужко мають для дослідження особливу методологічну вагу.

Серед інших методологічних основ, на які спирається дослідження, слід відзначити принципи соціального конструкціонізму та погляд на націю як уявлену спільноту.

Вивчення публіцистики П. Стебницького як частини антиколоніального дискурсу неможливе без з'ясування національної ідентичності автора, її трансформації протягом життя. Тому важливою джерельною базою дослідження стали мемуари його сучасників: С. Єфремова, А. Ніковського, О. Лотоцького, Є. Чикаленка, Д. Дорошенка та ін.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА ПЕТРА СТЕБНИЦЬКОГО: ПОЄДНАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА ІМПЕРСЬКОГО ДИСКУРСІВ

2.1. Політичні концепти в публіцистиці П. Стебницького: критичний дискурс-аналіз

Щоб розглянути публіцистику П. Стебницького в межах соціальнокомунікаційного підходу, як вже було зазначено, варто перейти до вищого від тексту рівня – дискурсу. Це допоможе проаналізувати тексти в тісному зв'язку з соціумом, встановити взаємозалежність між ними.

Поняття "дискурс" в українському (і загалом пострадянському) науковому середовищі значно поширилося упродовж останніх років. Воно стало полісемантичним і часто вживається у відмінних значеннях. Російські дискурсологи слушно помітили: "Слово "дискурс" настільки ж популярне, як і невизначене. Існує багато його трактувань та варіантів застосувань" [152, 5].

У цьому дослідженні під дискурсом мається на увазі "наділений значеннями фрагмент усної або писемної мови; фрагмент мови, що віддзеркалює соціальну, епістемологічну та риторичну практику групи; або спроможність мови віддзеркалювати і обмежувати цю практику в групі, а також впливати на неї" [58, 126]. Автори цієї дефініції наголошують на її близькості до розуміння дискурсу М. Фуко. Сам дослідник, як відомо, не залишив чітко окресленої дефініції дискурсу, бо остерігався штучного звуження змісту

концепту, втім, детально описав поняття в кількох працях, насамперед в "Археології знання" [224].

Під дискурс-аналізом у широкому сенсі мається на увазі ряд методологічних підходів, які полягають у критичному аналізі дискурсу. Кількість таких підходів у зв'язку з високим зацікавленням до самого концепту наразі дуже велика.

Важливо звернути увагу на суттєву особливість методу дискурс-аналізу, на яку вказали скандинавські дослідники Л. Філіпс та М. Йоргенсенс: "Хоч дискурс аналіз можна застосовувати практично у всіх сферах дослідження, до нього, однак, підходить не кожна теоретична структура. Це значить, що його жодним чином не можна використовувати окремо від теоретичної та методологічної бази" [95, 21]. Про дискурс-аналіз дослідниці говорять як про цілісний комплекс: теорія та власне метод в рамках поняття є нерозривно пов'язаними. Тому, аби застосовувати той чи інший вид дискурс-аналізу, дослідник має розділяти ключові теоретичні погляди [95, 21].

Услід за Л. Філіпс та М. Йоргенсен можна виокремити п'ять особливостей, характерних для більшості представників критичного дискурс-аналізу: 1) лінгвістико-дискурсивний характер соціальних і культурних процесів та структур (дискурсивні прийоми, за допомогою яких тексти виробляють та споживають, є важливою формою соціальної практики, яка робить свій внесок у конструювання соціального світу; отже, деякі соціальні феномени не мають дискурсивного характеру); 2) дискурс конститує і конститується (дискурс – це форма соціальної практики, яка конститує соціальний світ і водночас конститується в інших соціальних практиках; соціальна практика й дискурс перебувають в діалектичних відносинах із іншими соціальними вимірами); 3) вживання мови слід аналізувати емпірично в соціальному контексті (конкретний лінгвістичний текстовий аналіз мови в соціальній взаємодії); 4) дискурс діє ідеологічно (дискурси впливають на створення та відтворення нерівного розподілу влади між різними соціальними групами – соціальними класами, чоловіками і жінками, етнічною більшістю та

меншістю тощо, – і результати цього впливу розглядаються як ідеологічні ефекти); 5) критичність дослідження (представники напряму не декларують свою політичну незаангажованість та об'єктивістський підхід, навпаки, напрям розглядається як політично причетний до соціальних змін) [95, 109–114].

Як бачимо, у підґрунті критичного дискурс-аналізу є дві основні складові – ідеї марксизму (А. Грамші, Л. Алтюссер) та постструктуралізму (Р. Барт, П. Бурдьє, М. Фуко).

Вищезначене спільне стосується філософських основ методу, натомість щодо конкретно-практичних методик аналізу текстів представники напряму дискурс-аналізу розходяться.

На нашу думку, найбільш методологічно розробленою та обґрунтованою є схема аналізу, запропонована Н. Феркло. Ця схема фактично є тривимірною моделлю, яка поєднує текст, дискурсивну та соціальну практики [95, 118–131].

Аналіз на рівні тексту передбачає розгляд лінгвістичної структури (метафорична складова, вибір лексики, модальність, транзитивність тощо). На рівні дискурсивної практики слід розглядати аналіз дискурсів та жанрів, які артикулюються при виробництві та споживанні текстів. Нарешті на рівні соціальної практики слід з'ясувати, чи підтримує текст (Н. Феркло пропонує термін "комунікаційна подія") певний порядок дискурсу, чи навпаки реконструює його, і які наслідки цього для більш широкої соціальної практики.

Слід зауважити, що для Н. Феркло, як і для інших дослідників дискурсу в межах напряму, не всі соціальні феномени мають лінгвістично-дискурсивну природу. А отже, в межах аналізу можна залучати соціальні та культурні теорії, які сприяють розумінню тексту та його соціальних наслідків, без конвертації їх у дискурсивну площину.

Перед тим, як перейти до початку дискурс-аналіз текстів П. Стебницького, слід висловити ще дві зауваги.

По-перше, попри задеклароване пріоритетне використання напряму критичного дискурс-аналізу, до дослідження залучено й інші теорії

дискурсивного аналізу, їхні концепти, термінологія та методики там, де це не суперечить теоретичним основам критичного дискурс-аналізу.

По-друге, варто розглянути питання сумісності текстів П. Стебницького та дискурс-аналізу. Характерною видається позиція французького дискурсолога П. Серіо: "Предмет дослідження аналізу дискурсу складають... в основному висловлювання, тобто *тексти* в повному розумінні цього терміну:

- вироблені в інституційних рамках, які накладають сильні обмеження на акти висловлювання;
- наділені історичною, соціальною, інтелектуальною спрямованістю" [167, 27].

П. Серіо має на увазі тексти, "складний і відносно стійкий спосіб структурування яких має значимість для певного колективу... тексти, котрі передбачають позицію в дискурсному полі" [167, 27–28]. При цьому корпус текстів розглядають не відірвано від контексту, а як одну з частин визнаного соціального інституту, який діє за певними історичними правилами, які, на думку М. Фуко, "встановили в певну епоху і для певного соціального, економічного, географічного й лінгвістичного простору умови виконання функції висловлювання" [167, 118].

Тексти П. Стебницького відповідають цим характеристикам. Вони, а також інші тексти інших діячів українського руху початку ХХ ст. є складовою українського національного дискурсу, який протиставляв себе імперському. Причому під соціальним інститутом розуміємо насамперед український рух, який на початку ХХ ст. вже був оформлений організаційно й посідав певне місце в політико-культурній системі імперії.

Таким чином, метод критичного дискурс-аналізу допоможе комплексно розглянути тексти П. Стебницького як складову дискурсу українського націоналізму, з'ясувати його важливі вузлові точки та функціонування різних концептів. Крім того, в рамках постколоніальної парадигми важливим є пошук та аналіз структур опору імперському дискурсу, заперечення його ключових

позицій, а водночас демонстрація глибокої залежності українського контрдискурсу від імперського.

Метод критичного дискурс-аналізу при розгляді публіцистики П. Стебницького варто поєднати з історико-хронологічним, щоб показати дискурсивні зміни в динаміці, заміну в межах дискурсу одних концептів іншими, а також зміну значення окремих концептів.

На межі XIX–XX ст. розпочався процес прискореної політизації українського руху в Російській імперії. За словами О. Салтовського, прогресивна частина української громадськості дедалі глибше розуміла, що традиційний аполітичний націоналізм не може виконати функцію національної ідеології в тогочасних умовах [162, 331]. У цей період виникають політичні гуртки та перші політичні партії. Переважна більшість їх стояла на федералістських позиціях. Ідея самостійництва була радше маргінальною. Відповідно в українському національному дискурсі одне з центральних місць посідали концепти "федерація" та "автономія". В українських періодичних виданнях вони з'являються після революції 1905 року, яка запровадила обмежений конституціоналізм.

Ці концепти з'являються і в публіцистиці П. Стебницького. Вперше у статті "Крайова автономія України" (1906), надрукованій у журналі "Вільна Україна". В цьому ж матеріалі вони найглибше теоретично розроблені.

"Крайова автономія України" – симбіоз різноманітних дискурсів, у центрі якого ідея "широкої крайової автономії", – фактично є політичним маніфестом автора. Стаття складається з двох частин: у першій П. Стебницький обґрунтовує необхідність федералізації Росії на принципах автономії, у другій описує своє бачення функціонування української автономії. Крайова автономія, за визначенням П. Стебницького, є принципом, за якого "кожна країна з одностайними економічними умовами або з етнографічною масою людності мала б право і змогу сама своїми засобами задовольняти свої економічні і культурні потреби" (ВУ. — 1906. — № 1. — С. 31).

Ідея федералізму, популярність якої була зросла після революції 1905 року, в українській традиції має глибоке історичне коріння. На думку І. Лисяка-Рудницького, її початок слід шукати у відгалуженнях декабристського руху, які діяли в Україні в 1820-х років. Чільне місце вона посідала й в концепції кирило-мефодіївців і зрештою знайшла своє теоретичне оформлення у М. Драгоманова. Як пише І. Лисяк-Рудницький, "цієї концепції дотримувалися і дві головні політичні течії, активні серед наддніпрянського українського громадянства напередодні першої світової війни, – соціал-демократична, що мала за свого ідеолога Миколу Порша (1877–1944), та ліберально-народницька, головним речником якої можна вважати видатного історика Михайла Грушевського (1866–1934)" [110, 2].

Можна частково погодитися із думкою С. Іваницької про те, що "погляди П. Я. Стебницького сформувалися передусім під впливом ідей М. П. Драгоманова, щирим прихильником якого він був усе життя" [78, 78]. Дійсно, вплив М. Драгоманова на ціле покоління діячів українського руху поза сумнівом. О. Лотоцький писав: "Молодь 80-х та 90-х років дивилася на Драгоманова, як на учителя, пророка, вожда, – політично-громадський його світогляд, драгоманівство, було її катехизисом" [113, 143]. Висока оцінка М. Драгоманова зустрічається в творах П. Стебницького різного періоду. Однак якщо уважно розглянути федералізм публіциста та драгоманівський федералізм, то неважко помітити, що вони відмінні.

Значення федералізму для М. Драгоманова було особливим, і це влучно помітив І. Лисяк-Рудницький: "Кожен, хто взагалі чув про Драгоманова, знає, що він був федералістом. Вважають, що його метою була федералізація Росії, але насправді цей федералізм був універсальним принципом. Для політичного мислителя, який за свою вихідну точку бере незалежність особи і відкидає будь-яку форму авторитаризму, федерація – прихильність рівноправних осіб до груп та громад і співпраця останніх у більших спілках – єдиний шлях подолати атомізацію суспільства" [109, 302].

У ключових працях М. Драгоманова, які стосуються питань федералізму, – "Переднє слово" [до "Громади" 1978 р.] та "Вільна спілка" – головне місце належить проблемі свободі людини, громадянина, і федеративно-автономістський принцип служить шляхом реалізації цих принципів. Так, у "Вільній спілці" – фактично проекті конституційних змін у Росії – увага М. Драгоманова рівномірно розподілена на різних рівнях реалізації принципу децентралізації: він пропонує надати високий рівень автономії областям, уїздам, повітам, общинам (громадам). Найважливішим завданням реформ М. Драгоманов називає "перебудову... держави на принципах політичної свободи", причому під цим має на увазі насамперед політичні права громадянина та самоврядування для регіонів. Обидва пункти дуже деталізовано [53, 72]. Із цього приводу С. Єкельчик правильно зауважив: "На думку Драгоманова, гарантувати свободу громадян, товариств і народів може лише федеративний лад, утворений на засадах децентралізації як вільна спілка вільних і самостійних у місцевих справах громад. Причому Драгоманов боронив федерацію не національну, а, по суті, політичну..." [60, 183].

Натомість у "Крайовій автономії України" П. Стебницького федералістський принцип подано інакше. Навіть із назви статті видно, що суб'єктом автономного статусу має бути насамперед край, країна, а його носієм – нація: "Лиш з тої хвилі, коли всі принципи старого режиму одійдуть до сфери історичних споминів, коли новий лад зробить вільною не тільки особу, не тільки громаду, – але й націю – лиш тоді зникне з російського життя хвороба централізму і почне існувати правдива Росія" (ВУ. — 1906. — № 1. — С. 30). У статті П. Стебницький майже не говорить про свободу окремого громадянина, а коли й говорить, то тісно пов'язує її з "волею" нації: "Доки в Росії воля особи не поведе за собою також і волю нації – в формі національно-територіальних автономій – доти умови політичного і громадського життя Росії не можна буде признати нормальними" (Там само. — С. 32).

Публіцист детально розробив сфери відповідальності української крайової ради (сейму) та загальнодержавного парламенту: "Всеросійський

парламент має відати справи, що охоплюють інтереси цілої держави, як: військо, монету, по-закордонному дипломатичну і торговельну політику; всі-ж інші справи повинні бути передані до порядкування, в межах основних законів держави, красним автономним соймам" (Там само. — С. 40). Натомість сфера відповідальності сеймів місцевих, їхнього функціонування як інституту посідає в статті маргінальне місце (згадується лише раз як обґрунтування необхідності існування крайового сейму): "Очевидно, на таким великим обширі повинно бути чимало місцевих органів громадського порядкування, котрі будуть відати місцеві інтереси своїх округ; а для того, щоб єднати і направляти роботу тих часткових органів... потрібна загальна краєва інституція, з досить широким кругом прав уповноважень, відповідним широті доручених їй народом інтересів" (Там само. — С. 36).

Про маргінальність питання місцевого самоврядування в концепції П. Стебницького свідчить і його обґрунтування необхідності федералізації Росії її територіальними масштабами. За його словами, можна миритися з централізмом Франції через її відносно невелику територію, однак "Росія з її 20 міліонами квадр. кілометрів, очевидно повинна керуватись іншим способом" (Там само. — С. 31). Таким чином, на думку П. Стебницького, федералізм – це не універсальний принцип, а радше політичний інструмент захисту культурних прав нації, підвищення її економічного добробуту й забезпечення її політичного самовираження. Як відомо, М. Драгоманов французький централізм не сприймав і був його зятим критиком [109, 304].

Варто також порівняти запропонований двома діячами принцип адміністративно-територіального поділу імперії. Драгоманов відкидав наявні на той час губернії і пропонував нову одиницю "область" – "сукупність географічних, економічних і етнографічних умов" [53, 73]. Територію України він запропонував включити до трьох областей, які були б етнічно неоднорідні. Розглянувши цю схему, С. Єсельчик слушно зауважив: "Навіть без карти очевидно, що Драгоманов дуже вільно повівся з етнічними кордонами,

формуєчи області головнo за природничo-гeографічними критеріями, але робив це цілком свідомо" [60, 187].

Натомість П. Стебницький, хоч і говорить про "одностайні економічні умови" як один із факторів утворення адміністративно-територіальних одиниць в Росії, щодо української автономії застосовує виключно етнографічний принцип. Він включає до її складу вісім губерній, де українці складають абсолютну більшість, відмовляючись від Кубані не лише "з погляду на її виключне становище як військової землі", а й через "особливі умови життя та вдачу люду" (ВУ. — 1906. — № 1. — С. 35).

Як бачимо, такий підхід далекий від драгоманівського. Сам М. Драгоманов, спостерігаючи прихильність молодшого покоління діячів українського руху до проекту національної автономії, критикував їх і намагався схилити до своєї концепції. Зокрема у відомій дискусії з Б. Грінченком, наголошуючи на прихильності російських лібералів до ідеї децентралізації, він писав: "Українці могли би добре використати сю прихильність, коли б узялись за діло зручніше і, між іншим, коли б більше налягали на земську, ніж на національну, автономію і менше тикали в очі великорусам їх національним централізмом, мовбито природженим великорусам. Д. Вартовий зовсім не спиняється на практичних, власне земських справах автономізму..." [51, 197].

Стаття П. Стебницького "Крайова автономія України" як комунікаційна подія заслуговує на аналіз і з точки зору лінгвістичної структури. Вже в перших двох абзацах автор вдається до художніх метафор. Одна з них має біблійне походження: "Росія буде перестроєна наново, як би не силкувались великі і малі Валтасари російського абсолютизму втекти від рішучого вироку, що вже виявився в огневім написі Долі" (ВУ. — 1906. — № 1. — С. 26). Поряд — порівняння, джерелом якої стала космогонічна міфологія: "Коли за "трьох китів" російського державного ладу служили досі — "православіє, самодержавіє і народность", то централізм — адміністративний і національний — був тим океаном, в котрім ті кити плавали і котрий держав їх на світі" (Там само. — С. 27). Прикметною видається й метафора про "сили старого режиму", що

"висилає на бій зі світлом всі орди свого темного царства" (Там само. — С. 26). Тут метафору "темне царство" (що її джерелом є п'єса російського драматурга М. Островського "Гроза" та присвячена їй стаття російського критика М. Добролюбова "Промінь сонця в темному царстві" [46]), яка означає невігластво, відсталість, поєднано з метафорою "орда", що відсилає до татаро-монгольського періоду історії й означає варварство та загрозу.

Згадані метафори мають монументальний характер. Їхнє завдання — надати текстові важливості, авторитетності, достовірності. Цій же меті служить і модальність тексту.

Дискурсолог Н. Феркло вважає питання модальності важливим для дослідження ідентичності, оскільки рівень відданості особи тому, що вона пише або говорить, може вказати на те, що ця особа думає про світ: "Модальність є важливою в текстуванні ідентичності, як особистої ("особистість"), так і соціальної, з цієї точки зору те, з чим ви себе співвідносите, є важливою частиною того, чим ви є — отож, вибір модальності в текстах можна розглядати як процес текстування особистісної ідентичності. Однак це стосується і соціальних процесів, так що на процес ідентифікації неодмінно впливають соціальні стосунки" [249, 166].

У статті П. Стебницького переважає модальність істини, за якої "мовець повністю впевнений щодо свого твердження" [95, 148]. Більшість тверджень у тексті побудовано як істинні та неспростовні. Наприклад, перше речення статті: "Перед російським суспільством стоїть велике завдання — корінного перестрою державного життя Росії, упорядкування всіх його функцій на нових підвалинах, на підставі вселюдських прав і принципів" (ВУ. — 1906. — № 1. — С. 27). На це вказує й більшість маркерів модальності — "ми знаємо", "ми бачимо", "певне" (в значенні впевненості), "справді", "нема сумніву", "ясно" тощо.

Публіцист зробив спробу надати своєму текстові діалогічного характеру. Навівши докази на користь федералізації Росії, він ставить запитання і сам дає на них відповідь: "Але ж може справді такий поділ держави на окремі автономні країни тяжко відіб'ється на її економічному і духовному житті в потімні

часи? Може справді автономний устрій завадить єднанню поступових сил і тим гальмуватиме розвиток російського суспільства в напрямі загальнолюдського поступу? Ні, не завадить, тільки допоможе" (Там само. — С. 32—33). Запитання пом'якшують монологізм тексту. Втім, заважаючи на те, що в тексті вони зустрічаються один раз, їхнє значення не слід перебільшувати: текст переважно монологічний.

Варто звернути увагу й на те, що П. Стебницький не лише артикулює істинні твердження, а й вважає за можливе, використовуючи умовну модальність, робити передбачення: "Коли замість трьох старих китів російська держава заведе собі чотирьох молодих – в формі основних громадянських свобод, коли навіть до них прилучиться і п'ятий – народоправство, – то все ж не було б нічого дивного, якби вони лишилися плавати в старому, історичному океані централізму" (Там само. — С. 28). Крім того, поширена в тексті й деонтична модальність, яка вказує на те, що повинно бути: "За місто державного централізму в основу державного ладу Росії повинно поставити принцип широкої краєвої автономії" (Там само. — С. 31); "Народ повинен мати рішучий голос в усіх справах, що належать до його культурних і економічних інтересів" (Там само. — С. 36) тощо. Отож, П. Стебницький авторитетно говорить про те що є, що може бути і що повинно бути.

Важливу функцію в тексті виконують лапки. Головна функція цього знаку пунктуації, видільна, використовуються зокрема й для виокремлення слів, "що їх не вважають за свої, що наводяться з відтінком презирливого чи іронічного ставлення до чужого вислову" [221, 151]. П. Стебницький у "Крайовій автономії України" бере в лапки такі слова: "православіє, самодержавіє і народность", "вотчина", "вотчинний принцип", "великоруський центр", "інтереси держави", "великоруське ядро". Лапки сигналізують про те, що поняття запозичені з чужого імперського дискурсу. Беручи, наприклад, у лапки слово "центр" у словосполученні "великоруський "центр", П. Стебницький заперечує або принаймні ставить під сумнів існування такого центру. Для передачі ідеологічного концепту "православ'я, самодержавство,

народність" публіцист використовує ще й пряму транслітерацію з російської мови, чим підкреслює чужість цього концепту й висловлює своє вороже та водночас іронічно-зневажливе ставлення до нього.

Наведений лінгвістичний аналіз тексту засвідчує, що стаття П. Стебницького належить до ідеологічного дискурсу. Поняття ідеології вживають у різних значеннях. Соціолог К. Мангайм узагальнив два основних. Під одним, партикулярним, ідеологію тлумачать як спотворення супротивником реальних фактів, сферу помилкових суджень; під другим, тотальним, ідеологія розглядається як цілісна структура свідомості, притаманна епосі або певній групі в певний період часу [118, 76–77].

Для нас важливо також визначення соціолога Е. Гіденса, який під ідеологією розуміє "поширені ідеї або переконання покликані обґрунтувати інтереси панівних груп" [41, 663]. "Поняття ідеології, – зазначає Гіденс, – тісно пов'язане з владою, оскільки ідеологічні системи сприяють узаконенню різних ступенів влади, яка належить групам" [41, 663]. Спираючись на цю дефініцію, Р. Семків зазначає, що "ідеологія може бути розглянута як сукупність офіційно визнаних висловлювань, що ілюструють ті чи інші інтенції владних структур, накидають аудиторії, на яку спрямовані, певну систему цінностей, спонукають цю аудиторію до тих, а не інших дій" [164, 48]. Дослідник наголошує також на обмежувальному характері ідеології.

Для використання поняття "ідеологічний дискурс" видається можливим прийняти як робочу дефініцію К. Серажим, згідно з якою ідеологічний дискурс є "вербальним існуванням ідеології" [166].

Найглибше концепт "ідеологія" у зв'язку з концептом "дискурс" розробив дискурсолог Т. ван Дейк. Він детально розкрив складну суть ідеології, однак визнав за можливе дати їй коротке визначення: "Ідеології – це фундаментальні переконання групи та її членів" [248, 7]. На думку Т. ван Дейка, "однією з ключових соціальних практик, на які впливають ідеології, є вживання мови та дискурс, які своєю чергою так само впливають на те, яким чином ми набуваємо, вивчаємо та змінюємо ідеології" [248, 9].

Т. ван Дейк запропонував власну схему аналізу структури ідеологічного дискурсу у вигляді низки запитань [248, 44]. Він підкреслює, що вони пов'язані з груповою ідентичністю, а отже – й з ідеологією. Причому багато інформації в ідеологічному дискурсі стосується дихотомії "ми – вони". Як стверджує дослідник: "... ідеології зазвичай описують людей та суспільство в поляризованих термінах. Питання членства в групі насамперед має справу з тим, хто належить чи не належить до Нас, і яким чином ми відрізняємо себе від інших нашими діями, цілями, нормами та ресурсами. Соціально важливою є наша позиція відносно Інших – ми домінуємо чи домінують над нами, нас поважають чи ми маргіналізовані і т.д." [248, 44].

Ця схема, застосована до статті "Крайова автономія України", підтверджує висновок про її ідеологічний характер. У ній чітко означені соціальні ролі. П. Стебницький вказує, хто є "ми" і якими є "наші" цілі: "... тій частині суспільства, котра в централізмі бачить велику небезпеку задля широкого культурного і економічного зросту Росії, доведеться ще, може, багато змагатись з численним гуртом своїх різноманітних супротивників. До тої частини в першій черзі належить інтелігенція недержавних націй Росії" (ВУ. — 1906. — № 1. — С. 28). У статті чітко вказано й на наявність "інших" – противників децентралізації Росії. Це російські націоналісти та монархісти, які мають однозначний статус ворогів і для характеристики яких вжито негативних метафор.

Натомість роль ліберальної частини російського суспільства неоднозначна. Вони відносяться до "інших", бо їхнє ставлення до ключового політичного питання відрізняється від ставлення групи, що її представляє П. Стебницький: "... може бути, що при реформі державного ладу російське суспільство виявить далеко менше згоди і одностайності в відносинах до централістичного принципу, ніж виявило до бюрократичного абсолютизму..." (Там само. — С. 28). Водночас щодо цієї групи немає стилістично негативних характеристик, її описано нейтральною лексикою. Тобто російське суспільство (власне ліберальна його частина) – "інші", але не вороги, бо частково поділяють

переконавання групи, від якої говорить публіцист. Якщо скористатися терміном Т. ван Дейка, це – "недосконалі друзі" [247, 153].

Російський соціолог А. Вишневський, розглядаючи феномен поєднання ідей федералізму та націоналізму в Російській імперії на початку ХХ ст., наголошує на неоднозначному характері такого союзу: "Симбіоз федералізму та націоналізму народив суперечливу концепцію "національно-територіальної автономії". З самого початку регіоналісти та націоналісти виступали від різних "сукупностей", кордони територій та етносів в Росії ніколи не збігалися. Прихильники компромісної ідеї "національно-територіальної автономії" закривали очі на цю "непогодженість", не кажучи вже про більш глибокі протиріччя федералізму та націоналізму [18, 60].

Ця думка видається справедливою. Справді, П. Стебницький ігнорував певні протиріччя між федералізмом та національно-територіальною автономією. Це видно з його рецензії на мемуари В. Хижнякова – багаторічного очільника чернігівського земства та помітного діяча земського руху імперії. Оглянувши цікаві моменти "Спогадів земського діяча", публіцист втім ставить під сумнів їхню вартість: "... книга ця взагалі якось уникає питань та фактів, пов'язаних з українським рухом. Національне питання, яке не могло бути байдужим для прогресивного земського діяча однієї з корінних українських губерній, ніби не існує для автора "Спогадів" (УЖ. — 1916. — № 9. — С. 85). Навівши докази, що В. Хижняков був близько знайомий із українським рухом, П. Стебницький припускає, що земський діяч міг поставитися до нього як до маргінального й відповідно нецікавого читачеві: "... можна лише висловити жаль, що не всі земські люди України перейнялися переконанням в першочерговій важливості для народних мас національної культури, ігнорувати яку означає нехтувати наявними духовними та матеріальними інтересами українського населення" (Там само. — С. 85).

Очевидно, П. Стебницький не міг погодитися з думкою, що земські діячі можуть ігнорувати національне питання й боротися за іншу – і за формою, і за

змістом – децентралізацію Російської імперії. Для нього цінність насамперед мала національна автономія.

Якщо прийняти до уваги думку І. Лисяка-Рудницького про домінування двох течій в українському національному русі на початку ХХ ст. – соціально-демократичної та ліберально-народницької, репрезентованої відповідно М. Поршем та М. Грушевським, – концепти "автономія" й "федерація" в інтерпретації П. Стебницького були значно ближчими до ліберально-народницького дискурсу. Прикметним є той факт, що схожу інтерпретацію концептів автономії та федерації в цей час дав і М. Грушевський. Зокрема він у збірці своїх статей "Визволення Росії і українське питання" (1907), з одного боку, тісно пов'язав вирішення "українського питання" (надання українським етнічним землям статусу автономії) з проблемою "визволення Росії" (запровадження конституціоналізму та громадянських прав та свобод); з іншого – вивів українське питання на якісно інший рівень. Яке слушно зауважує С. Плохій, традиційні вимоги українського руху М. Грушевський "реформулював в контексті права на національне самовизначення та конституціоналізм" [141, 70]. Фактично йшлося про зміну статусу українського руху "від руху за вище місце у всеросійській етнічній ієрархії до руху, який відкидав цю ієрархію взагалі і ставив за мету створити нову національну ідентичність поза всеросійською етнічною конструкцією" [141, 70].

С. Плохій припускає, що на появу та функціонування в публіцистиці М. Грушевського концептів "автономія" та "федерація" вплинуло рішення Петербурзької академії наук про те, що українська мова – це справді мова, а не діалект [141, 70]. Заважаючи на активну участь П. Стебницького в лобіюванні цього рішення, можна стверджувати, що воно так само утвердило і його автономістську позицію.

Інтерпретація концепту автономії в межах ліберально-народницького дискурсу викликало опір російського та українського соціал-демократичного середовищ. Це відобразилося зокрема в редакційній політиці журналу "Вільна Україна". Зокрема А. Животко зазначав: "З третього числа журнал прийняв

виразний напрямок українських соціал-демократів. Склад редакції та співробітників змінився, при чому редакція устами М. Порша знімала з себе відповідальність за першу книжку та особливо за статтю П. Смутка про автономію України" [67, 205].

Зі згасанням революції федералістські та автономістські ідеї продовжують посідати в публіцистиці П. Стебницького центральне місце. Так, в оповіданні "Єдина і неділима" (1909), надрукованому в газеті "Рада", П. Стебницький вустами одного з героїв, українця з Полтавщини, говорить: "Той вихід, що міг би вивести Росію на добру путь, – це федерація. Тільки знищивши централізм та почавши будувати державу знизу, по країнах, – ми зможемо скласти велику, вільну і культурну Росію... Напружена всенародна праця загоїть всі старі рани, і за десять літ при федерації економічна сила Росії зросте так, як при централізмі не розвинеться і за століття..." [204, 91]. Як і в "Крайовій автономії", федералістська ідея пов'язується з економічним і політичним піднесенням Росії; водночас централізму протиставлено саме національну автономію, а не драгоманівський федералізм. Водночас у серії статей "З російсько-українського життя" (1909–1910), опублікованих в "Літературно-науковому віснику", питання федералізації Росії не порушено (можливо, з міркувань цензури), хоч П. Стебницький критично оцінює спроби російського уряду позбавити автономії Фінляндії. Натомість він в основному зосереджується на розгляді законопроектів про земельне питання та запровадження української мови в початковій школі (ЛНВ. — 1909. — Т. XLV. — С. 204—212).

У праці "Українське питання" (1914), написаній насамперед для ознайомлення ліберальної російської інтелектуальної та політичної еліти з суттю вимог українського руху й виданої вже після початку Першої світової, тему федералізму та національної автономії подано в новому аспекті. Уникаючи слів "автономія", "федерація", які на той час сприймалися офіційними колами вкрай негативно, П. Стебницький продовжує імпліцитно відстоювати національно-територіальну автономію: "Крім чисто культурних

запитів українського населення, вимагають задоволення й економічні потреби краю, заради яких уявляється можливим реформування внутрішнього адміністративного ладу, в сенсі децентралізації управління, широкий розвиток місцевого самоврядування, узгодження адміністративних кордонів із етнографічними й національно-територіальними" [115, 125].

Праця "Українське питання" важлива й з іншої точки зору. Тут чи не вперше з'являється концепт "сепаратизм". Він виконує своєрідну функцію шантажування. Говорячи про небажання "архаїчних кіл" імперії піти на поступки українському рухові в культурній та економічній сферах, публіцист лякає їх політичним сепаратизмом: "... страх, що його мають певні суспільні кола і адміністрація, перед загрозою "роздвоєння руської культури" зі сторони нібито українського руху і послабленням внутрішніх зв'язків між окремими частинами держави безпідставний і може лише призвести до протилежних результатів, як і страх перед сепаратизмом і "мазепинством" [115, 125–126]. Цим результатом, на думку П. Стебницького, може стати рішення української нації відокремитися від спільного державного організму. На підтвердження своїх слів автор згадує поляків, які нібито викреслили вимогу державної самостійності у своїх політичних програмах після революції 1905 року, однак повернули її після наступу реакції. "В українців, в їхньому світогляді, – стверджує П. Стебницький, – справа ніколи так далеко не заходила. І для того, щоб український рух не виходив за межі середнього річища, необхідно задовольнити ті скромні його вимоги, котрі висунуті ним на порядок денний, а саме: запровадження української мови в сфери школи, суду й адміністрації" [115, 127]. Таким чином, концепт "сепаратизм" як синонім "політичної самостійності" публіцист тлумачить неоднозначно: це хоч і негативне, але природне явище. Характерно, що схожу інтерпретацію цього концепту можна зустріти і в працях інших діячів українського руху цього періоду, зокрема М. Грушевського [141, 86].

Говорячи, про "певні суспільні кола", які мають страх перед "роздвоєнням руської культури", П. Стебницький вступав у дискусію з П. Струве, відомим

російським лібералом, захисником імперії. Це той приклад, за допомогою якого можна простежити закономірності функціонування та взаємозалежності імперського дискурсу та національного контрдискурсу.

П. Струве в своїй відомій статті "Велика Росія" порівнював державу з організмом: "Держава є "організм" – я навмисне беру це слово у лапки, тому що зовсім не бажаю використовувати це слово в доктринальному сенсі так званої органічної теорії – особливого характеру... Можна як завгодно розкласти державу на атоми і збирати її з атомів, можна оголосити її "відношенням" чи системою "відносин". Це не заперечує того факту, що психологічно сформована держава є ніби певна особистість, у якій є свій верховний закон буття" [210, 143]. "Верховний закон буття" руської нації П. Струве вбачав в особливій імперській місії – просуванні на Південь, у країни, що прилягали до Чорного моря. Як слушно зауважив М. Шкандрій, П. Струве "утверджував погляди романтиків, доводячи, що держава – не просто система відносин, а живий організм, особистість, і що міцні держави прагнуть влади, тоді як слабкі стають жертвами хижаків" [231, 260]. Зрозуміло, що в цій системі української нації з повноцінною самостійною культурою бути не могло, про що П. Струве чітко заявляв [211].

Натомість П. Стебницький застосовує до держави радше інструменталістський підхід, тлумачачи її радше як систему відносин. Він хоч і використовує метафору "організм" у деяких публіцистичних творах, в цілому намагається раціонально пояснити сутність та мету існування держави. Закликаючи уряд до зміни політики щодо українського питання, він говорить про "інтереси духовного життя та добробут 30-мільйонного українського населення в межах Росії" [115, 129]. Відповідно, й концепти "федерація" та "автономія" цілком вписано в цю аргументацію: хоч П. Стебницький легітимізував їх ідеєю відновлення історичної справедливості, головним його аргументом було раціональне впорядкування життя населення, яке зокрема передбачало покращення матеріальних та культурних умов його існування. Водночас П. Стебницький не відкидав і важливих для російської ліберальної

інтелектуальної еліти концептів "могутності" та "особливої місії" й намагався вписати їх в федеративну парадигму: "... здоровий політичний глузд говорить, що вільний розвиток української національності не тільки сумісний з державним устроєм оновленої Росії, але й має сприяти її всебічному економічному підйому і зросту її політичної могутності" [115, 126].

Після Лютневої революції 1917 року значення та функції політичних концептів у публіцистиці П. Стебницького змінюються. Характерним зокрема є нарис "Мозок Росії", надрукований в "Новій Раді". В його основі – не лише карколомні політичні події, що відбувалися на той час Петрограді й Києві, а й особистий досвід П. Стебницького. Він став фактичним представником Центральної Ради при Тимчасовому уряді в статусі комісара, однак довгий час не міг добитися визнання своїх повноважень [11, 55]. Обурюючись, що Петроград, "мозок держави", відмовився визнавати автономію України і водночас визнав автономію Фінляндії та незалежність Польщі, П. Стебницький зазначає: "Що ж маємо робити тепер? Оскільки можна – перш за все – зміцнити й ширити в нашому рухові силу організації, щоб з ними прийти колись на ті установчі збори і твердо заявити поривання нашого народу іншим народам Росії. Український рух – це рух не тільки громадський, народний, національний: він рух державний" [204, 195]. Далі автор стверджує, що український народ, хоч і був довгий час позбавлений своєї культури, зберіг "державного розуму" значно більше, ніж панівна російська (великоруська) нація: "Отже, цей державний розум допоможе нашому народові не дробити свій рух в партійних незгодах та програмових суперечках, він зіллє всі сили нашого люду коло однієї думки, одної цілі: здобути собі в російській державі своє право, свою хату й волю" [204, 195–196]. Ця теза видається особливо важливою, якщо порівняти її з думкою, висловленою П. Стебницьким раніше у статті "Перспективи російсько-українських відносин": "Політичний сепаратизм цьому народові незрозумілий, тому що в ньому нема усвідомлення себе як політичного організму" (УЖ. — 1913. — № 3. — С. 7).

Як бачимо, внаслідок стрімкого й доволі успішного політичного розвитку українського національного руху після Лютневої революції П. Стебницький став розглядати його вже як рух державний. Це означало, що відтепер модель федералізму передбачала надання народам не лише економічної та культурної, а й широкої політичної автономії.

Втім, державність для П. Стебницького не рівнозначна політичному сепаратизму: він залишається прихильником єдиної федеративної Росії. Щоправда, після відмови російського ліберального уряду визнати українську автономію, він пропонує шукати нових союзників щодо федеративної ідеї: "Не можна забувати й наших природних прихильників інших недержавних народів Росії, заінтересованих ідеєю федералізму. З них слід би скласти якусь спілку чи товариство... і тоді вже можна спокійніше дожидати установчих зборів, бо тоді вся Росія бачитиме, що централісти в своїй опозиції виходять не з інтересів держави, а тільки великоруського егоїзму" [204, 196].

Прихід до влади більшовиків, розв'язання ними війни з УНР, окупація Києва, і, зрештою, IV Універсал, що проголосив Україну незалежною державою, стали для діячів українського національного руху серйозним потрясінням. Як зауважує І. Лисяк-Рудницький: "З погляду історичної еволюції української політичної думки значення подій осені та зими 1917 року полягає у тому, що вони спричинили величезний зворот від федералізму до програми державної самостійності" [110, 18]. Ця думка в цілому здається справедливою, однак потребує уточнення: для багатьох, особливо представників старшого покоління, цей процес був складним.

До таких належить і П. Стебницький. Його погляди на ідею державної самостійності виявилися неоднозначними. Так, після приходу до влади більшовиків він пише нарис "Немизида", в якому намагається з'ясувати глибинні причини Жовтневої революції. Провину за падіння Російської держави він пов'язує з уявними рисами російського народу. Описуючи більшовицьку революцію як руїну, занепад та хаос, публіцист стверджує: "Україна гинути не хотіла і, щоб одгородитись нарешті від всеросійської

анархії, розгорнула прапор власної державності" [204, 242]. Фактично тут ідея державної самостійності тотожна ідеї політичного сепаратизму, до якого, як було показано, П. Стебницький раніше ставився негативно. Щоб легітимізувати рішення Центральної Ради, авторові треба було знайти певні символічні ресурси. Обстоюючи ідею федералізму та національної автономії, П. Стебницький міг спертися на своїх попередників: кирило-мефодіївців та М. Драгоманова. Тепер же ситуація виглядала складнішою, адже українські інтелектуали не виробили теоретичної бази для обґрунтування самостійності. Як слушно зауважує з цього приводу І. Лисяк-Рудницький: "Самостійництво не знайшло теоретика, який інтелектуальним масштабом і питомою вагою та обсягом своїх писань дорівнював би Драгоманову. Що ж стосується масової підтримки, то ідея самостійної державності до 1914 року утвердилася лише в Галичині. Хоч між публіцистами, які боронили самостійницькі ідеї пером, бачимо кількох уродженців Наддніпрянської України – Миколу Міхновського, Вячеслава Липинського та Дмитра Донцова, вони не зуміли здобути багатьох прихильників серед співвітчизників у Російській імперії" [110, 3].

Одним із джерел легітимації ідеї самостійності для П. Стебницького стає історія: "Колись, за Богдана, перша українська республіка – козацька – прийшла до московської брами, важкої, дубової, кованої; постукала в браму, впросилася в прийми і зникла, що їй голосу не стало чути. Сьогодні та брама впала, – поржавіло залізо, підгнили ошули, і – вийшла знову на світ Божий українська республіка – народна. На диво, збереглось-таки, через всі мало не три сотні літ бідування, здорове зерно національного життя і коло нього збились докупи народні сили, що спромоглись невсипущою працею організувати на рідній землі початок нової державності. Слава їм, слава Україні, і нехай на цей раз дасть їй доля довгих віків щасливого існування" [204, 242]. Тут УНР зображено як легітимну спадкоємницю козацької республіки Богдана Хмельницького, причому союз із Московською державою трактовано як добровільний крок, який виявився помилкою. У цій статті можна простежити й шевченківські образи: Українську республіку публіцист порівнює з наймичкою; відродження

України описує як диво цілком у дусі поеми "Великий льох" і міфу "воскресаючої України" [25; 27].

У творі П. Стебницького ідею державної самостійності утверджено й за допомогою актуальних політичних аргументів. Автор констатує "пошесть анархії", що загрожує Україні і здолати яку можна лише "силою державної організації". Він засуджує як чужинців, які підточують будівництво української держави, так і несвідомих українців – "темних людей, що тепер, в цю велику історичну хвилю піддалися московській хворобі і вибивають з рук українського громадянства прапор національної волі..." – очевидно, маючи на увазі більшовиків та їхніх агентів в Україні [204, 243].

Пояснити природу української самостійності П. Стебницький намагається і в статті "Логіка життя", яка вийшла в книжці "Українське життя" в Києві 1918 року, по суті, останньому номері однойменного російськомовного журналу за редакторства О. Саліковського та С. Петлюри. Вже сама назва матеріалу дає відповідь на запитання, чому Україна, попри деклароване її провідниками прагнення залишитися частиною єдиної Російської держави, обрала інший шлях: це був вимушений крок, до якого призвела політична ситуація. Більшу частину статті П. Стебницький присвячує аналізу російсько-українських стосунків із часу Лютневої революції й до проголошення IV Універсалу. Автор доводить, що українці, попри несправедливе ставлення до себе з боку Тимчасового уряду та ліберальної російської громадськості, не хотіли розпаду спільної держави і стали на шлях політичного сепаратизму не з власної волі. На це їх підштовхнули несприятливі обставини: "... запити життя, які не були своєчасно задоволені встигли значно перерости початкову помірну форму і вимагали вже для свого вирішення значно ширших рамок і сильніших засобів... В перспективі була загроза загальної демобілізації, що затопила б край темними, дикими та голодними ордами демобілізованого війська. Необхідно було рятувати край від повного спустошення і перетворення в пустелю" (УЖ. — 1917. — Сб. первый. Киев. — С. 36—37). Захоплення більшовиками влади, стверджує П. Стебницький, лише ускладнило ситуацію: вони не лише вносили

хаос у Росії, але й намагалися дестабілізувати ситуацію в Україні. Однак навіть за цих умов, пише публіцист, українці зберігали вірність ідеї федерації: "Що стосується Російської республіки, то її уряд, на думку центральної ради, міг бути організований тільки за федеративним принципом, із представників окремих, самовизначених областей. Цю ідею українські депутати передбачали відстоювати й у всеросійських установчих зборах, якби вони відбулися" (Там само. — С. 39—40).

Перед тим, як підійти до виправдання IV Універсалу і таким чином логічно завершити розповідь про російську та українську революції, П. Стебницький несподівано робить екскурс в історію. Він знову говорить про "українську державність в особі республіки Богдана Хмельницького", нібито європейську за духом, що поєдналася із московською державою, втіленням азійського абсолютизму (Там само. — С. 41). Ця спілка, стверджує П. Стебницький, нічого позитивного для українців не принесла: всі російські царі, імператори та революційні уряди однаково негативно ставилися до ідеї української автономії. Як і в нарисі "Немезида", публіцист пов'язує це з нібито азійським національним характером великоруського народу, який особливо яскраво втілювався в більшовиках.

Тільки після цього П. Стебницький пояснює появу IV Універсалу: "... державне будівництво в Україні ускладнювалося наступальним рухом більшовизму, що викликав бродіння в народних масах. Україні довелося пережити важкий і кривавий період натиску анархії, подолати яку вдалося лише за сприяння зовнішньої сили. Українська державність змушена була стати на шлях повного відокремлення від радянської республіки — і в цьому напрямі знайшла підтримку в центральних державах" (Там само. — С. 43).

Із аналізу статті П. Стебницького "Логіка життя" можна чітко простежити значення концепту "самостійність". Як і в тексті самого IV Універсалу та публіцистичних творах очільника Центральної Ради М. Грушевського, проголошення самостійності постає вимушеним кроком, який пояснюють актуальними політичними подіями [141, 100]. І М. Грушевський, і

П. Стебницький долучають до легітимації ідеї політичного відокремлення історію та тезу про відмінний та несумісний характер двох народів.

Після вигнання більшовиків німцями та встановлення режиму гетьмана П. Скоропадського, пізніше за Директорії та влади Добровольчої армії, в творах П. Стебницького концепти "федерація" та "автономія" продовжують співіснувати з концептами "державність", "незалежність" і "самостійність".

Так, ідею державної самостійності потужно розкрито в діалозі "На пожарині". У творі показана розмова між Господарем, українським інтелігентом-письменником, та його гостем, Професором із Петрограда. Перша частина діалогу відбувається під вибухи канонади: більшовики обстрілюють Київ. Друга – вже за режиму П. Скоропадського. У першій частині публіцист, очевидно, ідентифікуючи себе із Господарем, категоричний у захисті ідеї самостійності. На закиди Професора про спішність пересування центру ваги національної платформи українців із культурних постулатів на політичні, він вустами свого героя відповідає: "Тяжко помилялася українська інтелігенція, викидаючи політичні гасла з своїх програм і з своєї практичної роботи. Я все моє життя віддав праці на культурнім ґрунті, бо почуття щирої лояльності заважало мені ставати на шлях політичного сепаратизму. Але сьогодні я каюся за цей мій гріх перед рідним краєм..." [204, 280–281].

Ідея державної самостійності легітимізуються в низці творів того періоду по-різному. У статті "Державна мова" П. Стебницький наголошує на безальтернативності української мови як єдиної державної й відмовляє в цьому статусі російській: "Всяка спроба позбавити нашу горду, стару мову державного значіння єсть замах на знаряддя української культури і на одну з основ української державності" (НР. — 1918. — 20 верес.). У матеріалі "Нові перспективи" публіцист засуджує переговори П. Мілюкова з німецьким командуванням від імені всієї Російської імперії як "небезпеку нашій державності" (НР. — 1918. — 20 лист.). У серії статей "Союзні держави і Україна" діяч наголошує на необхідності інформаційної роботи, спрямованої на легітимацію образу самостійної України серед країн Антанти (НР. — 1918. — 4,

6, 7, 8 груд.). У статті "Роковини" П. Стебницький розмірковує з приводу річниці війни між більшовицькою Росією і УНР: "Вона – наша, і це їм треба сказати раз і на завжди – твердо і грізно. Тепер цю заяву повинно піддержати і наше селянство, і його мобілізована частина – українська армія" (НР. — 1918. — 26 груд.).

Ще характерніша серія матеріалів П. Стебницького "Україна в економіці Росії", як з'явилася 1918 року в "Торгово-промышленной газете". На відміну від попередніх матеріалів, цей було адресовано виключно російському читачеві. Напевне, публіцист, який співпрацював із економічною пресою Росії й зокрема "Торгово-промышленной газетой" у 1890–1900-ті роки, вирішив скористатися своїми знайомствами в редакціях і поділитися з російським громадянством своїми поглядами на самостійність України.

Головна теза П. Стебницького: самостійність України – абсолютно природний результат багатовікової імперської політики щодо українців. Перераховуючи традиційний перелік кривд, спричинених українцям росіянами, публіцист детально розглядає економічні стосунки між двома країнами. П. Стебницький описує їх як класичні стосунки "колонізатор – колонізований": "Увесь лад відносин Росії до України аналогічний відносинам метрополії, просякнутої імперіалістичними тенденціями, і колонії, що намагається емансипуватися від цього гніту" [200, 36]. Хоча П. Стебницький одразу уточнює, що Росія свідомо не трактувала Україну як колонію, та все ж результат такої "несвідомої" політики все одно призвів до відцентрових тенденцій. Для підтвердження своєї тези він наводить приклад Великобританії та Сполучених Штатів Америки, де за нібито єдиного культурного простору народився політичний сепаратизм. Таким чином, до попередніх чинників легітимації української самостійності додався ще один – економічний.

Оцінюючи економічні аргументи противників політичної та господарської автономізації Росії, котрі вказували на природність процесу концентрації капіталу в центрі, П. Стебницький зазначав, що "стосовно конкретних випадків і відносинам ця теорія, як і будь-яка інша, не завжди і не в

уському приймається життям легко й без протестів" [200, 38–39]. Він пропонує свій варіант поновлення економічної кооперації за схемою, яку можна застосувати і в політичній сфері: "З нашої точки зору, нормальним явищем в економічних відносинах можна вважати лише цілковито вільне об'єднання їх рамками приватних завдань чи спільним господарським ладом. Необхідною умовою такого об'єднання є усвідомлення кожною стороною взаємних вигод. А це усвідомлення, своєю чергою, може виникнути лише на ґрунті економічної незалежності кожного з союзників і самостійної розробки ними власних економічних проблем" [200, 39–40]. Публіцист радить росіянам перебудовувати за цим федеративним принципом країну в її нинішніх кордонах, а не мріяти про повернення територій, котрі стали самостійними політичними утвореннями.

Як видно з праці "Україна в економіці Росії", П. Стебницький, хоч і продовжує підтримувати федеративний принцип, значно стриманіше ставиться до можливості його реалізації. Про автономію України в складі Росії він не говорить, однак імпліцитно допускає її можливість. Однак це вже далеко не та автономія, яку обстоював П. Стебницький напередодні 1917 року: вона не обмежується економічною та культурною сферами, а вимагає повної політичної рівності республік.

Попри таке очевидне послаблення концептів федералізму й автономії, "державність" та "самостійність" не заміщують їх повністю. На мовному рівні ідея самостійності виглядає слабко. Це підтверджує транзитивність тексту.

Говорячи про самостійність України П. Стебницький повсякчас використовує пасивний стан дієслів: "Україна була приведена до гострої форми політичного сепаратизму невідворотною логікою подій, коріння яких лежать в історичному минулому українського народу і в традиційній національній політиці колишньої Росії" [200, 5]; "Самостійна Україна не є випадковою політичною комбінацією, що виникла на ґрунті державної розрухи: до відокремлення від Росії вона приведена впливом багатьох причин глибокого економічного характеру" [200, 41]; "Логіка життя привела Україну до утвердження власної державності" [200, 37]. Хоча в останньому твердженні

вжито дієслово активного стану, але, як і в двох попередніх, Україна є не суб'єктом, а об'єктом дії. Цей лінгвістичний вибір видається не випадковим: автор, з одного боку, наполягає на природності того, що сталося, а з іншого – частково чи повністю знімає з України відповідальність за це. Агентом дії виступають абстрактні "логіка життя", "вплив причин економічного характеру", "невідворотна логіка подій". Якщо згадати, що під безпосереднім враженням більшовицької революції, П. Стебницький вживав конструкції на зрок "Україна розгорнула прапор власної державності", така зміна транзитивності є характерною.

Можна було б припустити, що така транзитивність зумовлена специфікою читачів "Торгово-промышленной газеты", однак і в українських періодичних виданнях бачимо схожі явища: "Ходом фактів Україну було поставлено перед великим іспитом на державну незалежність" (ЛНВ. — 1919. — Т. LXXIV. — С. 60). В іншій статті знаходимо: "Мало не рік існує українська держава, викликана до життя вибухом національного руху. Своїм могутнім поривом склав її український народ, злившись на той час всіма своїми елементами в одноцільний організм, в одно напруження свідомої себе нації" (НР. — 1918. — 20 верес.). Як бачимо, тут використано два типи транзитивності, які суперечать один одному.

Із приходом до влади Директорії, а пізніше захопленням Києва Добровольчою армією генерала А. Денікіна, П. Стебницький зосередився на роботі у двох виданнях – критико-бібліографічному журналі "Книгарь" та газеті "Промінь", програма якої, за оцінкою О. Мукомели, "була досить серйозною, демократичною й справді відповідала тодішнім європейським зразкам" [129, 192]. Обидва видання критично ставилися до денікінського режиму. Зокрема "Трибуна" вела жорстку дискусію з російськими націоналістами, які об'єдналися навколо газети "Киевлянин" на чолі з В. Шульгіним. У цій дискусії брав активну участь і П. Стебницький. Його нариси та фейлетони "Був собі Сашка", "Німфа Егерія", "Осінні хмари", "Феклина віра", "Понад силу", "Шпаченків баланс" в межах національного

контрдискурсу заперечували претензії імперського дискурсу на універсальність. Через ці публікації "Трибуна" мала серйозні проблеми з адміністрацією і була на межі закриття. У "Книгарі" П. Стебницький теж долучався до дискусії, пишучи рецензії на книги російських націоналістів.

Концепти "державність" й "самостійність" та "федерація" й "автономія" у цей період знову змінюють своє значення. Так, у статті "Державний іспит" П. Стебницький, хоч і вкотре виправдовує українську самостійність, проголошену 1917 року, змушений визнати поразку ідеї державності. Ані серед еліти, в якій переважали партійність та доктринерство, ані серед мас, які спокусили більшовицькі гасла, не було необхідного рівня національної свідомості, пише публіцист. Через це українці не склали іспит на державність. Однак не схоже, що для П. Стебницького це велика трагедія. Він зазначає: "Не буде нічого дивного, коли силою обставин українському народові доведеться знов доводити своє право і свою здатність до державного життя, в тій чи іншій формі" (ЛНВ. — 1919. — Т. LXXIV. — С. 65—66). Очевидно, що самостійність не є для нього такою виключною формою.

Розчарування від діяльності Центральної Ради, а пізніше й Директорії також вплинули на сприйняття публіцистом ідеї державності. У фейлетоні "Ліс рубають..." вона чи не вперше постає в іронічному, а не пафосно-піднесеному світлі. Головний герой, звільнений чиновник, якому не подобається політика Директорії щодо пошуку ворогів Української держави, каже: "... коли вона за два роки не спромоглася на кращий лад та уряд, то яка ж це держава?.." На зауваження, що "державне будівництво справа не легка", він відповідає: "От-от будівництво. Бачили ви, як діти з карт хатки будують? Накопичать попереду кілька поверхів, а потім дмухне, — і вся будівля розсипається дощенту, а дитина радіє" (Тр. — 1919. — 28 січ.).

Під тиском реальних обставин у цей період знову з'являються концепти "федерація" та "автономія". Так, вступаючи в етнімічну дискусію з одним із головних апологетів ідеї єдиної російської нації та провідним публіцистом газети "Киевлянин" О. Савенком, П. Стебницький пише: "... ми не так

чіпляємося як "Кієвлянин" та д. Савенко, – і з свого боку зовсім не ремствуємо на них за вживання терміну "малороссы". Навіть більше: стоячи тільки на реальнім ґрунті, ми можемо "Кієвлянину" на той виклик одповісти: "Дайте Україні добру автономію, – а тоді звіть собі українців, як хочете!" (Кн. — 1917. — № 22. — С. 1917).

У рецензії на брошуру економіста-меншовика Н. Ясного "Чи може Україна бути економічно незалежною?", що, як стверджує П. Стебницький, була випущена в пересторогу самостійницьким настроям Центральної Ради напередодні підписання Брестського миру, публіцист пише: "Отже, на запитання д. Ясного – "Чи може Україна бути економічно незалежною" – ми одповіли б: і може, і мусить. Для цього навіть – до відома д. Ясного – зовсім не обов'язкова ні самостійна політичність України, ні германська чи австрійська орієнтація. Чисто економічні інтереси України могли б бути в певній мірі задоволені і при федеративнім зв'язку з Росією, аби Україна сама була господарем в своїх справах" (Кн. — 1917. — № 22. — С. 1915).

Втім, тепер П. Стебницький не вірить у можливість реалізації федеративного принципу. "... в старій покійній Росії... навіть в кращі часи, коли у поступового громадянства на язика була "автономія", з програми ідеологів влади непохитно і самовпевнено визирала... "кузькина мати", – пише публіцист у статті "Слова та діла" (Р. — 1919. — 6 верес.). У нарисі "Драний міх" він стверджує, що російські централісти за сотні літ "не збагнули, що єдання не будується на насильстві" (Р. — 1919. — 10 верес.). В огляді преси "Російські місячники на українському ґрунті" П. Стебницький змушений констатувати: "Українська проблема для росіян і після яскравих подій революційного часу – все ще дрібна хатня справа, а не питання європейського масштабу. Навіть солідні органи лівого демократичного крила, оцінюючи суть і вдачу української завірюхи, не знаходять у себе ані тіні спочуття до тяжких, болючих переживань української демократії..." (Кн. — 1919. — № 27. — С. 1838). У неопублікованому фейлетоні "От противного" описана розмова українця, "відомого сепаратиста й зрадника" та білого офіцера, "его

превосходительства". Українець наголошує, що став самостійником через жорстку асиміляційну політику росіян і визнає, що ладен повернутися до спільної вітчизни за умови, що цю політику буде змінено й запроваджено федерацію народів. "Ха-ха-ха-ха!.. І ви з цим до мене?!.. Ну досить жартів. Гей, хто там!.. Під арешт його, – в контррозвідку", – такою є реакція офіцера на заклик. [88, арк. 4].

Із другим приходом до влади більшовиків, за висловом А. Животка, "приходить ступенева, але рішуча ліквідація національної української преси" [67, 278]. Занепад української періодики пов'язаний також із кількісним зменшенням творчих сил: багато діячів національного руху емігрували, тікаючи від більшовиків; ті, хто залишилися, зазнали репресій. Зокрема було заарештовано й П. Стебницького. Його врятувала лише активна участь у мирних переговорах між радянською Росією та Українською державою 1918 року: більшовики не хотіли, або його розстріл був сприйнятий як особиста помста голови українського радянського уряду Х. Раковського [11, 63–64]. Не сприяли публіцистичній творчості й важкі матеріальні умови: згідно зі спогадами сучасників, П. Стебницький перебував в особливо скрутному становищі [9]. У творах, написаних після 1920 року, політичних концептів немає.

Функціонування політичних концептів у публіцистиці П. Стебницького дещо нагадує еволюцію політичних поглядів очільника Центральної Ради та лідера українського національного руху М. Грушевського. Як пише С. Плохій: "У статтях, політичних статтях і спогадах революційної доби Грушевський постає як переконаний федераліст, для якого українська незалежність – тимчасова, зумовлена обставинами річ, перехідний етап перед об'єднанням України у федерацію з іншими демократичними республіками на засадах повної рівності. Але хай там якими були його федералістські переконання, він послідовно підтримував українську незалежність щоразу, коли вважав, що українська держава може її забезпечити, а народні маси матимуть із того користь" [141, 101]. Хоч і в політичній біографії, і в публіцистичній творчості

між цими діячами є відмінності, проблема зв'язку між політичними концептами "федералізм" й "автономія", з одного боку, та "політичний сепаратизм" і "державна самостійність" – з іншого, багато в чому є спільною для багатьох діячів українського національного руху початку ХХ ст. Тому з'ясування закономірностей розвитку політичних концептів у творчості П. Стебницького може дещо прояснити траєкторію національного руху в цілому.

2.2. Дискурсивні стратегії національної ідентичності

Проблему функціонування політичних концептів у дискурсі українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. історики розглядають як частину ширшої проблеми – еволюції вітчизняної політичної думки від ідей федералізму до самостійництва. Цей процес пояснюють по-різному. Наприклад, сучасні українські історики й політологи в колективній монографії, присвяченій українським політичним моделям ХХ ст., несприйняття ідеї самостійництва депутатами-українцями Другої Державної Думи ілюструють цитатою однієї з програмових статей газети "Рідна справа / Вісті з Думи": "... народи, що складають сучасну Росію, за сотні літ спільного життя дуже багато внесли в загальнодержавний культурний і матеріальний капітал – і не можуть зректися од нього" [220, 65]. Ці слова, на думку дослідників, є свідченням "української нерішучості (породженням ХІХ ст.), бажання пристосуватися" [220, 65].

Унікаючи оціночних суджень, історик Я. Грицак популярність ідеї федералізму та маргінальну позицію самостійників у Наддніпрянській Україні пояснює кількома чинниками: сильним впливом ідеології М. Драгоманова, поміркованістю українського руху, який не став масовим явищем, відкритістю російського суспільства до українських діячів, через яку більшість із них мала подвійну ідентичність [29, 95–97].

Чи не найглибше це питання опрацював І. Лисяк-Рудницький у статті "Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники". Причину тривалої гегемонії ідеї федералізму над ідеєю самостійністю він пояснював так: "Україна

належала до Росії близько 250 років... і це довготривале перебування витворило виразний матеріальний і психологічний зв'язок між Україною та власне Росією. Попри нарікання на петербурзький централізм, українці не відчували себе чужинцями в імперії, у розбудову якої багато осіб українського походження зробило чималий внесок. Але прийняття імперії, що здавалося всеохопною і непохитною реальністю, могло співіснувати – і співіснувало – у свідомості українців із почуттям української етнічної відрубності та вірності особливим політичним і культурним інтересам своєї батьківщини" [110, 4–5].

І. Лисяк-Рудницький вказує, що цей психологічний зв'язок тяжів не лише над "малоросами", а й над "свідомими українцями", які "перебували під сильним впливом російської імперської цивілізації і, так би мовити, однією ногою стояли у всеросійському світі": брали участь у діяльності загальноросійських партій, заробляли на життя в імперських державних інституціях тощо [110, 5]. Хоч дослідник і не вживав поняття "національна ідентичність", йдеться саме про це явище.

Згадані зв'язок та залежність усвідомлювали й самі українці кінця XIX – початку XX ст. Зокрема Б. Грінченко у своїй дискусії з М. Драгомановим, оцінюючи свої попередників (романтиків та українофілів) із жалем констатував, що "в тодішньому вкраїнському діячеві сиділо дві душі: одна українська, а друга — російська" [33, 60]. "Українську душу, – писав він, – йому дав рід, почування любові до рідного краю, любові до своєї мови, до свого народу; російську душу давало йому російське життя, російська урядова служба, бюрократична прихильність до ласки, яку виявляло російське начальство. Ото його, тодішнього російського інтелігента, і тягло і туди, і сюди і до рідного краю, і до "Станіслава на шию"; хотілося і рідному краєві послужити, і того, від кого "Станіслав" той залежить, не прогнівити. Тут, звісно, на поміч збирались і "общерусский великий народ", і "указания истории", і "общерусская культура", і "гром победы, раздавайся", – і всякі інші такі прегарні історії, вживані, звичайно, тоді, коли треба вчинити який компроміс. Та й компроміс цей чинено навіть несвідомо, і тодішні українці за

отими "общерусскими" етикетками навіть і не помічали, що вони його чинять – так густо тих етикеток наліплено було, що з-під них не можна було розібрати, що таке справді є сей факт" [33, 60].

Ця дрозлога цитата ілюструє несприйняття молодим поколінням українських діячів гібридних культурних явищ та ідентичностей. Непримирима й безкомпромісна позиція Б. Грінченка, як слушно помітив М. Шкандрій, нагадує "заяви інтелектуалів ХХ ст., які намагалися відкинути втручання метропольної культури" [231, 299]. На думку дослідника, "це типовий антиколоніальний рефлекс, прагнення визначити тверді демаркаційні лінії між колонізатором і колонізованим [231, 299].

Гібридність та амбівалентність були характеристиками й сучасного Б. Грінченкові покоління, до якого належав зокрема й П. Стебницький. Якщо взяти до уваги його зовнішній бік життя, нескладно помітити, як національне у ньому поєднувалося з імперським. Будучи учасником (а часто й засновником) фактично всіх українських організацій у Петербурзі, він у той же час працював чиновником імперської установи, міністерства фінансів, причому на високій посаді й у пошані в начальства [93]. У повсякденному спілкуванні він уживав дві мови – російську й українську – і першою, звісно, послуговувався значно частіше.

Сучасні дослідники феномену націоналізму підкреслюють, що виникнення національної ідентичності було можливим лише в модерну добу. Щоправда, джерела націоналізму вони вбачають у різних явищах. Якщо для Е. Геллнера, це "висока культура", поширювана уніфікованою освітою, то для Б. Андерсена, це друкарський капіталізм [40; 2]. Е. Госбаум у своїх працях показав модерну сутність вигаданих націоналістами традицій, що, спираючись на свою фальшиву давність, легітимізували національну ідентичність [22–23]. Натомість Е. Сміт, погоджуючись, що нація в сучасному розумінні – витвір модерної доби, вбачає, її попередника в *ethnies* – "названих й самовизначених масивах населення з міфами про спільне походження, спільними історичними

спогадами, елементами спільної культури і певним ступенем етнічної солідарності" [178, 54].

Як слушно зауважив Е. Геллнер, конфліктність є неодмінною характеристикою становлення нації [40, 94–99]. Так само конфліктно цей процес відбувався і в Російській імперії.

За домодерної доби серед селян імперії переважала регіональна та релігійна ідентичність, а серед вищих класів – династична лояльність. Як стверджує А. Каппелер, "такі етнічні чинники, як мова, культура і, як правило, навіть релігія відігравали підрядну роль", натомість "найважливішими елементами легітимації й організації були государ і династії, становий порядок суспільства та імперська ідея", "лояльність щодо государя й імперії і станова приналежність мали більше значення, ніж приналежність до етнічної або конфесійної групи" [96, 8].

Однак у міру індустріалізації та модернізації суспільства ситуація змінюється. Британський історик Е. Гобсбаум зауважує, що "традиційні механізми легітимації державної влади після 1789 року перебували під постійною загрозою", "надзвичайно послабили такі традиційні гарантії лояльності, як династична легітимність, божественне помазання, історичне право, спадковість правління і релігійна єдність" [226, 134].

За такої ситуації починала домінувати національна ідентичність і багато явищ, котрі раніше мирно співіснували, тепер вступали у відкритий конфлікт. Для означення цього процесу А. Вишневський використав суперечливу метафору "криза етнічності" [18, 59]. А втім, можна погодитися з суттю описаного ним явища: "Мовна ситуація – лише один з прикладів того, як місцеве та імперське вступало в конкуренцію між собою, вимагаючи зробити нелегкий вибір. Те ж саме було з релігією, звичаями, правилами повсякденного життя тощо. Крок за кроком, з різною швидкістю для різних соціальних, етнічних, лінгвістичних чи конфесійних груп, суспільство втягувалося в болісні пошуки нового "ми" і нового "вони". Імперська свідомість втрачала цілісність, роздвоювалася, виростав культурний, ціннісний конфлікт" [18, 59].

Таким чином, різноманітні групові ідентичності конкурували між собою. Особливо гострим цей процес став на початку XX ст.

Спроби класифікувати типи ідентичностей, які існували на етнічних українських землях Російської імперії, робили неодноразово. Так, А. Каппелер розрізняє три, щоправда, не ідентичності, а ієрархії українців в Російській імперії XIX ст.: мазепинці, малороси, хохли. Українські селяни вважалися некультурними хохлами, небезпечними мазепинцями українці ставали у зв'язку з польською та австрійською загрозами, нарешті малороси були українцями, які "ступили на шлях" соціального сходження і певної інтеграції в російське суспільство" і які "вважалися, незважаючи на деякі мовні й культурні особливості, частиною російського народу" [96, 14–15].

Важливим у цій класифікації є те, що у свідомості росіян малороси були, хай і специфічною, але частиною російської нації. Відповідно ставлення до українців було амбівалентним: як "росіян" їх не дискримінували, а вивчивши російську мову, вони могли зробити в імперії будь-яку кар'єру [97, 409]. Натомість ставлення російського суспільства до мовних та культурних особливостей було неоднозначне. У першій половині XIX ст. воно було радше доброзичливим, однак із середини XIX ст., відтоді як українці почали висувати політичні вимоги, російське суспільство почало сприймати український рух вороже. Навіть аполітичне українофільство, лояльне до імперії, викликало щонайменше нерозуміння [96, 15].

Особливе зацікавлення у вчених викликає поняття "малорос" як специфічна гібридна ідентичність. Американський дослідник З. Когут у своїй ґрунтовній монографії "Російський централізм і українська автономія" дослідив зародження й становлення малоросійського типу ідентичності [102]. Російсько-український колектив вчених у статті "Малорос": еволюція поняття до Першої світової війни" висвітлили зародження цього етнічного й зміну його семантичного наповнення до 1914 року [103].

Заслуговує на увагу й міжнародна дискусія щодо проблеми термінологізації розмаїття ідентичностей в Україні другої половини XIX –

початку ХХ ст. Німецька дослідниця Р. Вульпіус запропонувала використовувати дихотомію "українофіл" – "русофіл" для означення основних типів ідентичностей, свідомо відмовившись від терміну "малорос" через притаманне йому негативне значення [19]. Їй заперечили М. Долбілов та Д. Сталюнас. На їхню думку, зведення гами ідентичностей до двох типів і відмова від поняття "малорос" "означає неминуче спрощення траєкторії українського руху, приписування йому тої визначеності, котру він у другій половині ХІХ ст. навряд чи мав" [47, 360]. Певний підсумок дискусії підвів Е. Гийдел, який, визнавши можливість запропонованої Р. Вульпіус схеми, пристав втім на позицію М. Долбілова та Д. Сталюнаса. На думку вченого, термін "малорос" має право на існування в статусі наукового [39]. Історик навіть запропонував класифікацію малоросійства як ідентичності початку ХХ ст.: малорос як носій династичної лояльності, який у період революції та громадянської війни мусив обирати ексклюзивну національність (наприклад, П. Скоропадський); малорос як російський націоналіст і водночас носій регіональної ідентичності (наприклад, В. Шульгін); малорос як українець російської культури (наприклад, В. Вернадський).

Усвідомлюючи наявність такого великого спектру національних ідентичностей на території України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., не слід забувати про те, що вони були досить динамічні. Психолог Е. Еріксон, який найширше розробив концепт як міждисциплінарний, неодноразово наголошував на мінливості ідентичності – як особистісної, так і групової [238]. Пам'ятаючи це, національну ідентичність П. Стебницького слід насамперед проаналізувати в динаміці, і знайти схему, яка могла б описати її еволюцію.

Вихідною точкою для аналізу можуть послужити спогади С. Єфремова, із яких відомо, що в студентські роки П. Стебницький počував себе "общеросом" і попри близькість з "товаришами-українцями" (очевидно, "національно свідомими") не вірив і не бачив розумних підстав для "національного відродження". Водночас П. Стебницький засвідчував наявність у нього в той період "зародку деяких місцевих інтересів". Ознайомившись із архівом діяча, це

підтверджує й М. Зеров: "Покійного цікавив народний світогляд, громадські розуміння, етичні норми селянського життя. Український побут, пісня, приказка, обряд притягали його увагу ще тоді, коли він ледве насмілювався (спочатку у віршах) писати по-українськи" [72, 91]. Дослідник також звернув увагу на те, що перші українські вірші П. Стебницького написані ярижкою в народному стилі.

Особисті документи підтверджують загальноруську ідентичність молодого П. Стебницького. Так, у збірці гімназійних віршів (1876–1877) дев'ять написано російською, один – польською мовами. Жодного вірша українською (або російською на історичну й етнографічну тематику) немає [89]. Записні книжки протягом 1883–1891 років П. Стебницький так само веде російською мовою [91; 93]. Нею ж він листується з батьком [94].

Що ж до політичних поглядів П. Стебницького, правильним видається припущення А. Болабольченка. Дослідник, зазначивши, що учнівські та студентські роки діяча в Києві збіглися у часі з активними соціальними зрушеннями, відзначає його відстороненість від цих подій: "Здається, нелегальне гуртування, революційні виступи, листівки, відозви – пройшли десь осторонь, його не торкнули. Принаймні, серед активістів студентського руху, у тому числі університетського заколоту 1884 року, його ми не бачимо" [11, 39].

Це нагадує ідентичність українських романтиків першої половини XIX ст., які безконфліктно поєднували лояльність до імперії з регіональним (провінційним) патріотизмом і прагненням досліджувати фольклор та історію рідного краю.

Різка зміна ідентичності в П. Стебницького, судячи зі спогадів С. Єфремова, відбувається наприкінці 1880-х років. Сам публіцист пов'язував її з відвідинами вистав трупи М. Кропивницького, яка гастролювала в Петербурзі під час сезону 1886–1887 років. Вплив театру на вибір української ідентичності був не поодиноким явищем. Я. Грицак зазначає: "Театр відіграв велику роль у справі національного пробудження, особливо тих українців, які мешкали поза Україною... Багато письменників і суспільних діячів молодшого покоління

почали цікавитися українською справою під впливом театру" [29, 72]. Не зупиняючись детально на причинах прийняття національної ідентичності, зосередимося на його наслідках. Насамперед варто проаналізувати публіцистичні твори П. Стебницького.

Перший матеріал у пресі, присвячений українському питанню, – це лист до редакції газети "Санкт-Петербурзькі відомості", надрукований 1898 року, за підписом "Малороссиянин". Він став відповіддю на дві статті газети "Біржові відомості" – "Від говірки до мови" та "Хорольський протест". Вони містили заклик до галичан відмовитися від "малоросійського літературного сепаратизму" на користь російської мови й ставили під сумнів саму можливість існування окремих української мови та літератури. Автори "Біржових відомостей", відкидаючи аргументи філолога-українофіла Д. Мордовця, стверджували : "розвиток говірки до мови залежить не тільки від філологічних даних, але й від культурних, соціальних і політичних умов", "народам належить бути тим, чим вони можуть, чим вони повинні бути в силу умов часу і історичних їхніх обставин", "такий вже роковий хід історії" [199, 119].

Відповідь П. Стебницького полягала в повторенні услід за М. Костомаровим тези про дві руські народності. Він наголошував на штучності нібито історичних обставин, що призвели до обмеженого функціонування української мови (П. Стебницький ще послуговується етнонімом "малоросійський"): "... що стосується нашої, дорубіжної Малоросії, то в історії її літератури роль рокового елементу виконували переважно обмежувальні постанови. Ось чому важко говорити про те, чим "можуть бути" народи, які перебувають в таких умовах; а чим вони "повинні бути", – щодо цього, звісно, можна мати різноманітні думки, однак найсправедливішою з них буде та, яка не вимагатиме від народів бути не тим, чим вони є" [199, 119–120].

Наведений авторами "Біржових відомостей" приклад М. Гоголя, який "обрав загальноруський океан замість рідного моря" П. Стебницький не вважає за переконливий. У відповідь він згадує Марка Вовчка, етнічну росіянку, яка зробила зворотній вибір. Більше того, приклад М. Гоголя, на думку

П. Стебницького, радше підтверджує необхідність визнання української мови та літератури, адже силою перших своїх творів М. Гоголь зобов'язаний "багатству нових слів, зворотів, понять та образів, які він рясно черпав із мало знайомого тоді російським читачам життя Малоросії" [199, 120].

У статті наявна й інша думка М. Костомарова – про неминучість і непорушність зв'язків між двома спорідненими народами: "На наше глибоке переконання, всякий подальший крок до розвитку малоросійської літературної мови буде набутком і для загальноруської літератури; спільне існування обох споріднених літератур нам уявляється могутньою умовою культурного росту двох народностей, що взаємодоповнюють одна одну" [199, 120]. Попри те, що П. Стебницький заперечував тезу про "літературу для хатнього вжитку", до якої зрештою дійшов М. Костомаров, важливо однак, що він визнавав існування загальноросійської літератури як певної органічної спільності, утвореної з літератур народів імперії (ця думка запозичена в М. Драгоманова).

Російський історик О. Міллер цілком слушно стверджує, що "територія сучасної України перетворилася в XIX ст. на об'єкт справжньої термінологічної війни" [122, 36]. Тому характерним і симптоматичним видається вживання П. Стебницьким етнонімів "Малоросія", "малоруський". На підтвердження можна навести ще кілька статей П. Стебницького, написаних до революції 1905 року. Так, стаття "Литовський алфавіт та малоруська література", надрукована в одеському журналі "Південні записки", обґрунтовує доцільність скасування Емського указу. У ній немає етнонімів "Україна", "український", натомість П. Стебницький пише: "для нас, малороссов", "малоруська література", "малоруське слово" тощо (ЮЗ. — 1904. — № 35. — С. 1—5). У неопублікованій статті "До питання про русинів", написаній приблизно наприкінці 1903 – на початку 1904 років, він стверджує, що термін "русин" означає те саме, що "малорос", "українець", а "руський" – "малоруський", "український" [87, арк. 2]. Ще характернішою є стаття "Одне з відкритих питань", у якій П. Стебницький десять разів використовує прикметник "малоросійський", двічі – "українофільський" і лише один раз "український" (цитуючи київського

генерал-губернатора!) (ЮЗ. — 1905. — № 40. — С. 1—3). Натомість у цей період деякі автори "Південних записок" віддавали перевагу етноніму "український", інші — "південно-західний".

О. Лотоцький, згадуючи як він разом із П. Стебницьким діставав у петербурзьких чиновників дозволи на видання книжок українською мовою, наголошував на принизливості цієї процедури: "...хоч як нудна була ця робота, ми з П. Я. Стебницьким писали такі "ходатайства", "представлення", "записки" з усією сумлінністю, вкладаючи туди такі аргументи, що як ми знали бюрократичну психологію, могли найбільше промовляти — не до серця, розуміється, а бодай до здорового чиновничого розуму відповідних бюрократичних чинників... В тих цілях сама термінологія пристосовувалася до тих форм, які панували в офіціальних паперах, з уживанням термінів "малоруській", "малоросійское нарiчiє", "общерусскій языкъ", "окраинныя народности", і т. п. Легко зрозуміти, що не простою для українця справою було писання таких паперів" [113, 283]. Втім, у випадку П. Стебницького це не лише наслідок дискурсивних обмежень російської преси, а радше свідомий вибір: поняття "Малоросія" для нього до 1905 року було абсолютно прийнятним, про що свідчить і те, що етнонімом "малорос" публіцист послуговувався як псевдонімом [185, 124–125].

Слід звернути увагу й на назву статті — "Одне з відкритих питань". Для П. Стебницького суть українського (малоруського) питання у той період фактично зводилась до визнання самостійності української мови. Вимоги, які П. Стебницький мав можливість артикулювати виключно в російській пресі, стосувалися скасування Валуєвського циркуляра та Емського указу. Обґрунтовує він їх, протиставляючи імперському універсалізму важливість повноцінного розвитку української нації, користю для спільної вітчизни — Російської держави. Водночас публіцист вірить в існування певної загальноросійської спільності, що склалося історично й політично з етнічно близьких народів.

Таким чином, лояльність до нації у П. Стебницького продовжує співіснувати з лояльністю до імперії як спільної вітчизни. Його статті цього періоду цілком вписуються в дискурс українофільства. Характерно, що в цей же час він долучається до щойно створеної петербурзької Громади, більшість у якій склали саме українофіли, такі як Д. Мордовець, П. Житецький, К. Білиловський та ін. Їх влучно охарактеризував О. Лотоцький: "Були се люде переважно старшого віку та поважного службового становища, а з свого ідейного успособлення – елемент "статечний", поміркований. І свого часу, особливо ж пізніше, коли українське життя, по першій революції, прийняло більш виразний політичний характер, політична поміркованість старших громадян петербурзьких стала об'єктом гострих нападів з боку молодших, політично лівіших елементів" [113, 17].

Нарешті після революції 1905 року можна говорити про третій етап у розвитку ідентичності П. Стебницького. Відправною точкою для його розуміння можуть стати праці публіциста, у яких він утверджує український національний рух як легітимного виразника інтересів українського народу. Це насамперед книжка "Українське питання", написана російською мовою в співавторстві з О. Лотоцьким (Москва, 1914). На її основі пізніше П. Стебницький самостійно уклав ще кілька праць: "Українська справа" (українською та французькою мовами) й "Україна та українці" (російською мовою).

У цих творах П. Стебницький відкрито виступає проти тези про єдиний руський народ. Одним із головних ресурсів, на які він спирається, стає історія, а саме – праці М. Грушевського. Одним із головних аргументів легітимації українського руху стає давня державна традиція України. Вона, стверджує П. Стебницький, почалася з середньовічної "Української Русі" й після довгої паузи відродилося в державі Б. Хмельницького: "В цей час Україна фактично була незалежною державою. Глибока демократична вдача українського народу, традиції стародавнього вічового ладу, що zostались ще од Київських князів, нарешті ті умови, під якими українська держава народилась і складалась, – все

це зробило з нею напіввійськову республіку з виборним правительством, яке держало в своїх руках законодавчу, виконавчу і військову владу" [205, 7].

Розширився й зміст "українського питання". Після 1905 року воно вже не обмежується визнанням окремішності української мови, а охоплює великий спектр політичних, економічних та інших вимог. Їхню легітимність П. Стебницький доводить, також спираючись на історію. "Українське питання", стверджує публіцист, виникло в XVII столітті як результат опору українців намаганням Московської держави "завести на Україні свій татарсько-візантійський монархізм, свій централістичний лад, свої соціальні відносини, свої умови економічного життя" і, трансформувавшись, дісталось у спадок Російській імперії [205, 8]. Давність "українського питання" мала сигналізувати про його значущість.

Характерно й те, що П. Стебницький відмовляється від етнонімів "Малоросія", "малоруський" на користь "Україна", "український". Услід за М. Грушевським він тлумачить "Малоросію" як "офіційну, книжну назву", натомість "Україна" для П. Стебницького є етнонімом, що ввійшов у свідомість українців як національно-політична назва [205, 5].

Зміни у вживанні етнонімів слід розглядати і як заперечення імперського дискурсу, де "Малоросія" і "малоруський" продовжували посідати чільне місце. П. Стебницький усвідомлював, що "етнонімічна війна" – це не лише філологічна, а й політична проблема (Кн. — 1919. — № 22. — С. 1916—1917).

Після 1905 року П. Стебницький дистанціювався від українофільства, яке висувало виключно культурні вимоги (на це в своїх спогадах вказували О. Лотоцький та С. Єфремов). Натомість він не тільки порушував політичні проблеми у своїх публіцистичних творах, а й брав активну участь в українському політичному житті, зокрема сприяв створенню Української громади в Другій Думі і роботі її неофіційного органу "Рідна справа / Думські вісті".

Таким чином, умовно можна говорити про три етапи становлення національної ідентичності П. Стебницького. Воно є дуже подібним до розвитку

українського руху в цілому. Тому на перший погляд видається можливим застосування схеми М. Гроха, якою чеський історик описав розвиток національних рухів у Східній Європі через три стадії: академічну (зацікавлення фольклором та історією народу), культурну (формування неполітичних національних інституцій, вживання народної мови, зародження національної преси, формується увага до питань освіти народною мовою), політичну (становлення політичних партій, які вимагають автономії або незалежності, національні цінності активно поширюються серед мас) [31, 52–53].

Втім, ця схема хоч і є класичною, проте має свої недоліки, на які вже звертали увагу історики. Зокрема Я. Грицак із цього приводу зауважує: "Якщо придивитися ближче до цієї схеми, виникає враження, що в ній є дуже мало специфічного, що стосується динаміки власне національних рухів. Вона є радше формулою розвитку будь-якого масового руху, хоч би це були національний, соціалістичний, феміністичний та інші рухи" [31, 53]. М. Шпорлюк узагалі поставив під сумнів, чи не є штучним трактування розвитку національного руху від культурної до політичної стадій: "Незалежно від характеру аргументів – були вони історичними, етнографічними чи філологічними – твердження про наявність окремої української культурної ідентичності мали політичний контекст від самого початку. Так чи інакше вони ставили під сумнів офіційне, імперське бачення нації. Згідно з офіційною доктриною, основою Росії було самодержавство — збирання та популяризація народних пісень, які оспівували свободу, означало незгоду з цією системою" [233, 252]. Зрештою, в контексті розгляду ідентичності окремої постаті, як слушно зауважує М. Шкандрій, схема М. Гроха, розроблена в межах соціологічного підходу, видається не дуже продуктивною [231, 300].

Значно продуктивнішим, на наш погляд, є підхід, запропонований С. Єскельчиком у статті "Український, білоруський та словацький націоналізми", написаній із застосуванням методології постколоніальних студій. Історик зазначає, що схема М. Гроха обмежена тим, що застосовує до аналізу національних рухів виключно соціологічний підхід, натомість не

звертає жодної уваги на такі важливі фактори, як зміни в ідеології націєбудівництва та психологія національної ідентичності [261, 385]. Натомість схема С. Єкельчика ґрунтується на трьох дискурсивних стратегіях, запозичених із теорії комунікації та теорії психоаналізу: субституції, ідентифікації та проекції.

Так, під стратегією субституції дослідник розуміє "зміну акцентуації з домінантної ідентичності на недомінантну: політичну, культурну та психологічну ідентифікацію не тільки з домінантною національністю, але й з етнічною групою "всередині" [261, 385–386]. Наприклад, перші дослідники українського фольклору вважали себе належними до руської ("русской") нації, однак пишалися й своєю малою батьківщиною "Малоросією". Така стратегія часто зустрічається і в сучасному світі.

Стратегія ідентифікації – це злиття індивіда з іншою ідентичністю, що її репрезентує уявлена нація. Як наголошує С. Єкельчик, цей процес не обмежується лише зміною мови домінантної ідентичності на мову недомінантної; значно важливішим є звернення до інших культурних кодів та символічних систем [261, 389].

Нарешті, третя стратегія, проекція, полягає в "агресивній пропаганді, націленій на прищеплення націоналістичних ідей та символів населенню всього регіону чи країни" [261, 391]. Ця пропаганда здійснюється зокрема за допомогою закладів освіти та системи національної преси.

На думку С. Єкельчика, ці три дискурсивні стратегії – субституція, ідентифікація та проекція – визначали характер національного руху в певний період. Історик наголошує, що зазвичай вони співіснували, й кожна з них мала різний ефект у різних сферах – політичній, економічній та культурній.

Важливо й те, що ці три дискурсивні стратегії можна застосувати й для опису розвитку індивідуальної ідентичності. Більше того, як стверджує С. Єкельчик, в цьому випадку вони "можуть розглядатися як послідовні стратегії" [261, 392].

Це підтверджує приклад П. Стебницького: його національна ідентичність і справді послідовно використовувала всі три стратегії. У перший період, до кінця 1880-х років, основною була стратегія субституції: його домінантна загальноруська ідентичність співіснувала із малоросійською. Під час другого періоду, до 1905 року, переважала стратегія ідентифікації: П. Стебницький, очевидно, "уявляв" українську націю й ототожнював себе з нею. Нарешті, третій період, після революції 1905 року, пов'язаний із запровадженням у Російській імперії, хоч і слабкого, конституціоналізму. Поява можливості легальної політичної діяльності, мережі української преси, очевидно, спричинили зміни в національній ідентичності П. Стебницького й спонукали його до активної діяльності. Поряд із висуненням політичних вимог надання Україні автономії, слід відмітити діяльність публіциста щодо поширення національної свідомості на селян. Зокрема йдеться про лобіювання в урядових структурах запровадження української мови в початковій школі, видання "Кобзаря" Т. Шевченка, участь у роботі газет для селян "Село", "Засів".

Важливо відмітити, що виокремлюючи періоди розвитку національної ідентичності П. Стебницького, ми говоримо тільки про домінування тої чи іншої дискурсивної стратегії у певний період, однак не заперечуємо наявності інших.

Це можна проілюструвати таким зрозумілим прикладом. Протягом певного періоду П. Стебницький паралельно вживав терміни як "Україна", "українці", так і "Малоросія", "малороси". Як зауважує С. Єсельчик: "Для українців "малорос" був терміном субституції, а "українець" – терміном ідентифікації" [261, 390]. Отже, П. Стебницький після прийняття національної ідентичності не одразу відмовився від "чужих" етнізмів. Це суперечність і є свідченням того, що дискурсивні стратегії переважно діють спільно й одночасно, хоч одна з них і домінує.

Робочою гіпотезою, яку можна висунути в межах цього дослідження, є те, що специфічне функціонування політичних концептів "федерація", "автономія",

"державна самостійність" є наслідком такої поліфонічності дискурсивних стратегій.

2.3. Тиск імперського дискурсу як фактор збереження субституційних елементів

Важливим завданням є з'ясувати, які елементи дискурсивних стратегій підтримували функціонування в публіцистиці П. Стебницького концептів "федерація" й "автономія" та пояснюють відносно маргінальне місце концепту "самостійності", зокрема ототожнення його з політичним сепаратизмом. Воно має значення і в контексті розвитку постколоніальних студій. Адже, як слушно зазначив М. Павлишин, у той час, як активно розвиваються дослідження, в основі яких вивчення процесу "іншування" та бінарних опозицій "ми / вони", протилежна стратегія – поширення імперського "ми" на колонізований суб'єкт – з'ясована недостатньо [135, 706].

Перш за все варто звернути увагу, що навіть після революції 1905 року, коли П. Стебницький чітко розмежовував українську й російську нації, він утім не заперечував існування руської ("русской") спільноти. Насамперед це видно зі статті "Перспективи російсько-українських відносин". У ній П. Стебницький таким чином коментував циркуляр П. Столипіна від 20 січня 1910 року, в якому до "іногородських" організацій серед інших віднесено й українців: "Вже за Столипіна вищі органи державного управління, висловлюючись з "іногородських" питань, встановили вихідною точкою своїх заходів "державну ідею про асиміляцію народностей, що населяють Росію", з панівною "русською" народністю. Оскільки на практиці в поняття "русського" вкладався зміст виключно великоруський, то до категорії "іногородців", з усіма відповідними наслідками, потрапила і третя частина руського племені – українці, які з цього часу знову стали, після невеликого перепочинку, об'єктом для застосування усяких адміністративних скорпіонів..." (УЖ. — 1913. — № 3. — С. 5—6).

Поняття "іноходець" в Російській імперії мало довгу історію й, залежно від часового періоду, різний зміст. Історик Дж. Слокум стверджує, що на початку ХХ ст., коли міцнішав російський націоналізм, слово "іноходець" стало синонімом поняття "неруський". Фактично воно було поширене на всі народи імперії, крім росіян, українців та білорусів [177, 520–521]. Це пояснюється тим, що "сприйняття українців (чи, що рівнозначно, білорусів) як іноходців – як "чужих" – означало би поразку на певному глибокому, ментальному рівні для тих російських націоналістів і вищих бюрократів, які витратили так багато сил на заперечення існування особливої української національності" [177, 521]. Столипінський циркуляр 1910 року Дж. Слокум називає "бюрократичною помилкою" й наголошує, що вже за кілька місяців уряд повернувся до своєї попередньої точки зору [177, 522].

Навіть якщо це справді була помилка, в її основі були непрості пошуки російської ідентичності. Історик Р. Шпорлюк, погоджується з думкою Р. Пайпса про відмінний від європейських націй шлях її формування. Якщо Французька, Британська та Німецька багатонаціональні імперії постали вже після того, як були сформовані модерні французька, британська та німецька нації, то у випадку з Росією вийшло навпаки: формування імперії випередило становлення модерної нації. Як наслідок, "росіяни ніколи не були зовсім певні, що таке "Росія", а що не є Росією, навіть якщо територія є під російським пануванням" [235, 61]. Натомість російський історик О. Міллер говорить про існування проекту "великої руської нації", який, "будучи етнічною концепцією і проводячи чітку межу між руськими та іншими народами імперії... в цей же час заперечував якісний характер відмінностей між великоросами, малоросами та білорусами, включаючи всіх їх в єдину етнічну спільність" [122, 37].

Як вже було зазначено, П. Стебницький після 1905 року рішуче заперечував "руськість" як однорідну етнічну спільноту. Це добре видно з памфлету "Великоруський молох". Коментуючи заклик варшавського архієрея Миколая, члена Державної Ради, "обрусити, все, що неруське і опраправославити все, що неправославне", П. Стебницький іронічно зауважував: "Але ж по цій

програмі з українцями урядові нема чого робити?! Адже ми й так русини зроду і православні з діда-прадіда... Отже, виходить, єпископу Миколаю неодмінно треба все царство не тільки обрусити, але *обвеликорусити*..." [204, 103].

Водночас тиск колоніального дискурсу був занадто сильний, аби публіцист повністю відкинув поняття "руськості", яке майже два століття в ньому домінувало. Натомість він наповнює його іншим змістом. "Руськість" для П. Стебницького означає культурну спільноту етнічно споріднених слов'янських народів, яка склалася історично (однак не була неминучою) і в межах якої всім суб'єктам мають бути гарантовані національні права. Якби ж такі права не було гарантовано, то ця спільнота втратила б сенс і моральне право на існування. Наприклад, у рецензії на працю О. Шахматова "Нарис найдавнішого періоду історії руської мови" він піддає критиці думку відомого російського філолога та історика про "об'єктивну цінність племінного об'єднання як такого, незалежно від умов, в яких воно відбувається, і від жертв, яких воно вимагає" (УЖ. — 1915. — № 8—9. — С. 125). Очевидно, проводячи паралелі між процесами об'єднання давніх руських племен і системою сучасних стосунків між народами Російської імперії, П. Стебницький недвозначно заявляє: "Коли політичне і національне об'єднання, як у наведених прикладах, досягається ціною культурного занепаду, — таку єдність навряд чи можна розглядати як об'єктивне благо, як самодостатній політичний ідеал" (Там само. — С. 125).

Тезу про тиск колоніального дискурсу можна конкретизувати. По-перше, саме поняття "Русь", "руськість", "руський", як вже зазначалося, були об'єктами "термінологічної війни" та плутанини. Певну ясність у це питання намагався внести М. Грушевський тезою про "украдене ім'я". Характерною є вже сама назва його головної праці — "Історія України-Русі". Неологізми "Україна-Русь", "українсько-руський" символізували претензії українців на давню історію Русі. "Для означення ж усієї суми східнослов'янських груп, яку сучасні філологи звуть звичайно "руською" (russich, russ), — писав у цій же праці М. Грушевський, — буду таки уживати назви "східнослов'янський", щоб не

допустити якоїсь неясності, якоїсь замішанини з історичним значенням терміну "Русь", "руський", що й досі в повній силі задержалося в західній Україні... Групу північно-західну буду називати білоруською, групу північно-східну називатиму великоросійською" [35, 1]. Як бачимо, М. Грушевський вважає за доцільне вживати термін "східнослов'янський" лише заради ясності, водночас не заперечуючи проти етноніма "руський".

Другим фактором збереження поняття "руськість", як видно з публіцистичних творів П. Стебницького, була наявність "іншого", якому можна було протиставити уявну руську спільноту. Традиційно для українців цим "іншим" були поляки. Тема українсько-польсько-російських стосунків наявна в декількох творах публіциста. Однак у цих текстах поляки не постають тим "іншим", що об'єднує українців та росіян в одну спільноту. Так, у нарисі "Свято 8-го вересня в Холмі" (1900) П. Стебницький описує своє перебування на святі Різдва Богородиці в Холмі, столиці українського Забужжя. Попри специфічне етнічне та релігійне місце краю в Російській імперії, неоднозначний характер українсько-польських стосунків у ньому, що пізніше призведе до постановки так званого "холмського питання", в тексті немає агресії щодо поляків чи намагання солідаризуватися з православними слов'янами на противагу їм. Усе побачене цікавить публіциста радше як стороннього спостерігача, котрий симпатизує українству (КС. — 1900. — Т. 9. — С. 77—82).

У статті "У родинних обіймах" (1917) поляків та росіян узагалі зображено як союзників, які протягом своєї історії неодноразово знаходили національне порозуміння за рахунок інтересів українців Правобережжя та Галичини: "Виходить ефектний апофеоз слов'янської ідеї: два "вільних народи" побратерськи обнімають одне одного, між цими обіймами ще тісніше, ніж досі, здавлюється третій народ, "не здобувши собі права на вільне політичне буття" (УЖ. — 1917. — № 1—2. — С. 24).

Така інтерпретація нова. Ще М. Драгоманов у своїй праці "Історична Польща й великоруська демократія" показав український народ як жертву конкуренції імперських амбіцій великоросів та поляків. Сучасний історик

А. Каппелер стверджує, що до кінця існування Російської імперії в "становій ієрархії України росіяни й поляки перебували поряд, будучи протиставленими в соціальному плані іншим етносам, перш за все основному прошарку українських селян" [96, 16]. Такої ж думки дотримувався і П. Стебницький.

Ще одним традиційним "іншим" для руської спільноти були Західна Європа. У праці "Українське питання", коментуючи звинувачення на адресу українського руху в фінансуванні "прусськими марками", П. Стебницький дешифрував цю рису імперського дискурсу: "З націоналістичної точки зору, "Свята Русь" завжди була предметом недоброзичливості і підкопів з боку іноземців, які намагаються зруйнувати споконвічні державні начала руського народу" [115, 96]. Втім, сам діяч не зміг уникнути її впливу. Прикметною є характеристика, яку дав П. Стебницькому в своїх спогадах його найближчий друг і соратник Є. Чикаленко, – "страшенний германофоб" [230, 46]. Ворожість до Заходу відображено й в творах публіциста.

Нариси та фейлетони "Сполох", "Тяжка втрата", "Балканська пожежа", "Внутрішні Балкани", "Братовбивство", надруковані у довоєнні роки в газеті "Рада", стосуються низки історичних подій: Боснійської кризи 1908 року, Молодотурецької революції, Першої і Другої Балканських війн 1912–1913 років. У них можна простежити відкриті симпатії до слов'янських народів Балкан та ворожість до Австро-Угорщини, Німеччини і Європи в цілому. Характерним видається вживання автором понять "слов'янщина", "велика слов'янська сім'я", "братній народ", "родичі", "родинні народи", притаманних імперському дискурсу. Ось як П. Стебницький описує анексію Боснії та Герцеговини Австро-Угорською імперією: "... слов'янська країна, як пташка в необережних руках, тріпочеться, пручається за ворітьми чужого двору, залучена туди лукавством і силою... А за муром – гарчать собаки, риплять двері, бряжчить зброя, вороги-чужинці готові до бою. І несила слов'янам їх подолати, бо ніхто не йде рятувати бранців" [204, 63]. І далі: "А ще є й такі, що нишком радіють: "Нехай, мовляв, звикають до німецького

батога, – адже ми звикли!" І таких досить; не дурно ж для німців Slaven й Sclaven – слов'яни й раби – то синоніми..." [204, 64].

Антиєвропейську спрямованість має і фейлетон "Тяжка втрата". Описуючи младотурецьку революцію, внаслідок якої поновлено дію конституції, П. Стебницький іронічно зауважує: "Пропали проливи, пропав Стамбул і пропала розкішна країна, що могла б прогодувати цілу Німеччину... А до речі: хто ж тепер буде в Європі за "хвору людину"?" [204, 66–67]. Іронія змінюється на гнівний пафос у нарисі "Балканська пожежа", присвяченому боротьбі Балканського союзу проти Туреччини: "За спиною балканських слов'ян – ворог ще страшніший, ніж турки, – культурна Європа. Тобто культура проти культури? Сила проти морального права? Освіта в оборону варварства і рабства? А так, бо серед факторів історії матеріальний зиск – найдужчий" [204, 132–133]. Звинувачення в бік Європи не обмежуються економічним зиском – публіцист приписує європейцям уявлення про культурну і навіть расову вищість над слов'янами. "Ці слов'яни, мовляв, варвари, дикуни, а турки проти них – шляхетна і культурна нація," – пише він [204, 133].

Як бачимо, у цих творах автор вибудовує бінарну опозицію "Слов'янщина – Європа", яка домінувала в імперському дискурсі. Слов'янські країни описано як знедолені та зраджені (образ "спійманої пташки"); водночас європейські, насамперед Німеччина, постають як поневолювачі. Очевидно, що таке ставлення до Німеччини, Австро-Угорщини та Європи в цілому в П. Стебницького було сформовано під впливом імперського дискурсу: освіти, середовища, преси. Як показала російська дослідниця Л. Фішер, у період 1905–1914 років в імперських газетах та журналах образ Німеччини еволюціонував від "друга та союзника" до "злісного ворога" [223].

У розпал Першої світової в журналі "Украинская жизнь" з'явилася стаття "Драгоманов і світова війна", намір написати яку в П. Стебницького був ще в 1915 році [57, 440]. Матеріал фактично є реферативним оглядом із власними коментарями праці М. Драгоманова "Східна політика Німеччини та обрусіння" (1874), надрукованої у "Вестнику Европы". У ній М. Драгоманов говорив про

загрозу слов'янському світові з боку німецького імперіалізму та шовінізму. Він наполягав на необхідності стримування німецької експансії на Схід і підкреслював, що лише Росія здатна на це. Однак, щоб бути в змозі протистояти Прусії, писав М. Драгоманов, Петербург має змінити політику щодо своїх "окраїн": українців, білорусів, литовців. Зокрема він переконував, що ці народи не слід русифікувати ("обвеликорусити"), бо вони вже й так руські, й фактично закликав до єдності в різноманітті [50].

О. Міллер слушно звернув увагу на те, що таким чином М. Драгоманов "пропонує нову, привабливішу для російських імперіалістів, "упаковку" федеративної ідеї, котра тепер не тільки повинна забезпечити цілісність імперії, але й її експансію". "Драгоманов стверджує, – пише російський дослідник, – що саме неасиміляторський характер російської політики дасть їй перевагу в боротьбі з централізаторською націоналістичною Німеччиною за панування у Східній Європі" [122, 155].

П. Стебницький перейняв ці погляди. Ось що він пише про М. Драгоманова та його працю: "Цей українець-федераліст турбувався про єдність і міць російської держави, виходячи у своїй національній програмі з поняття цілісності руського племені, якої, за його переконанням, не могла порушити культурна самостійність і вільний розвиток кожної окремої руської народності... Чистота міркувань, якими керувався Драгоманов, сила і глибина висловленого ним почуття любові до спільної вітчизни, щирість його турбот про інтереси руського народу були поза всяким сумнівом" (УЖ. — 1916. — № 7—8. — С. 27).

Безумовно, вищенаведену цитату, як і всю статтю П. Стебницького, слід читати крізь призму дати й місця її появи. 1916 року, в розпал війни, коли переважну більшість українських видань було закрито воєнною цензурою, "Украинская жизнь" залишилася фактично єдиним представником українського руху в пресовому дискурсі. Редакція і співробітники, звичайно, це усвідомлювали: "Так склалася доля, що наше видання зробилося єдиним органом українства, монопольним, – хоча, звісно, і неповним, – виразником

того відчайдушного становища, в якому опинилися Україна й український рух із початком великої європейської війни... ми мимоволі залишилися монополістами української думки, несучи вагар цієї важкої монополії протягом майже трьох років, аж до початку великої революції та відродження української преси" (УЖ. — 1917. — Сб. первый. Киев. — С. 3—4).

Та все ж факт існування для П. Стебницького руської спільноти не викликає сумнівів. І наявність Заходу, якому її можна було протиставити, була важливим фактором. У цьому контексті справедливою видається думка Р. Шпорлюка: "Те, що імперське розуміння російської нації як ідеологема ґрунтувалося на протиставленні Заходів, серйозно позначилося на внутрішньому статусі малоросійської історії та суспільства. Держава згорі стверджувала своє бачення російської нації, в якому Росія ототожнювалась із самодержавством; освічене суспільство, тобто громадянське суспільство, що народжувалося, не мало можливості створити власну, альтернативну модель. Отже, бачення місця російської нації в міжнародному контексті будувалося на постійному порівнянні із Заходом; при цьому фактична і часом неусвідомлена адаптація одних елементів західної моделі супроводжувалася свідомим запереченням інших" [233, 250]. Схожу думку обстоює й німецький історик А. Каппелер: "В ієрархіях культур і лояльності росіяни й українці... були природними союзниками проти чужинців. В останні роки існування царської імперії це були євреї, поляки та німці. Російські націоналісти і, почасти, навіть російська держава намагалася (і не завжди безуспішно) використовувати антисемітизм, антипольські і антинімецькі кампанії для інтеграції всіх православних східних слов'ян в "єдину і неділиму Росію" [96, 17].

Проблему балканських слов'ян, що постала особливо гостро на початку ХХ ст., російські інтелектуали вирішували в дусі ідеології панславізму: ці "братські" народи слід було "захистити", інтегрувавши в Російську імперію. Такі погляди цілком уписувалися в уявний образ держави, сформований протягом ХІХ ст.: "У самій Росії і в інших країнах формувалася думка, що Росія — країна без природних кордонів, що вона просувається вперед тільки для того,

щоб себе захистити і що її експансія має позитивний цивілізаційний вплив" [214, 85]. Схоже, що П. Стебницький частково перейняв і цю ідею.

Образ руської спільноти залишався важливою частиною ідентичності П. Стебницького. Зокрема в нарисі "Два світогляди" (1919) він зізнається: "Велика Росія! Та хіба ж ми не всі в свій час перейшли стадію культу Великої Росії? Хіба не в її культурних впливах ми всі вирости і виховались? Ми розуміли і приймали ту Росію, про яку марили її найкращі люди: велику, але неодмінно і вільну Росію. В її просторах, ми вірили, знайшлось би місце і для вільної України. Але життя крок за кроком розбивало наші мрії і методично доводило нам, що такої Росії немає, що велика Росія по своїй природі централістична і абсолютна, і що вільною вона ніколи стати не зможе" (Пр. — 1919. — 31 жовт.).

Визнання існування руської спільноти можна помітити й у специфічних стратегіях, що їх П. Стебницький обирав у своїй публіцистичній творчості. Йдеться про зображення Росії та росіян у його творах. Під час аналізу політичних концептів у публіцистиці П. Стебницького, а саме його програмної статті "Крайова автономія України", вже було звернено увагу, що в тексті імпліцитно наявні двоє "інших" щодо спільноти українців. І якщо перших — російських націоналістів, монархістів, чорносотенців — однозначно показано як ворогів, то других — російське громадянство, ліберальну його частину — зображено як "недосконалих друзів".

Таку стратегію використовували й інші українські публіцисти. Зокрема історик С. Плохій відзначає, що М. Грушевський, пишучи статті про галицькі справи, завжди жорстко критикував як польський уряд, так і польське громадянство, натомість, пишучи про справи російські, завжди розрізняв режим та суспільство. На думку дослідника, це пов'язано, по-перше, з політичними умовами того часу та пошуком українським національним рухом союзників в Російській імперії, а по-друге "в українській свідомості на зламі століть образ Росії не набув ознак етнічного "іншого" тією мірою, якої їх набули Польща та поляки в очах галицьких русинів" [141, 73].

Розрізнення режиму та його прибічників і російського ліберального громадянства наявне у великій кількості публіцистичних текстах П. Стебницького. Для зображення перших у П. Стебницького був широкий арсенал засобів, серед яких переважали іронія та сарказм. Наприклад, в есеї "На життя і смерть" він дає гостру відповідь прихильникам посилення репресій проти українців – апологетам російського націоналізму, співробітникам видання "Новое время" М. Меншикову та О. Савенку. У своїх статтях ці публіцисти висунули українському рухові ряд звинувачень, зокрема закинули фінансові зв'язки з Австро-Угорського імперією та політичний сепаратизм. Заклик М. Меншикова та О. Савенка – боротися з "мазепинством" "на життя й смерть" – П. Стебницький характеризував як "політику державного сепаратизму, бо вона може справді привести до центробіжних рухів там, де їх і в думках не було" [204, 115]. "Який переляк напав на петербурзьких генералів од бюрократії, – іронізує П. Стебницький, – коли вони довідалися з статті Меншикова, що в їх канцеляріях що не "хахол" – то державний злочинець і зрадник... "Господи, – думав собі який-небудь директор департаменту, – невже ж це й столоначальникам не можна вірити? Адже з них більшість хахли! Та той... гм... як же це... Та я ж і сам, мабуть, полтавець?!..." [204, 112–113]. Однак іронія – це лише стилістичний прийом, загроза з боку російських націоналістів видається йому цілком реальною: "Для нових пророків великоруського націоналізму фактично вже нема ні Росії, ні руського народу: вони звернулися до Московської Русі, до великоруського царства. Малорусів в цьому царстві, по думці Меншикова, не повинно бути, а коли вони десь є, то їх треба вивести дощенту..." [204, 114–115]. Публіцист воліє бачити Російську імперію поліетнічною державою, де толерують культурне різноманіття.

Намагання оголосити Російську імперію великоруською автоматично звужувало її кордони до меж розселення великоруського етносу. Російський націоналізм, що почав набиратися сил на початку XX ст., не міг впоратися з цією суперечністю. Спираючись на дефініцію націоналізму Е. Геллнера, американський дослідник Д. Ровлі дійшов висновку, що "російське

націоналістичне почуття могли знайти вираження лише в двох формах: або ж російська нація окреслить кордон навколо території, на якій живуть росіяни, і відокремить себе від усіх неросійських територій, або вона зможе спробувати перетворити усіх жителів Російської держави в членів російської нації. Перший варіант передбачав би розпуск імперії й створення росіянами власної держави. Другий варіант передбачав би акультурацію з російською етнічністю (русифікацію) всіх народів імперії" [120, 265].

Цю думку заперечує О. Міллер. Російський дослідник стверджує, що серед російських націоналістів ті, хто ототожнював Російську імперію з національною російською державою й обстоював утопічну тотальну русифікацію, були в меншості. "Такою ж меншістю, – зазначає історик, – були й ті, хто готовий був поставити знак рівності між руськими і великоросами, а в якості національної території прийняти традиційний арсенал розселення великорусів" [120, 268].

Хто б не мав рації у цій дискусії, незаперечним фактом залишається те, що напередодні Першої світової націоналістичні кола мали серйозний вплив на уряд і пропонували національний та державний проект Росії, який викликав серйозне занепокоєння в діячів українського національного руху, зокрема й П. Стебницького. Саме тому ці кола він зображував як абсолютне зло, з використанням емоційно забарвленої лексики. Яскравий приклад – нарис "Політичний атавізм", написаний за кілька місяців до початку війни. Ось характеристика, що її дає російському націоналізмові публіцист: "... це не єсть нормальна еволюція певного напрямку громадської думки, це політичне канібальство, націоналістичний психоз" [204, 168]. І далі: "Ще ніколи вони не висловлювали так одверто своєї запеклої зненависті до того, що – не вони; ще ніколи вони так безсоромно не вимагали признання, що вони – пани і переможці в державі, що всі інші народи – це плебс, раби, з обов'язком все віддати на славу – не Росії, а Великоросії і великоруської культури" [204, 168].

Натомість російського громадянства, ліберальну його частину П. Стебницький у своїх публіцистичних творах, написаних до революції 1917

року, ніколи так гостро не критикував. Проте висловлював розчарування з приводу нечутливості до українського питання. Так, у статті "Перспективи російсько-українських стосунків" він стверджує, що імперський уряд залишається незмінним у своїй політиці щодо національного питання за підтримки всього російського суспільства, а не лише монархістів та чорносотенців: "... біда в тому, що в тлумаченні українського питання до цих відвертих мракобісів і реакціонерів долучаються різноманітні суспільні групи зовсім інакшими основами світогляду". Далі П. Стебницький перераховує всі без винятку російські політичні сили, представлені в Думі, і стверджує, що різниця у ставленні до українського питання між ними – радше кількісна, а не якісна і "виражається у відтінках, діапазоні, напрузі об'єднавчих тенденцій, – суть же їхня та сама: існує, мовляв, один руський народ, а тому малороси повинні задовольнятися великоруською культурою" (УЖ. — 1913. — № 3. — С. 8).

Нечутливість до українського національного дискурсу з боку імперського М. Шкандрій пояснює зокрема й браком комунікації. В уявленні російських громадських і культурних діячів початку ХХ ст. український рух залишався в образі ХІХ ст.: "Українську літературу й далі вважали за естетично низький засіб художнього вислову, а українську свідомість за вияв провінціалізму. Науковий дискурс, пов'язаний з Україною, проникав у російську літературу дуже поволі, а найактивніші вияви контрдискурсу лишалися для російського читача здебільшого невідомими. Внаслідок цього російські культурні діячі маргіналізували українське питання" [231, 266].

Розрізнення Росії як режиму і як громадянства час від часу зазнавало серйозних випробувань. Одним із них можна вважати виступи у пресі з приводу українського питання відомого російського ліберала П. Струве протягом 1910–1914 років. Їхні основні тези влучно узагальнив М. Шкандрій: "На думку Струве, не може бути ніякого питання про окрему українську культуру. Гегемонія росіян цілком природна і є результатом історичного розвитку, й він закликав "російське прогресивне суспільне мислення" стати до

боротьби з українським рухом, який загрожував видатному досягненню російської історії "спільній російській культурі" [231, 261–262].

П. Стебницький опонував ідеї російського культурного імперіалізму. Зокрема в есеї "Поступове україножерство" він проводив пряму паралель між імперським лібералізмом П. Струве і російським націоналізмом: "То дарма, що він мовляв, провадить тільки "ідейну" боротьбу з українством, а ті двоє (йдеться про російських націоналістів, співробітників крайньоправої преси М. Меншикова та А. Савченка. – А. Б.) накликають на український рух цілий арсенал адміністративних заходів; ідея, очевидно, у всіх трьох однакова" [204, 119]. Усі аргументи П. Струве – про штучність українського руху (він називав його "чисто інтелігентським"), його зазіхання на російську мову, етнографічну цілісність російського народу та загальноросійську культуру – викликають у П. Стебницького емоційне заперечення: "Треба зробитись цілком байдужним до культури взагалі, щоб одкидати культурну вагу українського руху взагалі, аби зберегти гегемонію пануючої нації... як мало треба російському прогресистові, щоб признати український рух штучним, шкідливим, небезпечним для російської нації..." [204, 120]. Публіциста обурює не лише позиція П. Струве, а й те, що решта російських лібералів проти неї не протестує.

Іншим серйозним випробуванням для уявної руської спільності стала Перша світова війна, зокрема окупація російською армією Галичини у 1914 році. Як відомо, й українці Росії, й українці Австро-Угорщини, за невеликим винятком, підтримали уряди своїх держав. Відома зокрема стаття С. Петлюри "Війна і українці", у якій автор доводив, що українці виконують свій обов'язок перед спільною вітчизною, і сподівався, що у вдячність за це російська влада змінить своє ставлення до українців [140]. До того ж багато наддніпрянських українців вважали корисним приєднання до імперії української Галичини, а відтак об'єднання українського народу в межах єдиного державного утворення.

Солідаризувався з цією думкою і П. Стебницький. Прикметною є його стаття "Австрійська спадщина", написана у перші місяці Першої світової і опублікована в "Украинской жизни". У ній публіцист розглядає приєднання Галичини як благо і дає російській адміністрації поради, яким чином анексувати цей край. Головна думка П. Стебницького: урядові в жодному разі не можна знищувати національні досягнення галицьких українців. Він закликає не втручатися в релігійне життя краю, не запроваджувати в закладах освіти російської мови: "Політика невизнання існуючої в Галичині культури мала би небажані результати: вона вирила б одразу провалля між населенням і керівництвом, на шкоду самих же завойовників" (УЖ. — 1914. — № 8—10. — С. 33). Спроба асимілювати галичан, впевнений П. Стебницький, приречена на провал: "Щоб не казали наші націоналісти і галицькі москвофіли про "повну тотожність" населення "під'яремної Русі" з корінним населенням великоруських губерній, цієї тотожності, як відомо, не досягнуто навіть щодо нашої України, незважаючи на довгий період культурної і адміністративної залежності від великоруського державного центру..." (Там само. — С. 33).

Однак усе сталося з точністю до навпаки. "Носіями російської влади в Галичині, — писав П. Стебницький, — виявилися елементи певної партійності, тенденційно налаштовані щодо галицьких справ... Націоналістична політика тріумфувала на повну" (Речь — 1916. — 3 авг.). Позиція російських націоналістів перемогла. "Справжнім європейським скандалом стала поведінка російської адміністрації в Галичині, — пише Я. Грицак. — Коли українські діячі у Петербурзі спробували виступити на захист українського руху в Галичині, то одержали від російського міністра закордонних справ Сазонова таку відповідь: "Чого ж Ви хочете, якраз тепер прийшов найвідповідніший час, аби раз і назавжди покінчити з вашим українством" [29, 107].

Це справило величезний вплив на П. Стебницького. "Виявлений в Галичині свідомий вандалізм російських властей до української культури розкрив очі українському громадянству на істинні завдання російської політики, — писав він у 1917 році. — Приголомшливі враження галицьких подій

зробили крутий перелом у настрої навіть тих українців, які давно втратили національну свідомість, тісно злившись із російськими суспільними колами. В українськiм суспільствi різко зміцніли поразницькі течії. Стало ясно, що перемога Росії несе з собою українцям не свободу, а перемогу реакції і продовження давньої політики насильства й безправства" [201, 42].

Переоцінку "істинних завдань російської політики" супроводжували й болісні переживання щодо руської спільноти. Надзвичайно важливим у цьому контексті видається фейлетон П. Стебницького "Горе пана Шпаченка". У ньому створено образ українця з гібридною ідентичністю: "Адже ж ви знаєте пана Шпаченка?! Його всі знають, бо він надзвичайно рухливий і якось до останнього часу потрапляв скрізь бути на очах: він і служив десь у банку, і брав участь у громадських справах, ходив на реферати, не пропускав виставок, цікавих спектаклів, концертів, вечірок тощо..." [204, 186]. З одного боку, Шпаченко говорить "не інакше як по-російськи", і по суті є "типичним російським обивателем", представником "досить широких верств зросійщеного українства". З іншого – Шпаченко "не зовсім ще злився з тим морем, ще марив про рідну Полтавщину, деколи спiniaвся думкою на українських інтересах, а вже на Шевченкові роковини, то звичайно було почуває себе свідомим українцем..." [204, 186–187] Варто простежити, як автор показує світоподіл Шпаченка на "своє" та "чуже".

Отож, на початку Першої світової війни, напередодні вступу російських військ у Галичину, його найбільше турбує поведінка німців в окупованій Бельгії та Сербії: "Хіба їм те можна подарувати?!... Всі людські закони перевернули, всі принципи порушили! Ні, ось нехай побачать, що право таки вище за силу!.. Цю мілітаристичну Германію знищить і розпотрошить треба, щоб і назви з неї не осталось. Ми їм покажемо!" [204, 187–188]. До такої гнівної промови слухачі ставляться з іронією: "А от скажіть, чи *нам* буде з того краще?" [204, 188] Росія захоплює Галичину, пан Шпаченко обурений і розгублений: "Що ж це *вони* роблять, я вас питаю?! Це ж гидота, це ганьба, помилуйте!.. Вони псують російську справу! Ми ж не німці, щоб отаке коїть!"

[204, 189] Політику імперії в Галичині Шпаченко переживає дуже важко, він навіть "схуд, зблід", не без іронії зауважує Стебницький. Водночас різко змінюється і його світоподіл. Шпаченко "все частіше починав розмову, що далі так жити не можна... і що треба, либонь, скоріше миритися та братися за *наші* власні справи. І, на диво приятелям, виявляється, що тепер для Шпаченка "наші – це визначає вже українські" [204, 190]. І далі: "Хіба з ними можна діло робить, помилуйте... гляньте, що вони зробили з державою! Досить нам того! Ми повинні добитись свого права, свого ладу... Наш нарід не менше те заслужив, як поляки!" [204, 190] .

Спочатку ідентичність пана Шпаченка зливається з імперською, "ми їм покажемо!" Ми – це руські люди, великороси, малороси, поділу немає, українська ідентичність пригнічується загальноімперською. Однак політичні події підживлюють національну ідентичність. "Вони псують російську справу", і в цій же репліці "ми ж не німці". Очевидним є зіткнення двох стратегій ідентичності, неможливість провести чіткий поділ між "ми" та "вони". І як наслідок – незадовільний психологічний стан, дискомфорт. Нарешті, наприкінці фейлетону українська ідентичність вже відверто домінує над імперською, а Шпаченко навіть висуває політичні вимоги: "Я там в союзі раз у раз з ними спорюсь та лаюсь за нашу автономію! Дак знаєте, що їх найбільше лякає? Що ми їх одріжемо од Чорного моря! Уявіть собі! Мало воно було в їхніх руках! Мали вони і Чорне, й Біле і всякі океани, а що з того? Якби я сьогодні не привіз дечого з поїзду, то моя б родина була і без хліба, і без м'яса, і без цукру, помилуйте!" [204, 191]. По суті, у фейлетоні показано кризову зміну стратегій ідентичності, що її пережив сам П. Стебницький.

Наступним серйозним випробуванням для образу руської спільноти став 1917 рік. У результаті Лютневої революції до влади в Російській імперії прийшли ліберальні ліві політики. Попри сподівання діячів українського руху нарешті отримати автономію, Тимчасовий уряд довгий час відмовлявся визнати Центральну Раду за законну владу й пішов на поступки тільки під тиском воєнних поразок [55, 107]. П. Стебницький, якого Центральна Рада призначила

своїм представником при центральному уряді, мав серйозні проблеми з визнанням своїх повноважень.

Своє ставлення до цих подій П. Стебницький висловив у діалозі "На пожарині" (1918) Вустами свого героя, письменника-українця, він опонує ліберальній російській інтелігенції, уособленої в образі петроградського професора. Його прототипом міг бути О. Шахматов, російський філолог, який хоч і симпатизував етнографічному українству, скептично ставився до його політичних амбіцій, про що говорив П. Стебницькому особисто. За спогадами О. Лотоцького, "коли з революцією повстала на Україні виразна течія самостійницька, а Центральна Рада почала з тимчасовим російським урядом переговори про утворення Генерального Секретаріату, академік був сим дуже збентежений та в розмові з П. Я. Стебницьким, що залишався тоді в Петербурзі, казав із обуренням:

– Коли б я передбачав щось подібне, я б і раніше казав те, що тепер кажу рішуче: Non possumus" [113, 359].

У розмові письменник визнає, що довгий час перебував під впливом імперського дискурсу: "Я не забув про великі ймення з історії російської культури. Українська інтелігенція цінить їх не менше, як великоруська, бо й справді ми росли і виховувались на ідеях і працях робітників російського поступу" [204, 273]. Однак революція як ніколи гостро поставила під загрозу відчуття спільності між українським та російським громадянством. "Ми довгий час вірили гіпотезі, що гнобителем українського національного руху є царський абсолютизм, – каже українець. – Ми покладали надію на ті часи, коли абсолютизм буде повалений нашими спільними силами. Ми були певні, що тоді українські ідеали знайдуть собі місце в житті нової, вільної Росії. І от ми діждались здійснення наших спільних мрій, але від ліберального правительства нової, вільної Росії почули в відповідь на наші національні побажання виразне, голосне і рішуче: Non possumus! І ця відповідь була підтримана співчуттям широких верств російського громадянства" [230, 279–280].

Вирішальний перелом у поглядах П. Стебницького стався після більшовицького перевороту. Ця подія дозволила йому остаточно відмовитися від поняття руської спільноти: якщо ментальні зв'язки з російським ліберальним громадянством він ніколи не заперечував, то більшовики були абсолютним "іншим" з багатьох причин. Зокрема й економічних: як людина поміркованих, навіть консервативних поглядів, П. Стебницький не міг солідаризуватися з економічним екстремізмом більшовиків.

Насамкінець слід зупинитися на причинах маргінальності концепту "самостійність", який часто ототожнювали з сепаратизмом. Як вже зазначалося, в українській політичній думці на початку ХХ ст. не було його теоретичного обґрунтування. Крім того, в імперському дискурсі ці концепти в контексті українського руху мали надзвичайно негативне значення.

У 1912 році в Києві вийшла книга київського цензора, дійсного штатського радника С. Щеголева "Український рух як сучасний етап південноруського сепаратизму" [236], яка мала великий резонанс в імперії. Вже у вступі автор розшифрував сенс поняття "сепаратизм": "Під південноросійським сепаратизмом або відступництвом ми розуміємо спроби послабити чи порвати зв'язок, який з'єднує малоруське плем'я з великоруським. Під тими засобами, за допомогою яких сепаратисти намагаються досягти своєї мети, ми можемо розрізнити сепаратизм політичний (державна зрада гетьманів Виговського та Мазепи) та культурно-етнографічний чи українофільський (Максимович, Костомаров і, мабуть, Куліш)" [236, VII]. У книжці С. Щеголева, український рух зображено як штучний витвір іноземної дипломатії, ворожої Росії. Він услід за П. Струве відкидає право українців на окрему культуру та мову та закликає уряд до рішучих адміністративних дій проти українських організацій, зокрема "Просвіт".

Праця мала великий вплив на сприйняття українства російською політичною та інтелектуальною елітою. Якщо українська преса гостро її розкритикувала, то серед російських періодичних видань було багато позитивних рецензій. Зокрема газета правого спрямування "Московские

ведомости" писала: "Книга, написана живою мовою, виявляє в авторові велике знання питання, розробкою якого він зайнявся, щодо багатства та ґрунтовності свідчень про малоросійське наріччя, історію Малоросії й історію сепаратистського руху в Південній Росії, може бути названа енциклопедією "українства" [182, 381]. Як пише Є. Наконечний, "опус Щеголева за сприяння влади офіційно поширювався серед чиновництва і духовенства в Україні" [130, 257]. В. Вернадський називав її "кодексом офіційних поглядів на українських рух" [17, 250].

Ім'я С. Щеголева та назва його праці можна зустріти в листуванні П. Стебницького і Є. Чикаленка. Після ознайомлення з книгою П. Стебницький пише: "Переглянув я "Энциклопедию украиноведения" Щеголева... Річ досить серйозна. Коли власті, як треба думати, візьмуть до уваги і виконання пропоновану автором в кінці програму, то вернуться часи 1876 року..." [57, 324]. Саме як відповідь С. Щеголеву була задумано книжку "Українське питання". У ній, як вже було показано, заперечено сепаратистські наміри українців, а сам концепт сепаратизму мав радше негативне значення. Цей факт так само слід розглядати як вияв взаємозв'язку між національним та імперським дискурсами.

Уявлення про руську спільноту, негативне ставлення до державного сепаратизму, а значить і української самостійності, та намагання захистити право на національне самовизначення були елементами різних стратегій: ідентифікації, проекції, субституції. Вони великою мірою суперечили один одному. Саме цим слід пояснити таке важливе значення концептів федералізму та національної автономії.

Ідея федералізму мала популярність не лише в Україні. Її так само обстоювали інтелектуали Польщі, Сибіру та інших частин імперії. Американський славіст М. фон Гаген відзначає, що до 1905 року ці політичні мислителі навряд чи підтримували між собою зв'язок, однак їхні політичні концепції були схожі між собою: "На відміну від пізніших більшовицьких федералістських експериментів чи від радянського псевдофедералізму, як

називають його критики, де надання народам культурної чи адміністративної автономії розглядали лише як тимчасовий компроміс, як проміжна стадія на шляху до уніфікованої та централізованої "інтернаціональної політичної системи", прихильники федералізму з когорти лібералів чи помірних соціалістів радше хотіли дати життя складнішому політичному ладу, що передбачав би широкий спектр етнічних, регіональних, національних, релігійних і соціальних підсистем, і що меншою мірою схилявся б до уніфікації та централізації" [225, 27]. На думку М. фон Гагена, ці погляди нагадували присвячені федералізові твори американської політичної думки.

Таким чином, концепти "федералізм" та "автономія", з одного боку, відповідали бажанню культурного утвердження української нації, а з іншого – окреслювали шлях до збереження руської спільноти, "величі Росії", панславізму, тобто тих елементів субституційної стратегії, які він використовував і після 1905 року. У міру заміщення цих елементів посилювалися концепти "державність" та "самостійність".

Висновки до розділу

У публіцистичних творах П. Стебницького 1905–1917 років переважали політичні концепти "федерація" та "автономія". Ідея державної самостійності, яка існувала у вигляді концепту "політичний сепаратизм", була маргінальною. Внаслідок приходу до влади більшовиків і проголошення УНР самостійною державою концепт "державної самостійності" тимчасово витісняє інші, хоча на лінгвістичному рівні простежується його неоднозначність. Пасивні конструкції, що їх вживав автор для виправдання самостійності, говорять як про бажання підкреслити її природність, так і про намагання зняти відповідальність із України та українського руху. За режимів Директорії та Добровольчої армії значення концепту "державність" послаблюється через розчарування діями українських лідерів. Натомість концепти "федералізм" та "автономія" знову

посилюються попри зневіру П. Стебницького у можливості федеративних реформ.

Домінантна роль концептів "федерація" та "автономія" протягом тривалого часу пов'язана з динамічною національною ідентичністю П. Стебницького. Найкраще її еволюцію можна визначити взаємодією трьох дискурсивних стратегій – субституції, ідентифікації та проекції – згідно зі схемою історика С. Єкельчика.

Субституційна стратегія домінувала у П. Стебницького до кінця 1880-х років. Публіцист вважав себе руською людиною ("русским"), а малоруськість розглядав як регіональний етнографічний різновид "руськості". Попри те, що пізніше П. Стебницький прийняв національну ідентичність, він зберіг деякі елементи субституційної стратегії. До таких можна віднести уявлення про "руськість" як про культурну спільноту, протиставлення їй Європи, розрізнення російського режиму і громадянства, відчуття спільного культурного простору між українськими та російськими інтелектуальними елітами, негативне ставлення до політичного сепаратизму. Ці елементи субституції слід розглядати як результат тиску колоніального дискурсу та стратегії поширення імперського "ми". Очевидно, що велику участь у її реалізації мали система освіти, спільний публічний дискурс (зокрема й пресовий) тощо. Ці елементи зазнали серйозних випробувань внаслідок політики російського уряду в Галичині 1914 року та приходу до влади більшовиків.

Ідентичність П. Стебницького поєднувала елементи, які суперечили один одному: ідеї руської спільноти та української нації, слов'янської єдності та права націй на самовизначення. "Федерація" та "автономія" як політичні концепти дозволяли їм до певного часу співіснувати на рівні свідомості.

РОЗДІЛ 3. АНТИКОЛОНІАЛЬНИЙ ВИМІР ПУБЛІЦИСТИКИ ПЕТРА СТЕБНИЦЬКОГО

3.1. Пошук "іншого" як антиколоніальна стратегія опору

Дослідження стратегій опору, що їх застосовують колонізовані супроти колонізаторів, є одним із пріоритетних завдань постколоніальних студій. Е. Саїд, який присвятив цій проблемі один із розділів своєї праці "Культура й імперіалізм", стверджував: "Переважно, але в жодному разі не повністю, опір імперіалізму існував в широкому контексті націоналізму. "Націоналізм" – це слово, яке все ще позначає купу недиференційованих речей, однак для мене воно досить адекватно визначає мобілізаційну силу, яка об'єднала народи зі спільною історією, релігією та мовою для опору чужій окупації" [160, 315]. Дослідник піддавав критиці існуючі дефініції націоналізму та проблематизував саме поняття. Вже було зазначено, що в своїй праці він спирався переважно на колоніальний досвід західноєвропейських країн, а як об'єкти колонізації розглядав британські та французькі володіння в Азії та Африці. Радше винятком у цьому контексті є приклад Ірландії, на якому Е. Саїд частково спиняється в межах розділу про опір та опозицію. "Фізичні, географічні зв'язки між Англією й Ірландією справді тісніші, ніж між Англією й Індією або між Францією й Алжиром або Сенегалом, – пише дослідник. – Однак у всіх випадках в основі цих зв'язків лежать імперські стосунки. Ірландці ніколи не стануть англійцями, як і камбоджійці чи алжирці — французами. На мою думку, це стосується будь-яких колоніальних стосунків, адже найперший їхній принцип – неодмінне дотримання чіткого й абсолютного ієрархічного

розмежування між правителем і підданцем, незалежно від кольору шкіри останнього" [160, 322].

Ця вочевидь дискусійна теза лише частково стосується українсько-російських стосунків. Як переконливо показав М. Шкандрій, образ України в імперському дискурсі був амбівалентний: з одного боку, Україну зображали як "екзотичний" чужий, а іноді й ворожий край, з іншого – як питомо руський, близький, лояльний [231, 143]. На думку М. Рябчука, цю суперечність імперський дискурс частково долав за допомогою концепції триєдиної руської нації, від якої українці були тимчасово відлучені несприятливими історичними обставинами: "Українській амбівалентності таким чином було надано раціонального й загалом переконливого пояснення: все, що є в Україні і українцях доброго, походить від спільної руської спадщини, єдинокровності, єдиновірності і, звісно, від незнищеного прагнення бути лояльним до єдиного володаря... А з іншого боку, все що є в Україні та українцях лихого, походить від зловорожих впливів – польсько-католицьких, єзуїтських, уніатських, татарських тощо" [157, 27–28].

Імперський дискурс наштовхувався на опір. У XIX ст. він проявлявся у різних сферах, проте насамперед у культурній та побутовій. Як показав С. Єскельчик у своїй статті "Тіло і національний міт" довгий час у середовищі українофілів опозиція реалізовувалася майже виключно у вигляді ритуальних обрядів та символічних кодів, пов'язаних з одягом, тілом і їжею [58].

Однією з головних форм опору українських інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. була стратегія "іншування", в основі якої бінарна опозиція "ми / вони". Бінарна опозиція "ми / вони" тісно пов'язана з конструкціями "я / інший", "свій / чужий", які виникли у психоаналізі, однак швидко стали міждисциплінарним поняттям. Як стверджує "Енциклопедія постмодернізму", "Я" характеризується як усе позитивне; як відчуття актуальності, значущості та цілості. Інший, як його протилежність, – негативне, означальне ніщо, порожнеча й нестача, а тому він перебуває поза центром ідентичності й авторитету" [56, 477]. Прихильники феміністської, марксистської, расової та

постколоніальної теорії, зазначається у виданні, "розглядають стосунок "я" до іншого як відносини домінування та виключення, що підтримує нерівність у стосунку до влади, яка існує за патріархальних, імперіалістичних, расистських та інших ідеологічно репресивних умов" [56, 477].

Бінарну опозицію "ми / вони" традиційно застосовують для означення світоподілу, характерного для народу-колонізатора. Зокрема основоположна для постколоніальних студій праця Е. Саїда "Орієнталізм", як влучно узагальнила Е. Томпсон, показала процес руйнування ідентичності поневолених народів інтелектуалами народів-переможців: "Двома його головними елементами є конструювання образу даного народу і його інтерналізація (засвоєння) представниками поневоленого етносу. Неважко здогадатися, що образ цей підкреслює слабкість, пасивність та брак творчих сил і самотності переможеного народу" [258]. Зрозуміло, що в цій схемі пасивні, маргінальні – це "вони", колонізовані народи. Прогресивні, модерні – це "ми", колонізатори. Слід зазначити, що й сам термін "іншування" в контексті постколоніальних студій американська вчена Г. Співак запропонувала для означення "процесу, за допомогою якого імперський дискурс створює своїх "інших" [241, 171].

Як бачимо, процеси "іншування" в постколоніальних студіях переважно (але не виключно) пов'язують з імперським дискурсом. Однак ці ж явища характерні і для націй, що емансипуються від впливу колонізаторів. Зокрема історик М. Шпорлюк помітив, що процес національного відродження є виявом розпаду вже існуючої нації: "Формування нації... це також внутрішньодержавний процес, в якому стара ("велика") нація розпадається і перетворюється на дві чи декілька нових. У цьому варіанті епітет "нова" цілком природно стосується й тієї нації, яка зберігає за собою ім'я "старої", "великої" чи "історичної". Зберігаючи традиційну назву, ця нація за багатьма визначальними показниками є новою спільнотою, такою ж, як будь-яка інша нова нація. Такий підхід дозволяє нам розглядати творення України,

Словаччини або Чехії (Богемії) як один з аспектів трансформації польської, російської, угорської та німецької домодерних націй" [233, 244].

Така трансформація чи не найбільше спиралася на процес "іншування", який, своєю чергою, спирався на різноманітні символічні ресурси: історичні, етнічні, мовні тощо. Як зазначають О. Бетлій та К. Диса, "територіалізація ідентичності, закладена в основу національної моделі, вводить у процес ідентифікації неодмінний процес іншування. І тут уже йдеться не про діалектичного "іншого", без якого "свій-я" не буде цілісним і вповні не досягне "себе", а про сконструйований образ діалогічного "іншого" – свого, чужого, ворога [8, 47].

Вже було зазначено, що Російська імперія стосовно українців не стільки проводила поділ на "ми / вони", скільки намагалася поширити своє імперське "ми". У другій частині цього дослідження показано, що цей процес, інтерпретований як тиск імперського дискурсу, частково досягав своєї мети. Одним із свідчень цього є імпліцитна, а іноді й відкрита наявність поняття руської спільноти в творах публіциста.

Завданням цього підрозділу є з'ясувати, яким чином П. Стебницький намагався заперечити існування великої руської спільноти, утвердити національну тожсамість українців через наголошення на її окремішності. Зокрема нас цікавить, яким чином це відбувається на текстовому рівні: які образи, метафори, символи, коди застосовує публіцист, аби відокремити українську націю від російської (великоруської).

П. Стебницький усвідомлював зв'язок між жорсткими асиміляційними заходами проти українців та стратегію поширення імперського "ми". Цю тему часто можна зустріти в його публіцистичних творах. Так, у нарисі "Реальна політика" (1910) П. Стебницький скаржиться на брак чутливості до українського питання серед "порядної, прогресивної настроєної" російської інтелігенції. Публіцист хоч і визнає, що в програми ліберальних партій визнають за українцями національні права, однак вважає, що це радше формальність, данина політичній ідеології, ніж реальне переконання: "... як

трапляться розмова по щирості, то ніяк не можуть зрозуміти, нащо нам ті права, що ми з ними будемо робити і чого то нам неодмінно хочеться держатись осторонь од решти російських інтелігентів, коли ми такі самі "руські" і так саме добре говоримо по-російському... " [204, 107].

В іншій статті "Перспективи російсько-українських відносин" (1913) публіцист продовжує тему нечутливості імперського дискурсу: "Дивує те, що за сім років активної парламентської роботи російські прогресисти так і не спромоглися зважити і оцінити весь багатий матеріал, зібраний українською інтелігенцією, і все величезне значення вказаних нею шляхів до культурного піднесення багатомільйонного українського селянства. Виникає враження, що українці занадто близькі до російської прогресивної спільноти, – занадто в ній "свої", – аби розраховувати на увагу до своїх побажань" (УЖ. — 1913. — № 3. — С. 10). Такий хід думок приводить П. Стебницького до парадоксального, як йому здається, і, схоже, неприємного для нього висновку: "Виходить, що для успіху української програми серед прогресивних кіл російського громадянства українцям не завадило б зробитися щодо нього трохи більш далекими, більш чужими..." (Там само. — С. 10).

П. Стебницький усвідомлював, що для українців проблема кристалізації власної ідентичності стоїть особливо гостро. Про це свідчить один із пізніх його текстів – рецензія на книгу Ю. Охримовича "Короткий нарис розвитку української суспільно-політичної думки у XIX столітті". У ній публіцист, розмірковуючи про різний рівень національної свідомості в Галичині та Наддніпрянській Україні, пише: "Перейти в польський табір українець міг, лише одкинувшись свого українства: середини тут не було. Тимчасом російський централізм не денаціоналізував українців, а переводив їх у такий національний анабіоз: люде не забували свого українського, чи краще – малоросійського – походження, але і не противились русифікаторській політиці, бо для них "общеруссизмъ" в культурнім і національнім змісті був ніби лише вищим щаблем малоросіяництва" (НМ. — 1918. — Кн. 2. — С. 220).

Для позначення цих гібридних культурних явищ він використовує поняття "двоїста душа", запозичений зі статті С. Єфремова про М. Гоголя [61].

Стратегія "зробитися більш чужими" простежується в творах П. Стебницького, написаних до 1917 року. Її реалізовано за допомогою системи національних кодів, звернення до яких допомагало утвердити національну тожсамість.

Прикладом може слугувати рецепція автором Петербурга, столиці Російської імперії, де П. Стебницький прожив більшу частину свого життя. Так, у нарисі "На чужині" описано прогулянку автора столицею імперії в супроводі одного "земляка-депутата". Той щойно приїхав із України для участі в роботі думської комісії. Ось якими метафорами публіцист описує побачене: "холодна петербурзька ніч", "на воді білими плямами коливалась крига", "темне хмуре небо наче плакало краплями дрібного дощу", "північний холод перебивав наші думки" [204, 13–14]. "Земляк" із України не може надивуватися: "І оце у вас у Петербурзі Великдень?! Холод, крига, дерева голі, ані листочка! Якби мені не та комісія, зараз би втік додому" [204, 13]. Ще характерніший опис Петербурга в нарисі "Біла ніч": "Ніч не темніє, тільки блідне. Опівночі все навкруги так видко, як буває хмурого осіннього дня. На сході край неба всю ніч жевріє – і ніяк не розгориться, наче сонця щось не пускає, або воно тяжко заслабло, не може підлестить – і ледве світить якимсь хворим, втомленим світлом" [204, 39]. П. Стебницькому бракує відчуття впевненості, реальності, неначе місто – плід його хворобливих фантазій: "І під тим світлом все здається якесь чудне, непевне: небо як сіра намітка на жовтім лобі покійниці; річка якось неспокійно блищить, як насталена сокира; дерева тремтять листом і нудяться; люде йдуть бліді, стривожені, наче ждуть якогось лиха..." [204, 39]. Відчуття непевності та нереальності породжує єдине бажання – дочекатися ранку: "І самому стає на душі якось смутно; не знаєш, де дітись, – і сон не бере, і робота не йде; і ждеш-ждеш того ранку, коли сонце нарешті подужає свою хворобу і таки зійде" [204, 39].

Отож, Петербург у П. Стебницького зображено як щось непевне, нереальне, чуже, інше. Прикметна назва нарису – "На чужині". Петербург для П. Стебницького – це "чужина".

Російському містові автор протиставляє українське село. "Земляк-депутат", який захотів був покинути столицю, пояснює своє бажання: "У нас тепер весна, земля ожила, ліси зазеленіли... Під Великдень – нема ніде як в селі на Вкраїні... Самі по собі напливають спомини про дитячі літа, і навіть в біді, в злиднях – якось одходить серце, і на якийсь час стає на душі тихо та радісно..." [204, 13] Українське село в тому чи іншому вигляді наявне в багатьох творах П. Стебницького. Говорячи про проблеми українства, публіцист пише, що "не все ще добре в нашій хаті", "маємо навести лад у своїй хаті". Нарис, присвячений об'єднанню українців із різних політичних партій в одну парламентську групу, він назвав "Своя хата". "Чи може то на наших послів повіяло з України парним духом ріллі, запашним повітрям садків та гаїв?" – запитує автор, підкреслено висловлюючи здивування таким потрібним, але, на його думку, дещо запізнілим кроком [204, 36]. Можливе, а радше очікуване невдоволення російських прогресистів із цього приводу він пояснює за допомогою метафор та порівнянь із дискурсу українського села: "Так як діти у великій родині: роби що кажуть, їж що дадуть, а коли не до смаку – то й не їж... А як парубок вже став справжнім господарем, та вже хоче сам на себе заробляти, – батьки починають гримати та докоряти, що одбивається од сім'ї. А проте пора українцям будувати свою хату!" [204, 37–38]. У фейлетоні "Новий прапор" П. Стебницький відкидає претензії російських націоналістів щодо ототожнення Російської імперії з російським народом. Після появи статті вигаданого публіциста з символічним ім'ям Василюк Аспидов, в якій той закликає до репресій проти всіх народів імперії, окрім великоросів, до редакції газети приходять листи від представників різних національностей – росіянина, німця, поляка, єврея та українця. Українець, звісно, селянин, пише: "Пане редакторе! Спасибі вашому батькові, що колись нас визволяв. Спасибі й вам, що показуєте нам добрий шлях: вдягайте собі на здоров'я свою поддъовку, то,

може й нам наша свита стане миліша" [204, 61]. Отож, село, садки, гаї, хата, свита – це своє, "наше", яке й протиставляється "не-нашому".

В іншому малюнку "Під наркозом" публіцист гостро критикує місто та міський спосіб життя. Він характеризує його як "якийсь довгий, дикий, велетенський карнавал" [204, 49]. Велика кількість кінотеатрів, що з'явилися в Петербурзі, викликає у нього відчуття непевності: "Тут панує особливе, фантастичне життя, яке ніколи не порушить вашого спокою, бо дієвими особами тут – тіні, від котрих через мить не лишається жадного сліду. Зайдіть, подивіться, – і ви так звикнете до того непевного, неіснуючого, тремтячого життя, що потім і на світ Божий дивитиметесь, як на штучну переміну нереальних тінів..." [204, 49–50]. У цьому ж тексті П. Стебницький обурюється появою еротичних театрів та "фізіологічної" течії в російському письменстві: "Навіть кращі твори талановитих артистів пера, з глибоким розумінням людської психіки, з чистою красою малюнка, з вогняною силою слова – і ті перейняті тонкою атмосферою похоті, так наче свята черниця побожно співає на голос церковної молитви, але соромітними словами" [204, 51]. Явища, які мали місце в імперській столиці і були ознаками модернізації суспільного життя, він вважає неприродними, неправильними, такими, що відвертають увагу від реальних проблем суспільства. Можна припустити, що альтернативою цьому, критерієм правильності, хоч і не наявним у тексті відкрито, є традиційне сільське життя з його цнотливістю та суворими сексуальними приписами.

Слід зазначити, що бінарну опозицію "Петербург – українське село" П. Стебницький будував, спираючись як на національний, так і на імперський дискурси. Зокрема на створенні Т. Шевченком образу Петербурга як міста-гріха, міста-упиря, що "живиться українською кров'ю" наголошувала О. Забужко [70, 68–70]. Натомість образ Петербурга як нереального, фантазмагоричного, марєвного міста був поширений у російській літературі [215].

"Імперська столиця / українське село" – один із прикладів опозиції панівному дискурсу. Традиція ототожнення українства з селом в українській

літературі закріпилася у другій половині XIX ст. Про особливе значення села як складової частини української ідентичності досить чітко висловились сучасна польська дослідниця О. Гнатюк: "Село та його традиції стали для нативістів метафорою іншого, властивого тільки Україні цивілізаційного розвитку. Наголошування на специфіці, автентичності традиції народної культури становить незмінний інструментарій нативістів" [21, 446]. Про це ж писала і літературознавець Соломія Павличко. Вона хоч і підкреслювала, що "мовно й соціально місто завжди було ворожим українцю" [133, 210], вважала це негативним явищем, яке гальмувало розвиток української літератури. Не заперечуючи цього висновку, хотілося б підкреслити, що село як культурний код був важливим засобом для захисту власної ідентичності.

Схожі процеси й стратегії описує й Е. Саїд: "Одним із перших завдань культури опору було повернути, перейменувати та перезаселити землю. Воно потягло за собою цілу низку подальших претензій, повернень і ототожнень, що всі вони майже буквально вирости на цьому поетично сформульованому підґрунті. Відчуття землі, яку повернув її народ, також уможливило пошуки автентичності, національного коріння, природнішого за пропонуване колоніальною історією, нового пантеону героїв і (часом) героїнь, міфів і релігій" [160, 320]. Тому нативізм П. Стебницького, попри його неоднозначний характер, слід розглядати саме як прояв опозиції до імперського дискурсу, а в контексті україно-російських відносин – як спробу розмежувати колонізатора й колонізованого.

Село / місто – лише один із прикладів опозиції "ми / вони" в публіцистиці П. Стебницького. Вона мала й інші прояви, характерною ознакою яких було свідоме надання українцям в рамках такого протиставлення позиції жертви несправедливого насилля. Наприклад, розмірковуючи над строфою з вірша М. Старицького "Чому не ймеш віри ти, брате – москалю? / Невже ти лякаєшся зради? / З тобою недолі нас крєвно з'єднали, – / Не буде між нами розради", П. Стебницький пише: "Москва сльозам не вірить", – каже приповідка, і от "брат-москаль" на наших очах заходжується, щоб не мати більше клопоту з тим

страхом зради, – зовсім винищити "брата-українця" в межах російської держави..." [204, 166]. А далі, коментуючи нову хвилю репресій проти українства, пов'язану з початком Першої світової, він пише: "Вам не здається, читаючи такі сентенції братів-москалів, – що вас перенесли на 500 літ назад в середні віки? У мене підіймаються з глибин душі якісь атавістичні почуття: ловлю себе на бажанні крикнути землякам... стародавню пересторогу: "Гей-гей!" Тата-а-ри йдуть!" [204, 168]. У нарисі "Внутрішні Балкани" автор услід за М. Драгомановим (праця "Турки внутрішні та зовнішні") проводить паралель між війною балканських народів за незалежність та ситуацією в імперії: "Внутрішні турки" не забули, поруч з співанням слов'янських пісень та гімнів, відкрити похід проти "внутрішніх слов'ян" – українців" [204, 136].

Отож вони – це "турки", "татари", "азіати". Однак варто відзначити, що ці негативні метафори автор застосовує саме до представників російського націоналізму, а не до російського народу в цілому.

Ситуація змінюється після Жовтневої революції 1917 року. У багатьох текстах, написаних П. Стебницьким у той період ("Російський сфінкс", "Немезида", "Серед здобутків революції", "На пожарині"), росіян загалом зображено як цілковито "інших", "чужих", а Росію – як метафізичне зло.

У нарисі "Російський сфінкс" російську державу й російський народ показано як загадку, що її публіцист намагається розгадати. Порівнявши територіальну експансію Росії з "ростом цвілі на хлібі", а поглинання народів із "непереможним магнетичним впливом величезної планети на малі тіла", автор запитує: "Хто вона – ця країна? Хто той народ, що її зложив і поширив? Що він зробив з себе і інших?" [204, 199].

Відповідь автора – це суміш негативних емоцій та інтерпретації імперії та її титульного етносу як метафізичного явища. Росію показано як первісну стихію, бурхливе море, що "шумувало й кипіло, вкривалося піною, знову утихомирювалось і холонуло до нового напливу таємничої природної сили" [204, 199]. Трагедія країни, на думку автора, в тому, що вона так і не

змогла подолати первісну стадію: усі культурні віяння з Заходу спромоглися вкрити її "культурною плівкою", однак не проникли вглиб.

П. Стебницький тепер не обмежується звинуваченнями на адресу російських націоналістів, адміністрації чи навіть ліберального громадянства: причину негараздів він бачить в уявній російській "народній душі": "Примітивні форми життя – і байдужість до свого безмірного приниження. Містичні мрії про посмертне раювання – і поруч дрібний егоїзм, буденні інтереси кишені та шлунку... Одвічна неволя, звичка до безмежної опіки – земної та небесної – виробили в тім народі рабську психіку, дали йому рабську історію і рабський світогляд... і з народу стала людська отара: поти добре, поки є під писком травиця, а нема – то можна перейти десь далі" [204, 202].

Цей украй непривабливий образ росіян, очевидно, мав довести тезу, що українці в національному характері не мають із ними нічого спільного. Зображенню росіян як кочовиків імпліцитно протистоїть уявлення про українців як питомих землеробів.

Автор заперечує й один із головних імперських міфів – про велику державу. У творі П. Стебницького її зображено не як об'єкт гордості, а як потужний репресивний механізм, існування якого треба соромитися: "Державний лад використовував людські маси як гній для державного господарства, і той гній мирився з своєю долею, а коли й не мирився, то мусив коритись. І на тім хиткім, непевнім ґрунті склалася всесвітня велетенська держава... Зверзу захована в блискучу зброю, а всередині повна гною... На причіпку напис – "третій Рим", а насправжки – тисячу літ нечищена овеча кошара" [204, 201].

Для підтвердження своїх думок автор застосовує перейнятий у імперського дискурсу прийом – літературу мандрів. Тепер він і подорожуючий, і дослідник "чужого". П. Стебницький розповідає про свої враження від відвідин міста Володимира. Це не лише осередок Великої Росії, зазначає публіцист, а ще й місце, звідки пішла великоруська державність. "Як і скрізь, місто повне неохайними, обшарпаними москалями. Як і скрізь, на загіджених

сміттям площах імпровізовані мітинги, юрба кричить і змагається, в усіх відмінках вживаючи слово "буржуй", – пише П. Стебницький. – Це все відомий, набридлий вже шаблон революційної ідеології, це все та сама, що і скрізь, передчасно застаріла, зморщена, хоч і новонароджена Росія. А де ж справжнє нове слово нової Росії?" [204, 205]. Справжнього слова немає й не може бути, впевнений автор, адже, які б зміни не відбувалися в Росії, вона назавжди залишиться тою самою. Кульмінації ці роздуми досягають під час оглядин пам'ятника О. Пушкіну в міському парку. Спереду на підставі вибито його ім'я, збоку – зворушливі цитати з "Я пам'ятник возвдиг собі нерукотворний". "Але що ж це таке? – раптом запитує автор. – На вас дивиться голова без обличчя. Всі риси лиця збиті, стерті й гладко вишарувані невідомим вандалом. Ні очей, ні носа, ні уст – одна сіра пляма, як на сміх облямована типичними пушкіновими бакирями..." [204, 206]. Розбитий пам'ятник – досить буденна як для революційного часу подія – для П. Стебницького перетворюється на страшний символ. Він наполягає, що це в жодному разі не звичайне хуліганство: "Це аналогія московській лайці на саме святе для людини. Це прокльон від народу його власній історії, його власній культурі, його рідному краю. В велику історичну хвилю прокинувся цей придушений і засліплений народ – і показав своє обличчя" [204, 206].

У "Російському сфінксі" ще немає ототожнення Росії з азійською культурою та деспотизмом, хіба що одного разу П. Стебницький згадує про "залізні пута східновізантійського абсолютизму" [204, 201]. Натомість у нарисі "Немезида" ця стратегія використовується повною мірою. Автор виводить російську державність із часів князя А. Боголюбського, який нібито зруйнував демократичний київський лад, звівши натомість абсолютистський: "За ним московські князі сполучили містику візантійського цезаризму з елементарністю східно-татарських деспотів і патріархальністю "большаків" у родинному побуті великорусів" [204, 235]. Приєднання до Московської держави України автор тлумачить як фатальну помилку історії. І полягала вона, на його думку, в цивілізаційній несумісності двох народів: "В Україні Росія знайшла зовсім інші

основи державного і громадського ладу: демократичні настрої й звички, безпосередні впливи європейської культури і вселюдського поступу..." [204, 237]. Росія органічно не здатна була перейняти ці ознаки, пише П. Стебницький, і тому втратила свій шанс модернізуватися. Війни з європейськими державами – Кримська, російсько-японська і Перша світова – довели нижчість перед "культурно сильними організаціями". Прихід більшовиків до влади під час державної агонії для П. Стебницького – не випадковість, а закономірність. Адже вони, як і перші російські князі та царі-самодержці, "виросли з великоруського національного духу..." [204, 241].

Стратегія зображати Росію як метафізичне зло, а росіян як азіатів досягає кульмінації у вже раніше згаданому діалозі "На пожарині". У цьому творі П. Стебницький вирішує для себе принципову етнімічну проблему. Раніше він на означення багатонаціональної держави вживав термін "Росія", а коли говорив про власне російські землі – "Великоросія", однак іноді й "Росія". В історичному контексті до цих назв додавалася ще й "Москва", "Московське царство". Тепер же він чітко визначається: Росія для нього – це "Москва" або "Великорусь", історична мета якої "руйнувати Україну та українську культуру" [204, 266]. На зауваження Професора, в якому той обстоює термін "Росія", Господар обурливо відповідає: "Це тільки так писалося – "Росія", а читати треба було: "Москва" [204, 268]. "Це тама сама старозавітна Москва, що колись боялась "черкасів", і дивилась на них як на чужинців, – каже Господар своєму гостеві з Петрограда. – Їй прикрий був подих вільних українських степів, дух громадянської волі, впливи європейської культури, що йшли з України" [204, 268]. Російський народ – "східної культури і хижацької вдачі" [204, 271]. Більшовики – це "свіжа форма великоруського національного духу", продовжувачі справи Андрія Боголюбського та російських царів [204, 270].

Змінюється і стратегія щодо гібридних форм ідентичності. Хоч Господар ще говорить про М. Гоголя як про "нашу жертву для ідеї російсько-українського культурного єднання", він жорстоко засуджує українців із

подвійною гібридною ідентичністю: "Справді, між причинами довгого життя абсолютизму була й ця: великий запас яничарів з денаціоналізованих українців, поляків і інших народів, втягнутих в російську орбіту" [204, 281]. Крім традиційного для українського національного дискурсу епітету "яничари", П. Стебницький називає їх "наймитами", "людьми, позбавлених власної душі", які служили режиму, "обороняючи за окраєць хліба своїх хазяїв і їх хижацьку політику" [204, 281]. Це важливий момент, адже заперечення гібридних культурних явищ та гібридної ідентичності означало й остаточну відому від своїх попередніх переконань.

Наприкінці діалогу П. Стебницький ніби навмисне підкреслює правильність висновків Господаря: його ліберальний гість із Петербурга визнає, що підтримує російську націоналістичну ідею й навіть ладен сприяти більшовикам у руйнуванні "міфічної української держави" [204, 282].

У намаганні провести чітку межу між "ми" та "вони" П. Стебницький вдавався до оцінок, які можна охарактеризувати як ксенофобські. Їх можна побачити в нарисі "Серед здобутків революції (З дорожнього альбому)". У ньому йдеться про поїздку П. Стебницького потягом із Києва до Москви, яка відбулася в грудні 1917 року. Судячи із листа Є. Чикаленкові, вона була дуже важкою: "Уявіть собі мало не трое суток в малому двохмістному купе, 9 душ, виходу нема, бо двері забити з коридору валкою "товаришів", які самі можуть вилазити з вагону тільки в вікна. Думав – не доїду і розсиплюсь на скалки або розвіюсь димом. Але якось вижив" [57, 516].

"Товаришів" у нарисі описано з почуттям відрази. Натовп, що час від часу штурмує купе і справляє природну потребу прямо з даху вагона, викликає у автора тривогу: "Я в темряві легко собі уявляю ці густі лави сірих товаришів, що обліпили наш "пасажирний" поїзд, щоб зробити його ще більш "воїнським", ніж він є. Ті самі гострі, лихі очі, та сама сліпа невдержна сила, та сама людська стихія. Щось елементарне, первісне, що колись давно вже було пережито людством. Це навіть не орди, що йшли літ тому зі сходу на захід; то були більш організовані і не такі дикі маси... Так... це навіть не вівці. Це –

сарана" [204, 252–253]. П. Стебницький пригадує, як за допомогою виритих ям та запаленого хворосту ловлять і винищують сарану: "Гм... А що, якби отаку широку і глибоку десь викопати яму?! Чи воно б сильно поменшало цієї людської сарани? Ух! Аж самому зробилося ніяково. Навернуться ж отакі неронівські думки" [204, 253]. Ця підкреслена "ніяковість" не має вводити в оману: очевидно, якби П. Стебницький справді вважав такі думки неприпустимими й ганебними, він би не згадав про них. У тексті ж вони відіграють певну роль: дають П. Стебницькому можливість знайти їм виправдання. Так організується внутрішній монолог, у якому автор ділиться своїми думками щодо соціального та національного питань.

Публіцист стверджує, що думка про знищення натовпу з'явилася в нього мимохідь, а кожен з цих "товаришів" нібито свідомо "марить про глибоченну могилу, куди б можна згорнути з світу всіх "буржуїв" [204, 253]. Ця теза виглядає слабкою, адже в творі жодної агресії чи невдоволення стосовно автора, який зайняв вигідне місце на верхній полиці, його сусіди по купе не висловлюють. Автор визнає, що пролетаріат в Росії й справді зневажений і його бажання змін цілком виправдані. Однак він категорично відмовляє йому в праві претендувати на управління державою через недостатній "культурний рівень". У приклад їм він ставить європейських робітників, які замість революційного обрали шлях еволюційних змін. Що справді привертає увагу, так це різка й раптова зміна дискурсів – із соціального на національний: "Розкривати нашому товаришеві очі, доводити йому, що його мрії потребують багатьох корективів, – це даремна праця: він вірить в свою місію, як тільки може вірити представник темної, фанатичної великоруської маси. Бо в масі ж той товариш, що надав своє обличчя російській революції, розуміється, великорус" [204, 257].

Цілком інша стратегія опису українців. Їх, як пізніше виявив автор, було в купе двоє. Ось як ідентифікував одного з них П. Стебницький на самому початку подорожі: "... у мого сусіди українська вимова та й в обличчі його щось типічно наше: ніс картопелькою, товсті губи, веселий погляд. І насіння лузає не як кацап: той, звичайно тупо дивиться перед себе, очі олив'яні, весь в

процесі лузання; а цей собі злегка відпльовується, між іншим, – видно, що йому це не самоціль, а розвага" [204, 248].

З'ясовується, що обидва українці асимільовані. Вони розмовляють російською мовою. Один із переселенців із Сибіру, можливо, там і народився. Інший – із Чернігівської губернії, однак служить у казанському окрузі, в українське військо переходити не збирається і загалом мало цікавиться національними справами. Однак їхня присутність у вагоні дозволила П. Стебницькому наприкінці нарису зробити такий висновок: "Отже хоч і не зовсім щирих земляків послала мені доля в сусіди, – бо вони обидва вже ніби одбилися од рідного краю, – але ж я певен, що тільки цій примішці українського елемента я повинен дякувати за свій спокій в дорозі і за весь тон внутрішніх відносин в нашому купе, досить лагідний і зовсім не такий брутальний, як за дверима в коридорі" [204, 264].

Цілком очевидно, що в цьому нарисі домінують нативістські погляди. Належність до українців визначено кров'ю, походженням, а не національною ідентичністю. Навіть асимільованих українців П. Стебницький визнає носіями європейського "духу", особливо в контексті протиставлення їх хаотичній та агресивній масі росіян. Услід за Е. Саїдом можна говорити про появу "тубільницького феномену", який, на думку вченого, виникав усюди як наслідок колоніальної зустрічі. Дослідник стверджував, що в основі цього явища було почуття глибокого обурення й образи. Він, хоч і визнавав важливу роль тубільництва як стратегії опору, вважав її підставово неправильною і неефективною: "Віддати історичний світ метафізиці сутностей на зразок негритюди, ірландськості, ісламу чи католицизму означає залишити історію на поталу ідеям, здатним налаштувати людей один проти одного. Це нерідко призводило до подоби міленаризму, якщо рух мав масовий характер, або переростало в маленьке приватне безумство чи в бездумне прийняття стереотипів, міфів, ворожості й традицій, спровокованих імперіалізмом. Навряд чи великі рухи опору ставили собі саме такі цілі" [160, 323].

Зміна стратегії в зображенні росіян та українців була характерною для багатьох українських публіцистів. Найяскравіший приклад – М. Грушевський. Він, так само як і П. Стебницький, після більшовицької агресії проти УНР намагався окреслити чіткі межі між українською та російською націями. Як влучно помітив С. Плохій, у таких текстах, як "Кінець московської орієнтації", "Наша західна орієнтація" політик та вчений "прагнув зобразити Україну європейською країною та підкреслити історичні та культурні кордони між Україною та Росією" [141, 95]. На ці ж тексти М. Грушевського звертає увагу й М. Рябчук. Він зазначає, що українська спільнота прагнула не лише утвердити власну самобутність, яку у регіональній формі росіяни в принципі не заперечували, а й віднайти глибші ознаки інакшості: "... йшлося також про наголошування відмінностей підставових, цивілізаційних, які б обґрунтували не просто *інакшість*, а й цілковиту *відмінність* від росіян, *несумісність* з ними, зумовлену приналежністю до різних цивілізацій" [156, 24]. Такою цивілізаційною підставою, пише М. Рябчук, стало уявлення про українців як про народ європейський, західний, демократичний, а про росіян – як про народ східний, азійський. Для підтвердження цієї ідеї М. Грушевський та інші діячі українського руху зверталися до давньої української історії, і в цьому М. Рябчук бачить певну двозначність, адже аргументи на користь "європеїзації" України бралися з тих часів, коли і поняття європейськості, і українськості мали цілком інші значення [156, 25].

У 1919 році П. Стебницький пише рецензію на книжку Д. Донцова "Культура примітивізму (Головні підстави російської культури)". Із Д. Донцовим П. Стебницький познайомився ще до початку Першої світової війни в Петербурзі, де майбутній ідеолог українського інтегрального націоналізму навчався в університеті. Як відомо, П. Стебницький взяв активну участь у створенні й діяльності товариства, що допомагало приїжджим молодим українцям діставати освіту в столиці [11, 45]. Крім того, судячи зі спогадів О. Лотоцького, між ним та Д. Донцовим були дискусії щодо національного питання [113, 140].

Після більшовицької революції П. Стебницький приймає багато аргументів Д. Донцова. Він пише: "В своїй невеличкій брошурі д-р Донцов обговорює справу величезної ваги, саму по собі, а особливо – для України: що таке Росія, як культурно-політична цілісність. Від того чи іншого погляду на цю проблему залежить і відповідь на всякі чергові питання української політики, зв'язані з російсько-українськими відносинами..." (НМ. — 1919. — Кн. 3. — С. 182). П. Стебницький без жодних заперечень переказує думки Д. Донцова про західноєвропейську сутність української культури, про згубний вплив примітивної азійської культури Росії, яка "отруїла нашу душу, скалічила серце, скривила геній нації..." (Там само. — С. 183). Більше того, публіцист вважає, що ідеї Д. Донцова мають бути викладені не лише у формі політичного реферату, а й ґрунтовної наукової розвідки. Вона має переконати "несвідомих" українців: "Епіграфом до своєї брошури д-р Донцов поставив Кулішеві вірші з гостро негативною оцінкою московської культури. Але у того ж самого Куліша можна знайти і цілком протилежні оцінки. Правда, це був Куліш, – але в нашій громадянстві таких Кулішів єсть досить. І для них ми побажаємо нашій літературі ширшої монографії про ту шкідливу роль, яку за триста літ російська культура відіграла на Україні" (Там само. — С. 184).

Очевидно, що це є виявом стратегії проекції: провівши чітку межу між українським "ми" та російським "вони", П. Стебницький бажає, аби й інші українці зробили те саме.

3.2. Дискурс нації в публіцистиці П. Стебницького

Під час аналізу публіцистики П. Стебницького як частини українського національного дискурсу важливим завданням є з'ясування того, яке значення надавав публіцист поняттям "нація", "національність". Українські вчені В. Лісовий та О. Проценко, упорядники найповнішої вітчизняної антології "Націоналізм", зазначають: "Найпершим питанням, яке постає перед дослідником націоналізму, є питання про ідентичність. Різноманітні вказування

на труднощі ідентифікації націоналізму перетворилися на своєрідну "ритуальну фразу", присутню практично в усіх творах" [111, хі]. Велика кількість різноманітних групових ідентичностей, що мали місце на етнічних українських землях початку ХХ ст., додають цій проблемі особливої ваги: розуміння П. Стебницьким зазначених понять визначало те, кого слід включати в уявлену українську спільноту, а кого – залишити поза її межами.

Відправним пунктом аналізу можуть слугувати два ранніх тексти публіциста "Малороси в Петербурзі" та "Святкування 8-го вересня в Холмі", написані до революції 1905 року й опубліковані в журналі "Киевская старина".

У першому з них П. Стебницький аналізує видання статистичного відділу петербурзької міської управи "С-Петербург за переписом 15 грудня 1900 року". Його цікавлять дані про малоруську спільноту в Петербурзі, однак публіцист визнає ненадійність висновків, спертих на підрахунки видання. Зокрема, пише він, в опитувальній анкеті не було поставлено запитання про національність, через що зробити точні підрахунки щодо кількості малоросів у столиці імперії важко.

Таким чином, головним критерієм щодо належності до тієї чи іншої спільноти, зокрема малоруської, на думку П. Стебницького, мало бути особисте відчуття індивіда. Ця позиція сьогодні виглядає наївною з огляду на те, що більшість українських переселенців до імперської столиці складали селяни, які на початку ХХ ст. у переважній більшості не мали національної ідентичності. Британський дослідник Е. Вілсон наголошує, що українські селяни залишалися радше "етнічною масою", для яких найголовнішим питанням було земельне [260, 34]. До схожого висновку дійшов і український вчений Ю. Присяжнюк: "... українське селянство залишалося на початку ХХ ст. переважно в полоні патріархальних устоїв і цінностей, що означало, по-перше, потенційну можливість кількох варіантів подальшого національного самовираження, по-друге, попередню відмову у стовідсотковій вірності будь-якому із них" [145, 48].

Через відсутність запитання про національність П. Стебницький намагається з'ясувати національну належність за іншим пунктом опитувальника – "Рідна мова": "Такою ознакою, досить суттєвою, але, як відомо, далеко не завжди точною є рідна (материнська) мова. В цьому випадку ця ознака є особливо хисткою, так як... не був строго дотриманий етнографічний принцип, і малоруська мова, разом із білоруською, були протиставлені не *велико-руській*, а просто руській мові" (КС. — 1903. — Т. 6. — С. 509). Саме через це, пише публіцист, кількість малоросів у Петербурзі за мовною ознакою виглядала б просто мізерною: півтори тисячі чоловік на більш ніж мільйонне місто (за такою логікою, у Петербурзі було б більше англійців, французів та татар, що не відповідало дійсності). Мовна ознака, зазначає далі автор, може бути оманливою й з інших причин. Так, лише кожен десятий єврей-мешканець Петербурга назвав рідною мовою їдиш, у той час як майже 40 відсотків назвали рідною мовою російську (Там само. — С. 510). Отож, П. Стебницький відмовляється й від мовної ознаки.

Зрештою, спробу підрахувати кількість українців (малоросів) П. Стебницький здійснює, спираючись на територіально-етнічний принцип, а саме на кількість селян, що прибули до столиці з малоруських губерній. При цьому він воліє проігнорувати дані про приїжджих із міст: "Менш безсумнівний етнографічний елемент складають малоруські міщани, які навіть на своїй батьківщині є досить мішаним населенням, включаючи в себе представників різноманітних національностей і, головним чином, євреїв" (Там само. — С. 512). Публіцист визнає, що в українських губерніях серед селян є певна кількість етнічних росіян, але так само, пише він, серед таких губерній, як Курська, Воронізька, а також у Донській області серед росіян мешкає чимало українців (Там само. — С. 511).

В іншому тексті – "Святкування 8-го вересня в Холмі" – П. Стебницький імпліцитно стверджує, що належність до спільноти малоросів не можна визначити й за релігійною ознакою. Він визнає, що переважна більшість із них православні, однак включає до їхнього кола й уніатів: "Офіційно уніати в

Холмській Русі перестали існувати ще 1875 року., однак до сих пір певна частина місцевого малоруського населення, виправдовуючи засвоєне нею за адміністративною термінологією прізвисько "упорствующих", уникає повного спілкування з православною церквою" (КС. — 1900. — Т. 9. — С. 77). Отож, за П. Стебницьким, мешканці руської Холмщини – це малороси, незалежно від того, яку віру вони сповідують.

Можна зробити висновок, що в перші роки ХХ ст. П. Стебницьким під малоруською спільнотою розумів насамперед україномовних селян, причому головною її ознакою вважав етнічну. Важливо підкреслити, що П. Стебницький помилково припускав, що селяни є носіями національної ідентичності. Очевидно, публіцист плував це поняття з відчуттям етнічної самотності. Суть різниці між двома ідентичностями влучно сформулював Е. Сміт: "... те, що ми розуміємо під "національною" ідентичністю, обіймає ще й певне чуття політичної спільноти, нехай навіть не дуже виразне. Своєю чергою політична спільнота означає принаймні якісь спільні інституції і єдиний кодекс прав та обов'язків для всіх членів спільноти. Вона потребує також визначеного соціального простору, добре демаркованої обмеженої території, з якою члени спільноти ототожнюють себе і до якої відчують свою належність" [181, 18].

Однак може бути й інше пояснення приписуванню українським селянам ширшої, ніж вони мали насправді, ідентичності. Твори П. Стебницького були суворо обмежені рамками публічного дискурсу, зокрема українського пресового дискурсу. Проілюструвати цю тезу можна цитатою діяча з листа Є. Чикаленкові про фейлетон Олександра Олеся, в якому поет висміював внутрішні українські суперечки: "А я, правду сказати, не дуже люблю оте глузування з земляків, їх безсилля недбалості, нікчемності... Сам грішу таким глузуванням в розмовах межі своїми, – а на друкованих сторінках читати таке гірко" [57, 162].

В умовах постійного виклику зі сторони імперського дискурсу українські публіцисти початку ХХ ст. застосовували антиколоніальні стратегії. Вони були примордіалістами й вірили, що українська нація існує з давніх-давен. Ця уявна

давність була потужним ресурсом, який дозволяв протистояти дискурсу "загальноруськості". За приклад може бути праця П. Стебницького "Українська справа" (1917). Вже в першому розділі "Україна до сполучення з Москвою" публіцист услід за М. Грушевським говорить про українську Русь, боротьбу українців за свої національні права в часи Б. Хмельницького, національну свідомість козацтва тощо. Союз з Москвою, пише П. Стебницький, не тільки відібрав в України політичну незалежність, але й адміністративними заходами (закриття шкіл, мовна цензура друкованих видань) пригасив національну свідомість, через що "люд зробився темний та неосвічений" і "було знищено національно-політичне життя на Вкраїні" [205, 14–15]. Характерна назва і третього розділу – "Відродження української національної ідеї". Появу національної ідентичності серед української інтелектуальної еліти в ХІХ ст. П. Стебницький цілком у дусі своїх соратників описує як процес відродження. Історик Г. Касьянов має рацію, коли наголошує на умовності цього терміна, адже йшлося не про реконструкцію певного явища, а конструювання абсолютно нового. Для наукового дискурсу вчений запропонував поняття "націобудівництво" і пов'язав його з іншим концептом Р. Шпорлюка "український проект": "Нація мала виникнути спочатку в уяві діячів "національного відродження" як умоглядна конструкція, і лише згодом ця справді "уявлена" спільнота, цей проект були пов'язані в єдине ціле, узгоджені з "об'єктивними" соціально-політичними, культурними, геополітичними та іншими реаліями" [98, 296].

Таким чином, концепція "національного відродження" надавала легітимності українському контрдискурсу. Згідно з нею, українська нація зберегла "вогник" своєї національної свідомості, яку мала задовго до поєднання з Московським царством. А відвертий брак цієї свідомості у селян зручно було пояснювати "народною темнотою", до якої призвели урядові заходи.

Образ уявленої нації, яка свідомо своєї мети, відігравав ще одну важливу роль, а саме – піднімав статус самого публіциста. Завдяки ньому П. Стебницький виконував функцію легітимного представника народу.

Наприклад, в "Українській справі" публіцист пише: "українці вірили", "українці бажають", "українці добиваються" в контексті відстоювання права автономії. Цілком очевидно, що насправді йшлося про бажання й заходи досить обмеженої спільноти діячів національного руху, однак за допомогою стратегій ідентифікації та проекції в "український проект" на текстовому рівні було включено широкі селянські маси.

У приватному дискурсі П. Стебницький мав більш раціональний погляд на питання нації. Про це свідчить його листування з Є. Чикаленком. Надто це стосується періоду після 1905 року. Скасування цензурних заборон уможливило появу української преси. Є. Чикаленко зазначає, що напередодні заснування газети "Рада" він та його однодумці розраховували на тираж у сто тисяч (!), однак реально наклад видання протягом довгого часу коливався між півтора і двома тисячами примірників [57, 48]. Із цього приводу П. Стебницький пише: "Да, Євгене Харлампієвичу, аж тепер, через два роки існування української преси стало видно, якої ціни були наші колишні "безсмысленные мечтанія" про двадцятип'ятиміліоновий народ і як грубо помились ми, почавши українську пресу з "Гром[адської] думки" та "Ради", а не з такого типу газети, як "Хлібороб" або "Рідна справа" [57, 53].

Очевидно, що сподівання про стотисячні наклади українських газет було покаледно на селян: вони мали стати споживачами національної періодики. Однак реальність, із якою український рух зіткнувся після революції 1905 року, змусила Є. Чикаленка і П. Стебницького визнати: селяни в переважній більшості зовсім не мають національної свідомості.

Вплив на більш реалістичне сприйняття селянства мали й вибори до Другої думи. Є. Чикаленко писав, що більшість обраних депутатів була українцями з походження, однак не мала національної свідомості: "Ми для нього сіра пляма — пани, він не бачить між нами білих і чорних точок, для нього ми всі однакові..." [57, 44]. Часом випадки Є. Чикаленка проти селянства набувають особливо гострих форм. Зрештою це призвело до того, що

Є. Чикаленко в питанні залучення передплатників почав орієнтуватися на міську й сільську інтелігенцію, дрібне чиновництво й духовенство.

П. Стебницький заперечував проти цього. Як слушно помітила Н. Миронець: "У дискусії з Є. Чикаленком з приводу того, на кого повинна орієнтуватися "Рада" – на інтелігенцію чи на селянство, П. Стебницький наполягав на селянстві" [124, 38]. "Знов мені здається, що Ви впадаєте в крайність, цілком одкидаючи селянство, – писав публіцист. – Правда, що воно тепер більше "нащот земельки". Але ж коли так, та коли Ви од нього через ту земельку зовсім на якийсь час одвернетесь, – то як же воно піде за тою новоявленою інтелігенцією, яку тим часом будуть підготовляти Ваші українські кафедри?" [57, 57].

Очевидно, П. Стебницький розумів: процес "перетворення" селян в українців не був невідворотним. На твердження Є. Чикаленка про необхідність поширення національної свідомості насамперед серед дрібної інтелігенції, бо селянство нібито від українства все одно "нікуди не втече", П. Стебницький зауважував: "Не скажу, щоб і я так дуже поклонявся мужику як ідолу... Знаю я його темну душу, його наскрізь матеріальну підкладку... Але що з того?... І як Ви без нього обійдетесь?... І як Ви при таких умовах можете з певністю говорити, що він од нас не утече?" [57, 95]. Без селянства, впевнений публіцист, національний рух втратив би свою легітимність: "Українському руху бракує твердого природного ґрунту, яке дає лиш звичайне, обиходне життя в національних рамках. Для нашої інтелігенції ці рамки – все ще мундир, який вона надіває і скидає по потребі. Перестали б вони бути мундиром тільки тоді, коли під інтелігенцією виріс би ґрунт в образі національно свідомої маси" [57, 85].

Діяльність П. Стебницького, насамперед видання дешевих книжок українською мовою на переважно господарські теми та співпраця з газетами "Село", "Засів", "Рідна справа / Вісті з думи", мала служити цій меті. Публіцист вірив, що її можна досягти. 1909 року в листі до Є. Чикаленка він пише: "Ось шлю вам два цікаві листи селянина зі Сквирщини. Давно збирався послати, та

все не лучалось. Побачите, що для нації єсть матеріал в зародках, але коло нього ще треба довго ходити та поливати його, щоб він виріс та злився в щось виразне, сильне і суцільне" [57, 134]. Ці листи були від селянина Мазура з села Городища (пізніше, 1918 року, П. Стебницький передрукував їх в журналі "Наше минуле" під заголовком "До історії українського руху"). У них селянин, радше бідний, ніж середнього достатку (мав чотири десятини землі на родину з дев'яти чоловік), звертався до правління "Благодійного товариства для видання дешевих і загальнокорисних книг" із проханням безкоштовно висилати йому книжки українською мовою. Крім того, що вони приносили практичний зиск у господарських питаннях, Мазур зазначав, що йому "любо та мило читати книжку на своїм ріднім язиці" (НМ. — 1918. — Кн. 3. — С. 90). У його листах органічно поєднувалося два дискурси: національний та соціальний. Пишучи про важке життя на селі, брак землі, неврожаї, утиски панів та їхніх управителів, неможливість дати освіту дітям, він цитує Т. Шевченка, говорить про любов до "малоруського язика", про необхідність "Просвіт", українських книгарень та бібліотек.

Звичайно, селянин Мазур для українського села початку ХХ ст. був радше винятком. Однак на цей елемент можна було спертися в поширенні національної свідомості. Крім того, такі листи були надзвичайно важливими для діячів українського руху як символічний ресурс: він підтримував міф про українське селянство як основу давньої української нації, яке навіть у часи лихоліття зберігало національну свідомість. Детально описані Мазуром адміністративні утиски українського руху на селі давали раціональне пояснення, чому нині більшість селян здебільшого байдужа до національної справи. Втім, іноді П. Стебницький ставив під сумнів адміністративні переслідування як головний чинник слабкості українського руху. Зокрема щодо малого тиражу "Ради" він пише: "Що Ви не кажіть про значіння утисків та переслідування, а не можу я ніяк переступити через ці цифри, вони мені заважають дивитися бадьоро уперед. Живий, серйозний рух не боїться

переслідувань, а коли його страшить навіть становище передплатника газети, то який же це рух..." [57, 297].

Без успішної мобілізації селян національний рух мав би сумнівні перспективи. Відомі спогади Є. Чикаленка про поїздку українських діячів на відкриття пам'ятника І. Котляревському 1903 року: майже всі вони розмістилися у двох вагонах і хтось жартував, що якщо поїзд зійде з рейок, Україна на довгі роки втратить надію на національне відродження [228, 238]. Мала чисельність діячів українського руху, їхнє доктринерство та суперечки гнітили П. Стебницького. Однак нарікав він на це, за рідкісним винятком, лише в приватному спілкуванні. Зокрема в листах до Є. Чикаленка знаходимо такі епітети: "проклята нація", "нація недолюдків" [57, 52–64]. Наявна тут і самоіронія: "Якогось треба штучного способу розпложення українців, чи з інкубаторів, чи з ікри..." [57, 268–269]. Іноді ж П. Стебницький пише з відчуттям розпачу та розчарування: "Сидимо, нидіємо, стогнемо, жаліємось, що нас не чують, не помічають, не признають... – пише він Є. Чикаленкові. – Так кого ж признаватимуть? Де ми? Купка сектантів, прекраснодушних теоретиків? А що каже практика життя? Де народ? Де інтелігенція? Кого мають слухати? Хіба ж сотня свідомих голосів може говорити за 25 мільйонів?" [57, 106]. З останньої цитати видно, як гостро П. Стебницький відчував брак легітимності діячів українського національного руху. Однак підкреслимо ще раз: йдеться про приватний дискурс. Публічний вимагав одностайності й гомогенності, тож не допускав запитання "Чи маємо право говорити від імені всіх українців?".

Слід зазначити, що П. Стебницький також розрізняв поняття "народ" та "нація". У відповідь на лист Є. Чикаленка, в якому той вкотре прогнозував закриття газети "Рада" через великі дефіцити та брак передплатників, він пише: "Нема чого казати смерть "Ради" буде тяжким ударом, – і краще загинуло б десять "Слів" та "Рідних країв", ніж одна "Рада", бо її існування страшенно потрібне зараз для виховання нас в націю. Розуміється, ми зараз не нація, – і тут нема нічого дивного, нічого нового. Щонайбільше – ми тільки партія, а нація – о, ще до неї далеко" [57, 133].

Що ж тоді П. Стебницький уважав нацією? На це питання можна відповісти, врахувавши, що він неодноразово порівнював українців із поляками. Ще 1909 року він пише: "... не можна ж нам серйозно рівнятись з польською, справді, нацією" [57, 134]. Пізніше, 1916 року, напередодні Лютневої революції, він пише про польську громаду в Петербурзі: "А поляки собі, нічтоже сумняся, кладуть камінь за каменем та зводять мури свого будинку... ці житимуть – яке б не було кругом безладдя – бо міцно тримають організоване життя навіть там, де вони розпорошені між чужого осередку... Це – нація" [57, 470].

Ще до початку війни П. Стебницький написав "Ріг Вернигори" – розгорнуту рецензію на п'єсу польського драматурга С. Виспянського "Весілля", яка справила на публіциста сильне враження і яку він навіть почав перекладати. У творі проблема нації є ключовою. Є. Чикаленко та редакція "Ради" відмовилися друкувати рецензію, побоюючись санкцій із боку адміністрації, хоча сам П. Стебницький не добачав у ній нічого нецензурного [57, 137]. Зрештою її, доповнену й перероблену, надрукували в "Літературно-науковому віснику" 1917 року, а роком пізніше вона вийшла окремим виданням.

Головний політичний висновок, який П. Стебницький робить із п'єси польського драматурга і до якого радить прислухатися українцям: нація – це не селянство, інтелігенція чи який-небудь клас, а органічний синтез усіх верств народу, об'єднаних спільною метою. "... основою нації є люд, – пише П. Стебницький, – і йому належить першорядне місце в національній рухові, бо він несе з собою справжню легендарну силу..." [204, 226]. Але ця сила, відзначає публіцист, стихійна, некерована, здатна лише на руйнування. "Без тісного сполучення в національній роботі культурних верств з масами люду немає нації і не може бути ні національного руху, ні національного визволення", – стверджує П. Стебницький [204, 225]. Для успішної реалізації національного проекту насправді потрібна єдина умова: "єдність цілі – єдність сил", цитує він С. Виспянського [204, 229]. Публіцист наголошує, що в основі

визвольного руху національний момент має бути центральним, інші – класовий, економічний, соціальний – мають бути йому підпорядковані [204, 229–230].

Після загальних теоретичних питань, П. Стебницький розглядає український випадок. Він воліє говорити про український народ, адже українська нація, на його думку, ще в процесі формування. Головна підстава для такого висновку те, що національний синтез соціальних класів не відбувся, і, відповідно, немає єдності мети. Очевидно, на тлі революційних подій він остерігав співвітчизників від утопій. П. Стебницький запевняв: той факт, що українська нація "однобічна", переважно селянська – її слабкість, а не перевага [204, 230]. Він закликає активно залучати до національної роботи буржуазію, адже це "інтелектуальна сила нації". "Нехтувати цими силами, відкидати їх, а тим більше ставити їх в становище, вороже національному рухові, – пише автор, – це була б непростима помилка і втрата для національних інтересів" [204, 231].

Щоправда, перед українцями стояло питання, яке не було актуальним для поляків: чи вважати членами української нації носіїв гібридної ідентичності, так званих малоросів (про типи цієї ідентичності вже писалося у другому розділі)? Позиція П. Стебницького щодо цього була хисткою. Повертаючись до його раннього тексту "Малороси в Петербурзі", можна сказати, що він обережно ставився до включення в українську спільноту жителів міста: очевидно, і як через великий відсоток не українців, які там мешкали, і через потужні асиміляційні процеси. Однак після 1905 року він вважає, що українці з походження, але без національної свідомості – "наші ольстерці", як називав їх Є. Чикаленко за аналогією з Північною Ірландією, – можуть бути союзниками українського руху: "... треба держатись драгомановської тактики. Це одинокий шлях для підготовки націоналізації інтелігентського шару, для зміцнення місцевих і краєвих сил, для поєднання південноросійської людності на ґрунті своїх окремих інтересів, – економічних попереду всього, а тоді і всяких інших. При цій умові – націоналізація краю насуне сама собою, непомітно, без спеціальних заходів" [57, 114].

У той період П. Стебницький повністю не відкидав гібридних культурних явищ, таких як постаті українських письменників XIX ст. Так, публіцист присвятив нарис життю та творчості О. Стороженка. Письменника та його покоління він називає "добрими російськими патріотами", які "втратили ширші інтереси на рідній землі, обмежуючись тільки матеріальними зв'язками з ними". "Але національна стихія, – додає П. Стебницький, – міцно тримала в руках те поверхово русифіковане панство..." [90, арк. 1]. У неопублікованому нарисі "Балачки смерком" герой, прототип П. Стебницького, відкидає звинувачення "свідомого" українця щодо "зради" лояльних до імперії малоросів: "Які ж вони зрадники, коли не було чого зраджувати?.. не зовсім пропащий цей люд, в ньому є зародки і громадянського почуття, тільки вонидесь насподі заглушені..." [83, арк 10]. А в питанні заснування українського банку, що міг би фінансувати національні проекти, яке він жваво обговорював з Є. Чикаленко, П. Стебницький мав упевненість: очолити інституцію повинен насамперед фахівець, а не обов'язково "свідомий" українець [57, 399].

С. Іваницька навіть зробила такий висновок: "Так П. Я. Стебницький обґрунтовував ідею формування територіального, "південноросійського патріотизму", поступового формування політичної (а не етнічної!) нації. Послідовна реалізація запропонованої лінії, за сприятливих обставин, дозволила б політичній силі, яка виникла на базі ТУП із березня по червень 1917 року (а нею, як виявилось, стала спадкоємиця УДРП – Українська партія соціалістів-федералістів), стати ефективною та життєдайною "партією центра" в Національно-демократичній революції 1917–1918 років, й тим самим сприяти консолідації конструктивних сил українського політичного соціуму, знайти "третій шлях" – синтезу соціально-економічних та національних потреб" [78, 83].

Втім, приписування П. Стебницькому політичної концепції нації виглядає сумнівним. Говорячи про необхідність залучення до національного життя людей, котрі не мали української ідентичності, публіцист передбачав їхнє "навернення" до українства. Згідно з примордіалістською концепцією нації, ці

люди були лише "поверхово" зрусифіковані, і при вдалій державній політиці національне почуття у них мало "відродитися". У статті "Державна мова" П. Стебницький пише: "Україна не ворогує і не воює з російською культурою і російською мовою: нехай собі живуть вони там, де з ними звикла людність і поки вона од них не одвикла. Але обстоювати панування на Україні російської культури і мови не повинні ні чистокровні росіяне, ні наші зросійщені земляки" (курсив наш. – А. Б.)(НР. — 1918. — 20 верес.). У статті "Іржава зброя", написаній за Директорії, П. Стебницький засуджував наміри знищити російські університети й осередки російської культури в Україні, однак лише для того, щоб їх поступово "реорганізувати в національному напрямку" (НР. — 1919. — 11 січ.).

Однак, як і у випадку з уявленою спільнотою селян, життя змушувало П. Стебницького змінювати погляди. Чимало малоросів, російських націоналістів (В. Шульгин, О. Савенко), ставилося до українського руху відверто вороже. Частина, таких як В. Вернадський та П. Скоропадський, хоч і толерувала його, однак, як показують наукові розвідки, і їхнє ставлення було неоднозначне, а про прийняття української національної ідентичності взагалі не йшлося [20; 176].

Зокрема відомою є дискусія між М. Грушевським та В. Вернадським щодо того, на яких принципах має бути заснована Українська академія наук. Перший наполягав, аби її було створено за зразком Наукового товариства імені Шевченка: у ній мали переважати національно свідомі українські вчені, й відповідно гуманітарна складова. Натомість В. Вернадський волів бачити установу, створену за зразком Петербурзької академії наук, у якій би вчені незалежно від національності досліджували історію, мову, природу України "не за національним принципом, а в найширшому загальнолюдському масштабі" [16, 556]. М. Попович інтерпретує цей епізод у контексті конфлікту Української партії соціалістів-революціонерів (найбільшої серед українських партій) та діячами українського руху – прихильниками гетьмана П. Скоропадського: "Можна сказати, що протилежність поглядів на

національну проблему між переважно УПСРівським керівництвом Центральної Ради і політиками, що підтримували гетьмана, відповідала класичному протистоянню ставлення до нації як до етнічної спільноти і як до політичної спільноти" [142, 567].

Як відомо, саме підпис П. Стебницького, міністра освіти в уряді Ф. Лизогуба, стояв під указом про створення Української академії наук. І в цьому конфлікті він відкрито підтримав М. Грушевського. У статті "В справі Академії Наук" публіцист стверджував, що характер майбутньої установи повністю залежатиме від складу академіків, і тому виступив проти виключно наукового критерію їхнього відбору. Він наполягав, аби кандидати провадили роботу українською й "мали зв'язок з Україною". Це знизить якісний рівень академії, допускав П. Стебницький, але інакше "може трапитися і таке, що справа академії опиниться в руках просто ворожих до української культури, які гальмуватимуть організацію і роботу українських кафедр" (НР. — 1918. — 25 серп.). Можливо, саме тому В. Вернадський у своєму щоденнику зазначив, що П. Стебницького як міністр справив на нього слабе враження [15, 126]. Щоправда, пізніше вчений відніс його до небагатьох діячів українського руху, які "зберігають непорушними моральні принципи, коли питання переходить у сферу національної політики" [15, 158].

У пізніх текстах, таких як "Осінні хмари", "Рідні кияне" П. Стебницький висловлює своє неприязне ставлення до носіїв загальноруської ідентичності та людей, нечутливих до національного питання. Останніх він порівнює з осінніми хмарами: "Щохвилі міняють вони своє обличчя і несподіваними комбінаціями контурів деколи нагадують мені щось знайоме, — характерну постать або недавню подію, — немов дійсне життя, пробігаючи, відбилось на небі великими незграбними тінями" (Пр. — 1919. — 12 жовт.). Плинністю, аморфністю, непевністю — цими характеристиками наділяє публіцист людей, які не мають національної ідентичності. "Герой часу, — далі пише П. Стебницький. — Це все ще й досі — "Хтось у сірім", — власне у сірій шинелі. Це єдиний елемент, що завжди себе певний і не боїться того, що буде завтра, бо живе лише тим, що має

сьогодні... Він однаково близький усім трьом стихіям (українській, російській, інтернаціональній – А. Б.), однаково хоче йти під усі три прапори і однаково легко їх покидає, бо йому самому цікаво одне: де кращі здобутки" (Пр. — 1919. — 12 жовт.). Надто, підкреслює публіцист, це стосується жителів Києва: "... перемінилась психіка киянина, перемінився навіть його тип... киянин десь загубив свої кривні зв'язки з Києвом. Дарниця, Полтава, Харків, Ростов – йому байдуже, скрізь побіжить, і скрізь житиме: багато для того не треба, – санчата, сакви та те, що на собі. "Рідні" кияне справді рідніше начальству, ніж своєму рідному місту. Тут вони стали "не помнящими родства" (Пр. — 1919. — 17 лист.).

Ще одним аргументом на користь того, що П. Стебницький навряд чи сприймав націю як політичну спільноту, може бути один із його останніх текстів. Це – концепція відділу україніки, розроблена ним для Національної бібліотеки 1922 року. У ній він дає вичерпний перелік книг, які мали б увійти до відділу. Перші три пункти такі: 1) всі книжки незалежно від мови, які мають предметом Україну; 2) вся література українською мовою незалежно від змістів; 3) всі твори діячів українського письменства та культури незалежно від змісту та мови (як приклад він наводить польську публіцистику І. Франка, російськомовні твори Б. Кістяковського про методологію права). Після цих пунктів він робить примітку: "Само тільки українське походження автора не є причиною прилучення книжки до відділу Ucrainica, коли вона не відповідає умовам п. п. 1 та 2-му" [54, 278]. Очевидно, що третій пункт та примітка до нього, як і власне приклад Б. Кістяківського, суперечили одне одному. Це свідчить про те, що ані в текстах П. Стебницького, ані в українському дискурсі в цілому, питання залучення / незалучення носіїв гібридної ідентичності до української нації так і не було вирішено.

3.3. Художньо-публіцистичні твори П. Стебницького: антиколоніальне прочитання

Метою цього підрозділу є визначити антиколоніальні ознаки художніх творів П. Стебницького, застосовуючи метод деконструкції. Дещо спрощено, однак влучно його суть пояснив англійський літературознавець П. Баррі: "Добрим способом описати його, було б сказати, що деконструктивістське прочитання виявляє підсвідомий, а не свідомий вимір тексту, всі ті речі, які його експліцитна текстуальність не виправдовує або не може визнати" [3, 86].

Цей метод у "Культурі й імперіалізмі" використав Е. Саїд для аналізу текстів західного канону ("Менсфілд-парк" Дж. Остін, "Великі сподівання" Ч. Діккенса та ін.), "щоб показати їхню глибоку причетність до імперіалізму та колоніального процесу" [160, 55]. Дослідник запропонував назву "контрапунктне прочитання". Хоч ми й намагатимемося наслідувати його методику, використання тієї ж назви видається небажаним через її стійку асоціацію з текстами центру, а не периферії.

Важливо розглянути правомірність залучення до роботи художньо-публіцистичних і частково художніх текстів П. Стебницького. Складну проблему зв'язку між публіцистикою та белетристикою багаторазово розглядали журналістико- та літературознавці. Чітко й однозначно визначити, які твори зараховувати до публіцистики, а які – до красного письменства часто видається проблематичним. На нашу думку, варто скористатися здобутками вітчизняної школи теорії публіцистики. Зокрема важливими видаються погляди В. Здоровеги, який розрізняє два поняття – "публіцистика" та "публіцистичність". Якщо публіцистика для нього – це певний вид творчості, то під публіцистичністю вчений має на увазі певні тенденції, ознаки публіцистики, властиві науковим працям, творам художньої літератури тощо [66]. Таким чином, за В. Здоровеогою, варто розрізняти власне публіцистичні твори і твори художньої літератури, позначені публіцистичністю.

Тож його оповідання – "Марійка", "Не по-людськи", "За водою" – вважаємо художніми творами, позначеними публіцистичністю, а оповідання "Єдина і неділима", "Самсон" та "Битий шлях" – власне публіцистичними.

Найбільш ранній із зазначених творів – оповідання "Марійка" (1903). Його сюжет такий: у родині службовця Михайла Корнієнка захворіла чотирирічна донька Марійка. Попри зусилля лікарів, протягом кількох тижнів її стан погіршується, і зрештою вона помирає. Батьки безсило змушені за цим спостерігати. Оповідання закінчується описом поховання Марійки.

Немає сумніву, що перед нами родина українофілів. У ній розмовляють українською мовою, а головне – функціонує система знаків-функцій, характерних українофільству. Найголовнішим із цих знаків, як переконливо показав С. Єсельчик, був одяг: "Красномовна ілюстрація цієї тези – самосвідомість членів українських громад і вигадливі способи використовувати народний (псевдонародний, козацький) одяг. Вони запозичували елементи народного або козацького вбрання, щоби продемонструвати свою партійну приналежність і водночас підкреслити, у якому напрямку слід рухатися українському суспільству" [58, 22].

Опис одягу в оповіданні можна зустріти кілька разів, зокрема як частину опису зовнішності Марійки. Спершу до хвороби: "Весела, жвава дівчинка років чотирьох з блискучими карими очима, гарненька, як свіжа вишнева ягідка, вбрана ради свята в пишне українське вбрання" [203, 244]. Вдруге – вже після смерті: "На двох складених столиках лежала Марійка, в білому вбранню, в білих панчішках на довгих, сухеньких ніжках. Жовте, наче воскове, личко, глибоко запалі закриті очки, склеплені, зсохлі вустоньки; вся – велика, наче за сі тижні їй зразу прибільшило удвоє і років, і зросту" [203, 247].

Звернімо увагу, що Марійку одягнено в національний український одяг саме у свято. С. Єсельчик зазначає, що українофіли змалечку одягали своїх дітей у національне вбрання [58, 31]. Він же пов'язує носіння українофілами національного (псевдонародного, козацького) одягу з ідеєю гри Р. Барта, яка мала й свою важливу соціальну функцію – "сконструювати новий, особливий соціальний світ" [58, 35]. Так українофіли, зокрема й родина Корнієнків, могли виразити свою ідентичність, через особливий код протиставити імперському національне. Але гра – саме для свята, а не для робочих буднів. Можна

припустити, що в описаний святковий день і сам Корнієнко (як і його дружина) одяг вишиванку: носити її на службі він, очевидно, дозволити собі не міг. Надто, якщо зважити, що живе родина поза межами України.

До хвороби Марійки життя Корнієнків описано як ідилію. Михайло – людина забезпечена. Корнієнки мешкають у власному будинку, за їхньою донькою доглядає нянька. У святковий день, коли Марійку зодягнено в національне вбрання, до Корнієнків завітав друг сім'ї Гнат, давній приятель господаря хати, теж українофіл. Вони ведуть жваву бесіду у вітальні, зі сміхом та жартами, маленька Марійка дослухається до неї, допоки їй не стає нудно від розмов дорослих. Увечері запалюють комінок, донька засинає на руках матері: "Глибока тиша панувала в хаті; далеко летіли думки замисленої матері, і в її мріях виразно малювалася її люба дитина – весела, гарна та втішна... "Чи буде вона щаслива?" – питала себе Корнієнчиха, силкуючись заглянути в таємничу, невідому будучину" [203, 245].

Щойно Марійка заслабла, ідилія руйнується в одну мить. Присуд лікарів – "нема жадної надії" – особливо болить батькам. Вони страждають через безсилля допомогти доньці, над ними тяжіє почуття відповідальності за її очікувану смерть: "Пильно придивлялись батьки до своєї доньки, і якось чи ніяково, чи страшно було їм подивитись одно на одного, ніби вони боялися прочитати в очах дружини, докірливу думку: "а що, не вберегли!" І мимоволі вони почували, що в сю хвилину межи ними росте якась холодна стінка, що потроху ніби відсуває їх одно від одного..." [203, 246].

Почуття безпорадності, як бачимо, переплітається з почуттям відчуженості. Лікарі, церковнослужителі, колеги не тільки не можуть утішити батьків, а й нездатні на щире співчуття. Професор, який виніс Марійці суворий присуд, "призвичаєною манерою згорнув свою платню, торкнувся рукою до циліндра і зник за дверима" [203, 246]. Церковники, відбубонівши грубими голосами, спішають додому з "панахидними приладами під пахвами". Гості, висловлюючи співчуття та жваво обговорюючи власні справи, спішають покинути будинок, "наче раділи, що вони живуть і будуть жити". Прикметна й

характеристика тих, хто прийшов попрощатися з Марійкою. Вони "старі, бородаті, сиві та лисі". Марічка з задумою на обличчі наче питає їх: "І чудні-бо ви, дорослі люди!.. чого ви клопочетесь? Ви за своє життя заплямили себе брудом, як знали – і ви просите Бога за мою душу?! Просили б краще мене, щоб я там за вас поклопоталась..." [203, 247]. Одяг білого кольору, що на Марійці, як символ непорочності підтверджує авторів збогад.

Повною мірою дисгармонія та хаос, що ввійшли в життя родини Корнієнків, показано в тій частині оповідання, де описано поминальну службу в церкві. Там "цілком панувала смерть", зауважує П. Стебницький. Церковні сторожі ставлять у ряд із десятків трупів, малих і великих: разом із Марійкою відспівуватимуть ще багатьох померлих, неначе в місті панує епідемія. Трупний запах просочується крізь запах ладану. Корнієнко натомість заклопотаний цілком буденними речами – здобуттям дозволу на поховання від поліції та купівлею "венчика" зі святими словами, без якого на той світ нікого не пускають" [203, 248]. Жахлива картина лишає байдужими живих, які зібралися в церкві. Вони, "терпеливо вистоюючи свій обов'язок, певне, в думках провадили свої власні життєві справи й рахунки". Думки про "живе" панують не лише серед родичів померлих: співці церковного хору настирливо пропонують свої послуги, обідрані старці "з хижим поглядом і зануженим від пияцтва обличчям" простягають руку до кожного, хто входить і виходить із церкви. Цю комерцію П. Стебницький порівнює з великим ярмарком, наче відсилаючи до євангельської оповіді про вигнання Христом торгівців з храму й показуючи, що святість місця знову порушено. Думка "живий живе гадає", яка панує серед присутніх у церкві, викликає у автора запитання: "Але чого ж се "живе" – таке гідке та нікчемне?.." [203, 248].

Єдиний, хто не гадає про "живе" – мати Марійки, адже "її життя сховане під віко" [203, 249]. Вже під час останнього прощання з донькою на кладовищі вона впадає в істерику: б'ється головою об домовину, не випускаючи з рук доньки. Але зрештою дитину поховано, і батьки йдуть з цвинтаря: "За ворітьми гробовища, по обидва боки дороги, розкинулись вже справжні крамарні з

вінками, хрестами, пам'ятниками, готовими цементовими могилками і всіма виробами того великого, цілком самостійного промислу, що виріс розкішним будяком побіч протоптаного Смертею шляху... Тихо йшли Корнієнки й їх родичі поміж тими крамарями, все далі й далі відходячи від того, що полишила по собі Марійка..." [203, 250].

Оповідання, на нашу думку, побудоване на бінарній опозиції. Ідилії та порядку, що їх у творі втілює щасливе життя Корнієнків, протистоїть хаос, що настає зі смертю Марійки. Щастя родини українофілів, яка поєднує лояльність імперії й намагання зберегти національну ідентичність, виявляється нетривким. Його руйнує буденність, байдужість та відчуженість, що в тексті представлені імперськими символами: російською православною церквою, бюрократичною машиною й тотальною комерціалізацією (яку ніколи не асоціювали з українським рухом, а радше протиставляли йому). Імперське закономірно долає національне, і для П. Стебницького це трагедія. Частину вини він покладає й на українофілів: вони, як і Михайло Корнієнко, занадто слабкі, аби захистити свій уявний світ від імперських реалій.

Протистояння імперського й національного – одне з основних прочитань оповідання П. Стебницького "Битий шлях". Стилізоване під давню східну оповідку, воно розповідає про уявну арабську країну, де править султан Аль-Джафар. Через несправедливий соціальний лад та злидні її мешканці, доведені до відчаю, йдуть шукати правди під султанів палац. Наляканий володар віддає наказ стріляти в юрбу, однак мудрий візир спиняє його: він радить діяти хитрощами. За намовленням візира султан віддає наказ зібрати всі султанські скарби просто неба і віддати їх людям. Службовці на очах натовпу виконують його наказ: поступово і неспішно перераховують незліченні багатства. Людям же радять іти додому й чекати своєї частини. Однак натовп не слухається, переконаний, що султанові посіпаки не виконають його наказ. Люди кидаються на сторожу й хочуть силою забрати майно. Зрештою виявляється, що це була пастка: загін яничар тільки й чекав вияву непокори. Солдати жорстоко придушують бунт, а його організаторів суворо карають.

Зважаючи, що текст опубліковано у травні 1906 року (в київському журналі "Нова Громада"), легко побачити в ньому алюзії на актуальні політичні події: революція 1905 року, збирання режиму з силами та жорстка реакція (хоч на повну силу вона розпочалася вже після розпуску Першої Державної думи – у липні 1906 року). В образі султана легко розпізнати імператора Миколу II, тоді як прообразом хитрого й підступного візира міг бути звільнений у квітні 1906 року голова Ради міністрів С. Вітте. Він хоч і був автором Маніфесту 17 жовтня, однак його діяльність в українському середовищі оцінювали неоднозначно [144, 288–299]. Опис наївних поглядів юрби, зокрема намагання пояснити затримку вирішення болючих проблем саботажем султанових службовців, відображає уявлення про "доброго царя й поганих бояр", притаманне українським селянам [145, 45].

Однак оповідання має і другий сенс. Щоб усвідомити його, слід уважно проаналізувати головний образ, битий шлях, який невинно винесено у назву твору. Доведені до відчаю люди, аби зрозуміти причину своїх бід спершу йдуть питати поради до імама, офіційного тлумача релігії, однак той у всіх бідах звинувачує людей, мовляв, вони невдячні Аллаху і через це зазнають нещастя. Однак його словам не вірять – уже сама зовнішність позбавляє його авторитету, якого мала б надати посада: "гладкий, аж лиснить, ледве знати очі за пухкими щоками; сидить в шовковім халаті, в дорогім тюрбані й дивиться на них з виразом солодкого спокою та вдовolenня" [203, 235]. Люди йдуть питати поради в старезного пустельника – неофіційного релігійного авторитета, якому "Аллах... все відкрив – як минуле, так і майбутнє" [203, 235]. Його зовнішність – повна протилежність імамовій: "Старий, аж жовтий, в дрянній раднині, дід сидів на горбку перед печерою і каламутними очима дивився в небо" [203, 235–236]. Кілька разів люди запитують, як їм умилювати Аллаха і повсякчас чують у відповідь: "На битім шляху..." Щоб зрозуміти сенс пустельникових слів, люди йдуть до битого шляху й бачать, що в напрямку до столиці прямують валки верблюдів, навантажених усіляким добром, збройні загони султанових податківців, стада худоби, серед якої багато хто впізнав

своїх тварин, та худі й стомлені заробітчани: "Та все туди, все туди... І все та столиця поглине – і хліб, і крам, і гроші, і тих сіромах – та й знов чекатиме нових валок зерном, гуртів худоби, зароблених людом грошей, дешевих робітників... Все туди... А що ж звідти?" [203, 236] Звідти, пише П. Стебницький, їдуть багаті пани, урядовці та військо, яке населення має утримувати власним коштом. Їм стають зрозумілі слова пустельника: "Так, так... Не дурно старий казав... Отсе ж і є та відповідь... Де наш заробіток? Де наш хліб та наша худоба? Ондечки – все суне по битому шляху до столиці... Ми її зодягаєм і годуєм, а самі через те з голоду пухнем..." [203, 237].

Протиставлення інтересів столиці й периферії, заперечення ідеї державного централізму, що так очевидні в цьому оповіданні, цілком перегукуються з політичними поглядами П. Стебницького. Але значення образу битого шляху слід тлумачити ширше.

Е. Саїд, розглядаючи великі європейські імперії XIX ст., зазначав, що для колонізаторів "відкривається цікава низка можливостей вибору, кожна з яких ґрунтується на підпорядкуванні та віктимізації корінного населення" [160, 199]. Загалом Е. Саїд перераховує п'ять таких стратегій. Одна з них – це покликання імперії на свою цивілізаторську місію: "Підтримана водночас фахівцями з ідей (місіонерами, вчителями, радниками, науковцями) й фахівцями з сучасної промисловості та комунікації, ідея ретроспективної вестернізації минулого прижилася в усьому світі" [160, 199].

Важливе місце в цій стратегії посідає теза про користь, яку нібито мають колонізовані народи від імперії. Зокрема колонізатори активно покликаються на розбудову широкої мережі інфраструктури – шкіл, лікарень та доріг, – яку місцеве населення нібито неспроможне створити. Е. Томпсон, аналізуючи дискурс Кавказу в російській літературі, слушно зауважує про твір О. Пушкіна "Подорож до Арзрума під час кампанії 1829 р.": "Найголовнішим із методів підкорення і "обтісування" є створення дихотомії між грубою та незагнужданою дикістю Кавказу перед його завоюванням і поліпшеним соціальним і матеріальним становищем після нього. Пушкін намалював рожеву картину

вигід, якими російська цивілізація наділила Кавказ за якихось кілька років" [214, 114]. Ця традиція пізніше поширилася й на зображення Середньої Азії [214, 183–184].

Схожу стратегію імперія застосовувала й щодо України. В. Белінський у рецензії на "Історію Малоросії" М. Маркевича писав: "Злившись навіки з єдинокровною їй Росією, Малоросія відкрила для себе двері цивілізації, просвітництву, мистецтву, науці, від яких досі неподоланною перешкодою відділяв її напівдикий побут її" [4, 242].

Ця стратегія зустрічала рішучий опір насамперед у творах, створених в межах національних контрдискурсів. Зокрема найпотужніший виклик був кинутий Т. Шевченком, надто – в його поемі "Кавказ". Як зауважує І. Дзюба: "По суті, Шевченко чи не перший так принципово піднявся над поділом народів на великі й малі, історичні й неісторичні, цивілізовані й нецивілізовані, – і "зняв" цей поділ звертанням до священного права кожного народу влаштовувати своє життя: "воно не прошене, не дане" [45, 326]. Як влучно помітив М. Шкандрій, Т. Шевченко, протиставляючи імперському міфу національний контрнарратив, підважував зокрема і його "цивілізаційну" стратегію: "Шевченко коментує претензії імперії, буцімто вона поширює освіту, цивілізацію та культуру. Насправді вона навчає тільки економічної експлуатації ("почому хліб і сіль почім")" [231, 224].

Саме як продовження традиції, започаткованої Т. Шевченком, слід розглядати й оповідання П. Стебницького. Він деконструє імперський міф, використовуючи образ битого шляху, тобто збудованої дороги – цього традиційного об'єкта вихвалянь та невід'ємної складової будь-якої імперії [128, 35]. Битий шлях – це постійний поглинач економічних й культурних ресурсів і джерело іноземних бюрократії та війська. Місцеве населення не має з нього жодної користі, впевнений П. Стебницький. Услід за Т. Шевченком він показує, що створена імперією інфраструктура – це лише засіб економічного визискування.

Оповідання "Не по-людськи" – ще один твір П. Стебницького, який цілком уписується в антиколоніальний український дискурс початку ХХ ст. Оповідач, чиновник середнього рангу, під час службової поїздки зупиняється на ніч у хаті заможного сільського господаря Дмитра Гайдая. Цього ж вечора туди заходить Михайло, місцевий "богомол" й об'єкт насмішок та ненависті в селі. Якось Михайло тяжко захворів і ледь не помер, а після одужання став "божою" людиною: продав своє господарство, почав ходити по монастирях й розповідати про "невидиму війну", що її "нечистий" веде з людьми.

Тему божевілья в оповіданні подано своєрідно. С. Павличко, досліджуючи дискурс модернізму в українській літературі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., зазначала: "Неврози, навіть божевілья, вперше з'явилися на сторінках українських літературних творів. Божевільна людина, або точніше, людина, яка стоїть на межі двох світів – "розумного" і "нерозумного", – не просто дедалі частіше привертає увагу письменників. Саме цей образ стає метафорою особистості нового модерного часу, а психоаналіз – способом пізнання цієї особистості [133, 237]". Однак в оповіданні П. Стебницького йдеться про інший тип божевілья – не невротичний, а релігійно-піднесений, блаженний. Відхилення від норми приносить Михайлові душевний спокій, а не неврастенію: "Мені скрізь добре. А більш усього люблю я ходити. Так все тобі славно, красиво! Куди не глянеш – все твоє! Всі монастирі – твої: хоч сиди, хоч у другий іди, – гуляй собі та й годі. І в село якесь прийдеш – і село твоє. В церкві стоїш, дивишся собі навкруги; які єсть красиві молодичі, дівчата – і ті усі твої! Красиво так, харашо..." [203, 255]. П. Стебницький сумнівається, чи є Михайло божевільним узагалі: "Чисте, довгобразе, вродливе обличчя з здоровим рум'янцем, довге до плечей русяве волосся, білі руки, що давно, видно, не бачили чорної роботи, два здорових залізних хреста на гайтанах поверх куртки – все це робило з його щось чудне, мішане, наче середнє межи "послушником" і крамарем-міщанином; сі хрести на грудях нагадували і блаженьких бродяг із залізами, але ясний осміх, веселі, жваві, трохи хитрі очі робили вражіння людини зовсім нормальної" [203, 251–252]. Це радше не

новий, а вже знайомий тип сковородинської людини чи Божого чоловіка П. Куліша.

Михайла сприймають по-різному. Господар насміхається з його дивацтв і відверто глузує з нього. Поштар, мешканець цього ж села, до Михайлового способу життя ставиться відверто вороже: "Хіба я його не знаю! От, аби нічого не робити та дурно хліб їсти, бо йому баби всього понаносять – і паляниць, і сала, і всякого добра з хазяйства! Скільки вони того добра на нього попереводили – не злічиш!" [203, 253]. Хлопці з сусіднього села одного разу навіть ледь не побили Михайла. Натомість дружина господаря до богомола ставиться шанобливо й засуджує ворожість односельчан: "Звісно, дурні! Їм аби в полі робив" [203, 256].

Своє ставлення до конфлікту відкрито висловлює й оповідач: "... мені здавалося, що в сім ворогуванні малювався – в дуже, правда, примітивній формі, на ґрунті народної темноти, – віковичний антагонізм межи вищими пориваннями духа та вимогами буденного життя..." [203, 257]. Очевидно, що в такому погляді простежується вплив псевдонаукової праці італійського психіатра Ч. Ломброзо "Геній і божевілля" (1862), яка з творів на означену тему була чи не найпопулярніша в Російській імперії [133, 245]. Однак цим поясненням не варто обмежуватися.

Важливим є осмислити втілену в образі Михайла ідею божевілля. В. Кулик, спираючись на праці М. Фуко, справедливо зауважує: "Якщо розглядати безумство в... сенсі соціально продукovanого відхилення від норми, то протиставлення набуває характеру розмежування нормального й девіантного, прийнятного й гідного поборювання чи забуття. До того ж ця процедура не буде суто зовнішньою, як класифікує її Фуко: вилучення безумства з простору легітимного дискурсу (наприклад, медійного чи політичного) здійснюється не стільки шляхом силового або ж зіпертого на інші дискурси (медичний чи юридичний) окреслення кола безумців, скільки творенням у самому дискурсі уявлення про здоровий глузд, відхилення від

якого стає божевільям" [108, 6]. Тобто, це один із механізмів, за допомогою якого панівні дискурси реалізують свою владу.

Імперський дискурс повсякчас спирався на ідею здорового глузду. Навіть В. Белінський у своїй часом ірраціональній ворожості до українського письменства, посилався на здоровий глузд: "Віра творить дива – робить людей із вісліюків та бовдурів, отож, вона може і з Шевченка зробити мабуть чи не мученика свободи. Але здоровий глузд у Шевченкові повинен бачити вісліюка, дурня й паскудника, ба більше – гіркого п'яницю, любителя горілки за патріотизмом хохлацьким" [5, 440]. Погляди В. Белінського на Україну та українців, як слушно зауважує М. Шкандрій, мали великий вплив на подальші покоління як російських лібералів, так і радикалів [231, 206]. Численні публіцистичні твори П. Стебницького свідчать, що він, фактично будучи адвокатом української культури в Петербурзі, повсякчас стикався з проявами цих поглядів.

Щоб опонувати імперському дискурсу, діячі українського руху запозичували його ж прийоми, зокрема використовували тезу про здоровий глузд, природність процесу національної емансипації, логічність вимог її прихильників. Ця стратегія простежується і в публіцистиці П. Стебницького. Однак, як вже було сказано, у приватному дискурсі мала місце й інша інтерпретація національного руху як явища нераціонального і ненормального. Їй зокрема сприяли мала чисельність прихильників української ідеї, переважна байдужість до неї селянства, стійкі позиції загальноруської ідентичності. Розглядаючи становище газети "Рада", яка існувала лише завдяки грошам свого видавця Є. Чикаленка, П. Стебницький писав: "Єсть Чикаленко – єсть газета, нема Чикаленка – не буде й газети. Це тяжко ненормально... і малює всю нашу справу як ненормальну" [57, 140]. Доктринерство, суперечки та публічні напади одне на одного всередині нечисленної спільноти носіїв української ідентичності були для П. Стебницького незрозумілими: "Отто-бо є, що кожний українець тим або іншим ненормальний. Оця гризня дуже ясно це виявляє... Трудно на світі..." [57, 254]. Ця думка виникала не тільки в нього: його товариш, видавець

"Ради" Є. Чикаленко наголошував на малій кількості "свідомих" українців, а з приводу їхніх часом дріб'язкових конфліктів зазначав: "Взагалі, що не українець, то якийсь "псих", нормальних людей між "видатними" українцями нема; поки вважається "рядовим", то наче зовсім нормальний, а як стане "видатним", то пропав..." [57, 253].

Отож, в оповіданні "Не по-людськи" ненормальність виправдовується, власне девіантність взагалі поставлено під сумнів словами господарєвої дружини: "Хіба краще жити по-людськи, ніж по-божому?.." [203, 256]. Імпліцитно це служить легітимації вибору на користь національної ідентичності та ставить під сумнів нормативність загальноруської імперської культури.

Антиколоніальне спрямування має й оповідання "Самсон". У ньому П. Стебницький інтерпретує біблійний сюжет у контексті російсько-українських національних відносин. В образі скованого в "тройчасті ланцюги" (очевидний натяк на ідеологію "православ'є, самодержав'є, народность") Самсона легко вгадується український народ. Натомість у поневолювачах-филистимлянах можна впізнати росіян: "І забули вже за довгий час филистимці, що вони чужинці в землі синів Ізраїлевих. Весь лад завели на свій звичай... І повернули синів Ізраїлевих в рабів своїх, а волю давали тільки тим, хто відрікся Бога єдиного, і роду свого, і мови своєї" (Рада. — 1908. — 6 груд. — С. 2).

Безсилий Самсон цілими днями крутить жорна на млині. І навіть під час відпочинку змушений страждати через спомини про своє минуле: "Він бачив себе вільним, веселим і дужим. Його оточувала юрба молодих друзів, що вихваляли його силу і вроду. Він виходив на бій з сотнями ворогів і, дивуючись сам своїй силі, побивав їх простим маслаком" (Там само. — С. 2). Минуле, власне, історія стає потужним символічним ресурсом, за допомогою якого герой себе ідентифікує. Так само й для українських діячів початку ХХ ст. "славне минуле" — "козацьке" й пізніше "княже" — було однією з головних складових ідентичності, чи не головним аргументом проти претензій імперського дискурсу на універсальність та всеохопність. Однак пам'ять приносить Самсонові тільки страждання: він усвідомлює, що кращі роки позаду

і вже ніколи не повернуться. Єдине почуття, яке підтримує його, – ненависть до ворогів. Самсон вірить, що їх буде покарано, і чекає на суд Божий.

Протягом перебування Самсона в рабстві ставлення філістимлян до нього змінюється: "І стали нарешті філістимці милостиві до Самсона, і не катували його і почали краще годувати й поїти його... І були певні філістимці, що вони мають тепер ласку Самсонову і прихильність його, бо годують його" (Там само. — С. 3). Раптово на край нападають аморейці. Філістимляни зазнають поразку за поразкою. У паніці вони збираються в Газі і йдуть до Самсона: розбивають кайдани, дають вишукані їства та напої, умивають його ноги своїми слізьми, погрожують, що аморейці, перемігши, знову закують його. Однак Самсон незворушний. Він прислуховується до гомону чужого війська, "наче до солодкої музики". Коли воно вривається в місто й звідусіль чути галас жінок та плач дітей, Самсон, скрикнувши радісним голосом, "з осміхом утіхи і задоволення" помирає (Там само. — С. 2).

Вже зазначалося, що багато дослідників не вважають колоніальну парадигму адекватною для опису українсько-російських стосунків в Російській імперії, наполягаючи, що Україна не була колонією в класичному розумінні. Один із їхніх аргументів: самі українці початку ХХ ст. не вважали свою країну колонією. Однак в оповіданні "Самсон" інтерпретація України дуже схожа на колоніальну: тут наявні й економічна експлуатація, й мовна та культурна дискримінація. Щоправда, немає расової. П. Стебницький, українець, який зробив в імперії вдалу кар'єру, схоже, розумів неоднозначність цієї ситуації. Він змушений згадати про "милість філістимців", але впевнений: раб не перестав бути рабом від того, що його "не катують і краще годують". А жагуче бажання помсти навіть ціною власного життя, описане публіцистом, дуже нагадує націоналістичні рефлексії Ф. Фанона [251].

Оповідання "За водою" цінне насамперед своєю автобіографічністю: головний герой – мешканець Петербурга, чиновник середнього рангу пан Середович – має за прототип самого П. Стебницького. Підстави так вважати дають описані у творі численні автобіографічні деталі (підпис головного героя

під протестом "Спілки письменників" проти розгону демонстрантів 4 березня 1901 року, обшук жандармів, контакти зі студентством з України тощо). Отож, у цьому творі П. Стебницький серед іншого розповів, яким шляхом він прийшов до українства. "Середович виріс під важкою ферулою старозавітної родини, якої вплив зробив його ще з хлоп'ячих літ старкуватим і загнав у куток самотності і страху до дійсного життя," – пише П. Стебницький, що народився в родині сільського священика. "З того ж самого впливу вийшли і його погляди – державно-патріотичні і ті утилітарні життєві ідеали, – з якими він перебув університет і пішов далі звичайною тропою на державну службу" (ЛНВ. — 1910. — Т. V. — С. 229). Утилітарні ідеали – це, звичайно, не національна, а соціальна ідентифікація в межах Російської імперії (хто я? – випускник фізико-математичного факультету університету св. Володимира, син сільського священика, майбутній службовець тощо). Державно-патріотичні погляди – це, очевидно, ідея спільної руської батьківщини, панславізм, образ Європи як "іншого", а отже – й ворога, тобто елементи стратегії субституції, коли автор розглядав свою малоруську ідентичність як різновид ширшої руської ідентичності.

Але в Петербурзі з Середовичем стаються значні зміни: "Петербурзька канцелярія стала для Середовича за найвищу школу і своїми гострими, яскравими враженнями помалу радикально переробила його погляди" (Там само. — С. 229). Велич імперії, про яку, очевидно, Середовичу так багато розповідали у гімназійні та університетські роки, зазнає краху при зіткненні з реальністю: він бачить величезну абсурдну бюрократичну машину, яка виконує "страшну силу нікчемної роботи" і є ворожою прогресивним ідеям, бачить замість "правди життя" – його "ворогів", головним інструментом яких для придушення інакодумства є насильство. Герой стає прибічником лівих політичних поглядів. Однак разом із цим посилюється його зневіра щодо можливості змінити величезну імперію. У цій зневірі Середович знаходить виправдання своїй слабкості та безпорадності.

Водночас Середович все ж відчуває сильну потребу наповнити своє життя якимось сенсом. Він співпрацює з російськими часописами, відвідує зібрання російських письменників, однак відчуття невдоволеності не зникає. Усі спроби знайти відповідь на питання "хто я?" за допомогою ідентифікації в межах соціального та ліберально-демократичного дискурсів результату не приносять. Депресія не минає, невдоволення собою та оточуючими зростає.

Однак далі відбувається несподіване: Середович сходиться з гуртком земляків-українців і долучається до культурно-просвітньої роботи, яка "зв'язала його з далеким, милим рідним краєм, і рідним людом" (Там само. — С. 231). Лише після цього герой віднаходить душевну рівновагу: "В гуртку земляків, в атмосфері інтересів рідного краю, в звуках рідної мови Середович помалу відживав, забував свою нудьгу і якимось слабше відчував звичайне зневір'я до себе і других" (Там само. — С. 231).

Навернення до українства в оповіданні описане як глибоко емоційне, нерациональне. Середович визнає, що його робота ("чисто культурно-просвітня") в гуртку "земляків", як і діяльність українського руху в цілому можуть дати результати у ще віддаленішій перспективі, ніж "загальноросійська" робота на ґрунті лівої ідеї, або й взагалі не дати жодних. Але лише національна ідентифікація (я — українець) наповнює життя головного героя змістом.

Тут варто звернутися до дискусії, яка свого часу виникла між двома дослідниками націй — М. Гехтером та В. Конером — щодо концепції "внутрішнього колоніалізму". Розроблена М. Гехтером, вона пояснювала виникнення національної ідентичності питанням "доцільного вибору". Історик спирався на досвід Британської імперії: англійці використовували політичну владу, аби зробити з кельтських народів (ірландців зокрема) "внутрішню колонію" — як в економічному, так і культурному сенсі. Така політика викликала опір — постання нації — з цілком прагматичних причин.

Головним опонентом цієї теорії виступив В. Конер. Він відкинув раціонально-прагматичні основи виникнення національної ідентичності. На

його думку, "етнонаціоналізм", який є справжнім націоналізмом, годі пояснити раціонально. До нього можна тільки вдатися, ретельно все проаналізувавши. Саме так чинили націоналістичні лідери й досягли більшого за науковців поступу..." [180, 68–71]. Отож, націоналізм – явище глибинно-емоційне, а значить, нераціональне.

Описана мимохідь в оповіданні історія національного навернення неначе ілюстрація до концепції В. Конера: "... у вивченні націоналізму мають значення не події, а почування, які беруть гору в конкретному випадку. Віра у спільну предківщину ґрунтується не на фактах і здоровому глузді, а на сильних і *нераціональних* (не на *іrrраціональних*) *почуваннях* представників нації. Привабливість і мотиви таких почувань можна дослідити, але їх годі пояснити раціонально" [180, 70].

Крім того, характерною прикметою твору "За водою" є фемінізація національного руху. Свідомих українців зображено як слабких людей, не здатних на рішучий вчинок. Під час одного з політичних зібрань, вони чують на свою адресу звинувачення від одного з "общеросів" стосовно браку легітимності: "Що ви тут хвалитесь вашим "рухом"! Ви доведіть, що вас знає і вам вірить народ, – тоді і я вам повірю! Ви покажіть нам – де ваші мученики! Всякий рух, що спирається на твердий ґрунт повинен мати мучеників! Я знаю, ви мені покажете на Шевченка. Але ж панове, все Шевченко та Шевченко... Та коли весь ваш рух тільки в одному Шевченкові, то вашого руху нема! А у російської революції цілий мартиролог, цілі ріки крові!" (Там само. — С. 235). Ця промова викликає довгі бурхливі оплески. Дати відповідь спромігся тільки товариш Середовича: "Середович побачив на стільці свого приятеля – Харченка: високий, лисий, сивоусий, – Харченко заговорив, хвилюючись, трохи тремтячим голосом, який якимось не личив його вигляду старого запорожця" (Там само. — С. 236). Плутаний і схвилюваний виступ Харченка різко контрастує з "металевим голосом" російського революціонера. Замість довести силу українського руху на прикладах, цей українець похилого віку лише докоряє

попередньому промовцю, мовляв той, хоч і українець родом, обрав загальноруську революційну стихію.

Ця нерішучість й імпліцитна жіночість українського руху особливо помітна на тлі образу Наталі – молодій дівчині родом із України, яка приїхала до Петербурга в пошуках роботи і в яку закохався Середович. За його допомоги вона влаштовується на службу, однак швидко втягується у загальноросійський революційний рух, відверто зневажаючи національний. Наталя не боїться рішучих дій: бере участь у мітингах, розповсюджує революційні листівки, її арештовують під час розгону студентської демонстрації.

Натомість Середович довгий час не може зважитися піти на мітинг: він іде туди після лише довгих вагань, хвилюючись за долю коханої. Цю нездатність на рішучі дії влучно описано в епізоді обшуку квартири Середовича. Коли ротмістр оглядає книжки з його бібліотеки, герой помічає висипані на стіл візитні картки, серед яких були особи, про яких жандармам знати було не бажано. "Що якби її вкрати?" – міркує Середович. Він довго зважувався і зрештою на це не спромігся: "... спокуса була дуже велика. Так близько лежала та картка, і ротмістер так пильно, здається, читав чийсь записку, знайдену між картками. Середович почав потихеньку підсовуватись до столу, наближаючи разом з тим руку до картки. Ще трошки... Але в сю хвилину Середович постеріг, що ротмістр скося пильнує за всіма його рухами... Картка осталась лежати на місці, і ротмістр, ще трохи підождавши, забрав її разом з іншими..." (Там само. — С. 475).

Таким чином, як і в приватному дискурсі, в художньому творі П. Стебницький дозволяє собі показати слабкість, нерациональність національного руху. У творі відчувається тривога: за нестачі таких людей, як Наталя, його майбутнє видавалося непевним. Однак кінцівка оповідання несподівано оптимістична: Середовича, якого вислали з Петербурга за участь у національному русі, арештовано через абсурдні звинувачення в підбурюванні селян до повстання (він насправді роздавав їм господарську літературу українською мовою – таку саму, що її видавали П. Стебницький разом із

Петербурзькою Громадою). У кайданах його везуть на каторгу, і він раптом мимохідь бачить Наталю: вона, виявляється, вже дружина якогось панича і веде поміркований спосіб життя. Нераціональним чином ідеї рішучої й активної Наталі зазнають поразки, а слабкодухий Середович поповнює мартиролог українських мучеників, ніби даючи відповідь промовцеві з петербурзького зібрання.

Ще одне оповідання П. Стебницького, "Єдина і неділима", одне з найважливіших для аналізу того комплексу проблем, що виник у Російській імперії внаслідок багатолітньої колоніальної політики. Сюжет його такий: літо 1909 року, депутати третьої Державної Думи на канікулах, політичне життя в державі завмерло. В одному з вагонів поїзда, що прямує на Кавказ, зібралося четверо пасажирів: комерсант-туркестанець, два товариші, вихідці з Кавказу (інтелігент-вірменин та козачий офіцер-аварець) й українець із Полтавщини. Вони невимуснено починають обговорювати політичні справи: неефективність і несправедливість державного устрою, наслідки революції, перспективи країни. Спочатку в дискусії беруть участь перші троє, а українець уважно слухає й мовчить. Коли ж пристрасті нагнітаються і сторони заходять у глухий кут, до розмови приєднується й він, пропонуючи свій варіант оздоровлення російської держави – автономію для її народів та країв, – яку всі в один голос відкидають як "зрадницьку".

Найбільшим критиком імперії на перший погляд є інтелігент-вірменин. Довгий час він навчався закордоном, зокрема в Німеччині. Йому рішуче не подобаються ані державний устрій Росії, ані система освіти, ані судочинство. На зміну його сподіванням на краще, що колись жилися ідеєю революції, тепер прийшов розпач і песимізм: "Та й яка це була революція? Все, по суті, зосталось як було. Хіба Державна Дума завела якусь перемену? Хіба тепер хто про неї згадує? А далі піде все гірше..." [204, 83].

Однак протест вірменського ліберала проти імперії позірний. Власне, він критикує не ідею імперії, а деякі елементи, що не дають їй реалізуватися вповні. Яскравий приклад – спогади про роки навчання: "... в самій школі, де я

вчився, – ми нічого не розуміли в російській літературі, ми сміялися з письменників! Гоголь нам здавався таким смішним, що все лиш прикладає дотепи та всякі сороміцькі вигадки. Пушкіна у нас школярі прозвали "Пучкін", – а це по-вірменськи означає – "повія"... Вчитель щось там читає про Пушкіна, а хлопці – "Пучкін, Пучкін" – і всі в регіт, а вчитель не розуміє чого; а коли хтось йому вже пояснив, то він почав лютувати, особливо на татарчат... " [204, 76].

Цей епізод сприяє розумінню ідентичності мовця. Вірменський ліберал згадує його не для того, щоб викрити русифікаторську суть колоніальної школи. Він не обурюється, що діти, замість знайомитися з національними письменниками, змушені вивчати чужих, які писали малозрозумілою для них мовою і чий твори апріорі подавалися як еталонні. Провину за нерозуміння, в основі якого мовний та національний фактори, вірменин повністю покладає на систему освіти й непрофесійність учителів: "Чи ми чуємо в школі правдиве освітлення заслання Лермонтова, його дуелі, драми життя Пушкіна? Я російських письменників зрозумів лиш після середньої школи, вже як взявся студіювати естетику... Така школа не може нікого прихилити до російської культури..." [204, 76].

Насправді ж вірменин своїм прикладом повністю спростовує останній висновок: денаціоналізаторська школа успішно виконала своє завдання. Він став носієм гібридної ідентичності з імперськими культурними кодами.

Шкільний товариш вірменина, офіцер-аварець, – монархіст та антисеміт. Він так само хвилюється за долю Росію, однак відповідальність за її нинішній стан у силу своїх політичних поглядів покладає не на державний устрій, а на народ: "Государ хоче добра народу. Йому боляче, що народ у злиднях. Але що ж, коли народ любить більше пиячити, як дбати про своє життя? Сам народ собі добра не хоче!" [204, 84]. Для підтвердження своєї суперечливої думки він пригадує, як по революції два роки служив у Волинській губернії: "...я знаю, як там живе селянин, ви собі уявити не можете: у нього маєтку на якихось двадцять рублів, він не має постелі, – хазяїн спить на лаві, а діти й жінка на

долівці. Правда, образів у нього по стіні десятків зо два, а більше нема нічого" [204, 83–84]. Опис українських селян, їхнього побуту та способу життя подекуди набуває фантазмагоричних рис: "Пре в хату хазяїн, – п'яний як ніч, велика пляшка горілки під пахвою... Та підіймає дітей, вони підходять до батька – і він їм по склянці горілки. Випивають, витираються рукавом – і знову лягають спати. Тоді він починає вже двох з жінкою пити. Вижлуктали всю пляшку, баба зовсім сп'яніла, почали співати пісні" [204, 84].

Міф про лінивого тубільця (а в цьому випадку ще й п'яниці) характерний дискурсам імперій. Е. Саїд показав, що, як і офіцер-аварець, європейські колоністи вважали ледачими та неорганізованими жителів Індії, Африки, Малайзії та інших колоній. "Міт про лінивого тубільця синонімічний пануванню, – стверджує вчений, – а панування лежить в основі влади" [160, 356]. В описах України російськими мандрівниками кінця XVIII – початку XIX ст. (П. Сумароковим, І. Сбітнєвим, І. Долгоруким) дискурс неробства так само посідає важливе місце. "То була риса, – стверджує М. Шкандрій, – на яку вперто покликалася, вигадавши її, щоб довести нижчість українців від росіян, а імпліцитно її подавали як причину неспроможності українців мати свою державність" [231, 137]. Втім, варто зазначати, що цей міф засвоювали й самі українці (наприклад, "Листи до любезних земляків" Г. Квітки-Основ'яненка, де автор всі соціальні проблеми українського селянства пов'язує з алкоголізмом).

З іншого боку, привертає увагу й те, що для офіцера-аварця існує уявний єдиний руський народ: що у Волинській губернії, що під Рязанню нібито живуть ті самі люди. І від них, на думку офіцера, залежить майбутнє, слава і велич Росії. Лише тому його так хвилює побачене (або ж вигадане) у Волині: "Так от, я вам питаю, що вийде з тих дітей, коли вони вже змалку алкоголіки? А діти – це ж будущий народ!" [204, 84].

Третій пасажир, комерсант-туркестанець, схоже, є для П. Стебницького центральним об'єктом критики. Людина забезпечена (він повертається з Німеччини, де залишив на навчання у приватній школі свого сина), комерсант

так само вихваляє європейські порядки, однак вірить, що й в Росії вони колись настануть. Тріада вірменина про життєву необхідність російської мови та культури для іногородців викликає у нього патріотичне збудження. Турекстанець закликає вірменина не емігрувати, а залишитися, щоб служити вітчизні.

Свої погляди щодо національного питання комерсант вповні висловлює після того, як до дискусії приєднується українець. Той бачить для Росії єдиний вихід: реформування на засадах федералізму та національно-крайової автономії (цю ідею, як вже було показано, П. Стебницький активно пропагував). Реакція туркестанця показова: "... ви поіменували між автономіями і Україну. Це власне, що таке? Скільки я розумію – Малоросія?... Хіба ж малороси – не руські люде? Навіщо ж їм автономія?... То виходить ви хочете відділитися від Росії?... Вибачайте, "говорити по-своєму" – це ви тут і малоросів розумієте?.. Перший раз чую. Жив серед малоросів і ніколи не чув, щоб вони зрікались руської мови, а добивались якоїсь іншої" [204, 94–95].

Тут наявний широкий спектр прийомів та засобів російського імперського дискурсу початку ХХ ст.: й етнімічна плутанина, й позбавляння колонізованого права себе презентувати. Коли ж українець починає наводити подальші аргументи, комерсант звертається до історичних міфів: "Ваші заміри, на мій погляд, це зрада Росії, така сама зрада, якою колись прославивсь ваш гетьман Мазепа..." [204, 96].

Вірменин, хоч і не такий категоричний, теж не в захваті від запропонованої ідеї: він як прихильних лівих поглядів стверджує, що суспільство ділиться по класах, а не по національностях, і тому ідея федералізму безперспективна. Зрештою козакий офіцер-монархіст не витримує і вимагає припинити розмову, інакше грозиться застосувати фізичну силу: плюнути, дати по фізіономії й піти [204, 97].

Хоча політичні погляди пасажирів купе різняться, сусіди українця сходяться в одному: вони є оборонцями ідеї "єдиної неділимої Росії", що її П. Стебницький виніс у назву оповідання. Серед героїв оповідання немає

етнічних росіян, представників імперського етносу. Усі троє – представники колонізованих народів Середньої Азії та Кавказу.

Американський історик О. Мотиль зазначає, що однією з ключових ознак будь-якої імперії є стосунки між центром та периферіями, які "нагадують незавершене колесо, у якому є втулка і спиці, але немає обода". "... під відсутністю обода я повинен мати на увазі те, – пише дослідник, – що між периферіями, а також між периферіями та іншими політичними системами не можуть існувати значущі відносини, що відбувалися би без посередництва центру" [128, 34]. Із цієї точки зору герої "Єдиної і неділимої" стають зрозумілішими: представники різних народів імперії, далеких між собою географічно, культурно, релігійно, вони змушені спілкуватися російською. Вірменин, жаліючись, що на Кавказі російську мову знають дуже мало людей, каже: "А вона ж нам, "іногородцям", потрібна! Адже нас з вами єднає тільки російська культура, тільки велика російська мова і великі твори російських письменників! Тільки через це ми з вами зараз і говоримо по-російськи! Іншого ґрунту для єднання Росія не має, – і треба користатись цим!" [204, 77]. Втім роль центру не обмежується мовою: представники периферії оперують й культурно-символічними кодами імперії. Намагання поставити під сумнів один із них – "єдину і неділиму Росію" – зазнає жорсткої критики, аж до погроз фізичного насилля.

Водночас герої оповідання не визнають, а радше не помічають того, що їхні народи протягом тривалого часу зазнавали насилля з боку імперії. М. Рябчук із цього приводу пише: "Жертва, яку з дня на день гвалтують протягом десятиліть (від чужинської школи до чужинського війська, від глузувань на вулиці із селянської мови й походження до чиновницького глузу в усіх установах, від колгоспного покріпачення до покріпачення розумового, пропагандистського, від індивідуальних та групових поліційних репресій до широко-масштабного геноциду-голодомору), – така жертва не має особливого вибору, крім як (а) збожеволіти, (б) накласти на себе руки, (в) затятися у найглибшій ненависті до гвалтівника, і (г) змиритися зі своєю долею,

переконати себе, що нічого страшного не трапилося, всі так живуть, – і навіть спробувати полюбити гвалтівника, визнати цілу систему гвалту "історичною необхідністю", "прогресивним процесом братського взаємозближення і злиття орди і ясиру", "об'єктивно закономірним торжеством вищої культури (мови, релігії) над нижчою" [158, 198–199]. Зрештою це призводить до неврозів у суспільстві, стверджує дослідник.

Справді, пасажери потягу ладні не помічати завданого насилля, прикриваючись ідеєю великої Росії, "єдиної і неділимої". Виклики, які загрожують цій ідеї, усунуто нібито правдоподібними та раціональними поясненнями. Неефективну освіту можна пояснити непрофесійністю вчителів, несправедливе судочинство – нерозумною кадровою політикою, бідність – алкоголізмом та ледарством, і навіть різанину в Баку 1905 року – провокаціями царської охоранки. Це свідоме прагнення уникнути когнітивного дисонансу, що полягає в прийнятті лише тих тверджень, "які не йдуть всупереч з її баченням миру, уникає суперечностей, які можуть порушити рівновагу в її свідомості" [81].

У цьому оповіданні П. Стебницький показує трагізм денаціоналізації, за якої жертви імперіалізму стають його палкими захисниками й оперують усіма символами та міфами панівного дискурсу: "великою Росією", "спільною мовою", неможливістю певних націй репрезентувати себе. Вони стають глухими до національних голосів і не можуть порозумітися одне з одним, бо змушені розмовляти мовою центру й користуватися його символічними ресурсами.

Висновки до розділу

Головною стратегією опору в публіцистиці П. Стебницького було "іншування" російської нації. Це пояснюється специфікою російсько-українських відносин: намаганням імперського центру поширити "ми" на українську периферію. У ранніх творах публіциста ця стратегія наявна

імпліцитно: на рівні метафор, образів, порівнянь. Однак внаслідок революційних подій 1917 року, "іншування" набуває принципово нового виміру: росіян відкрито зображено як цілковито чужий народ, а Росію – як метафізичне зло. Цей процес спирався на історичні ресурси й уявлення про українців як про європейську націю, а про росіян – як націю азіатську.

До 1905 року П. Стебницький відносив до уявленої української спільноти переважно україномовних селян, однак згодом став тлумачити націю як синтез усіх соціальних класів, об'єднаних спільною метою. Із цієї схеми випадали українці з гібридною ідентичністю – "малороси". П. Стебницький як людина з примордіалістськими поглядами вважав, що в них за правильної державної політики "відродиться" українська ідентичність. Пізніше публіцист розчарувався в цій концепції й відкидав гібридні ідентичності та культурні явища.

Художньо-публіцистичні твори П. Стебницького ("Марійка", "Не по людськи", "За водою", "Єдина і неділима", "Самсон", "Битий шлях") мають антиколоніальний характер. Однак, на відміну від публіцистики, у белетристиці П. Стебницького антиколоніалізм наявний переважно імпліцитно – на рівні образів, метафор, натяків. Заперечення панівної ролі центру та імперських міфів про універсальність російської культури, відкидання уявлень про колонізацію як благо для поневолених народів, таврування нечутливості панівного дискурсу до інших голосів становлять важливу складову творчості публіциста. У його художніх творах також показано трагічність денаціоналізації, вразливість національного світу перед загрозами імперії.

ВИСНОВКИ

Публіцистика П. Стебницького є важливою складовою української журналістики початку XX ст. та періоду Української революції (1917–1921). Вона має яскраво виявлений націєтворчий та антиколоніальний характер. Спираючись на ідеї своїх попередників та сучасників (М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Грушевського та ін.), публіцист продовжив традиції українського контрдискурсу, який від початку XIX ст. підважував претензії імперського дискурсу на універсальність та всеохопність. Його твори за допомогою системи міфів, символічних ресурсів та стратегій утверджували ідею окремішності української нації, її право на самовизначення та окремий шлях розвитку національної культури.

Водночас публіцистика П. Стебницького містила багато елементів імперського дискурсу, що свідчить про його значний вплив на діячів українського руху. Протягом тривалого періоду твори публіциста імпліцитно чи відкрито легітимізували ідеї "великої Росії", "руськості" як культурної спільноти, слов'янської єдності тощо.

Це дає підстави говорити про публіцистику П. Стебницького як складне гетерогенне явище, що відображає суперечливий зв'язок між національним та імперським дискурсами. Цей зв'язок тісно сполучений із ідентичністю П. Стебницького, у житті якого національне було поряд із імперським.

Творчість П. Стебницького розглянуто в контексті постколоніальної парадигми. Попри заперечення деяких вчених щодо можливості її застосування до російсько-українських взаємин, воно видається виправданим. Мовно-культурна асиміляційна політика щодо українців, яка мали місце в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст., свідчить про наявність зв'язків підпорядкованості, залежності й дискримінації. Це уможливорює оцінку

публіцистики П. Стебницького в контексті постколоніальних студій з усвідомленням, щоправда, різниці між Україною та класичними колоніями західних держав.

У процесі наукового дослідження можна сформулювати конкретні висновки теоретичного й практичного значення:

1. Текстова спадщина та біографія П. Стебницького стали об'єктом наукового вивчення одразу після його смерті. До перших дослідників зараховуємо М. Зерова та О. Киселя. Подальшим дослідженням завадили адміністративні заходи радянської влади: через політичну біографію П. Стебницького його постать було вилучено з наукового дискурсу. Водночас матеріали, написані в еміграції, мали мемуарний та довідково-енциклопедичний характер.

Після 1991 року з'явився інтерес до постаті публіциста та його творів. Написано десятки наукових статей, де було розглянуто різноманітні аспекти його діяльності та творчості: біографічний, політичний, видавничий, бібліографічний тощо. Втім, публіцистика П. Стебницького ставала об'єктом дослідження спорадично і, як правило, розглядалася з примордіалістської концепції "національного відродження". Натомість продуктивнішим видається інструменталістський погляд на публіцистику П. Стебницького як частину національного дискурсу, що протистояв імперському й мав виразні антиколоніальні риси.

2. У період 1905–1917 років у публіцистиці П. Стебницького домінували політичні концепти "федерація" й "автономія". Проведений критичний дискурс-аналіз текстів публіциста свідчить, що вони діяли у межах ідеологічного дискурсу. Концепти легітимізували ідею перетворення Російської імперії на федерацію народів, яка би складалася з низки національних автономій. Попри неодноразові заяви публіциста про підтримку ідей М. Драгоманова, його концепт федерації цілком відмінний від драгоманівського. Для М. Драгоманова федералізм був універсальним принципом політичного життя, який мислитель лише опосередковано пов'язував з ідеєю нації, а безпосередньо – зі свободою

індивіда. Натомість для П. Стебницького федерація має інструментальне значення й чітко асоціюється з "крайовою автономією" – можливістю українського народу в конкретних політичних умовах початку ХХ ст. забезпечити право на культурне, економічне й частково політичне самоврядування. Такий зміст концепту ближчий до ідей кирило-мефодіївців та ліберально-народницької політичної течії початку ХХ ст.

Ідея державної самостійності, що її втіленням до 1917 року був концепт "політичний сепаратизм", мала радше негативне значення. Концепт виконував своєрідну функцію шантажування: вказуючи на шлях політичного сепаратизму як небажаний, але можливий, П. Стебницький закликав російську адміністрацію та інтелектуальну еліту піти на поступки українському рухові й не допустити реалізації негативного сценарію.

Значення політичних концептів змінюється внаслідок революцій 1917 року та війни між більшовицькою Росією та УНР. "Державність" у цей період домінує. За браком глибокої теоретичної розробки ідеї самостійності в українському дискурсі, П. Стебницький легітимізує концепт, по-перше, історичними ресурсами, по-друге, економічною доцільністю. Однак на лінгвістичному рівні простежується його неоднозначність: транзитивність текстів свідчить про бажання П. Стебницького, з одного боку, підкреслити природність проголошення самостійності УНР, з іншого – зняти за це відповідальність з українського руху. Агентом дії виступає абстрактна "логіка життя" або ж він узагалі не вказаний (використано пасивний стан дієслів).

Протягом 1919 року, за Директорії та Добровольчої армії, концепти "державність" та "самостійність" обґрунтовано слабо, натомість "федерація" й "автономія" знову стають панівними – попри те, що П. Стебницький зневірюється щодо реалізації відповідних політичних принципів.

3. Домінантне становище концептів "автономія" й "федерація" та маргінальне місце концепту "самостійність" слід розглядати як дискурсивні явища, тісно пов'язані з національною ідентичністю П. Стебницького. Спершись на запропоновану С. Єсельчиком схему, умовно можна говорити про

три періоди її розвитку: 1) переважання стратегії субституції (шкільні та студентські роки П. Стебницького (1870–1880-ті), коли письменник почувався руською людиною, а малоросійство розглядав як місцевий колоритний варіант "руськості", що виражалося в зацікавленні фольклором, етнографією, спробою писати поезії, стилізовані під народні); 2) переважання стратегії ідентифікації (середина 1880-х–1905 роки, після переїзду до Петербурга й відвідин гастролей театру М. Кропивницького П. Стебницький починає ідентифікувати себе з уявленою українською нацією); 3) переважання стратегії проєкції (1905–1924 роки, після запровадження конституціоналізму в Російській імперії з'явилася можливість легальної політичної діяльності, внаслідок чого П. Стебницький видавничими проєктами й публіцистичними творами намагався поширити національну ідентичність на інших членів уявленої спільноти).

Йдеться саме про переважання певної стратегії у певний період. Тобто, звертаючись до стратегії ідентифікації й проєкції, П. Стебницький повністю не відкидав стратегію субституції. На практиці це означало, що публіцист, прийнявши українську ідентичність, зберігав й елементи загальноруської ідентичності, які продовжували відігравати певну роль у його публіцистиці.

Розвиток ідентичності П. Стебницького та співіснування стратегій чітко простежується на рівні етнонімів: спершу публіцист уживав терміни "Малоросія", "малорос" як стилістично нейтральні, протягом певного періоду вони співіснували з термінами "Україна", "українець". Зрештою П. Стебницький повністю відмовляється від етнонімів субституції як від принизливих для національної гідності.

4. Одним із головних елементів стратегії субституції (одночасне відчуття себе й руським, і малоросом) є образ "руськості", який відкрито й імпліцитно наявний у творах П. Стебницького. Він означав єдину культурну спільноту з етнічно близьких народів (росіян, українців і білорусів). Однак, на відміну від офіційного дискурсу, публіцист не вважав її створення історично обумовленим і неминучим. Збереження образу руської спільноти слід розглядати як

дискурсивне явище. Воно зокрема пов'язане з термінологічною плутаниною, котра мала місце в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Важливим чинником, який легітимізував руську спільноту, була наявність "іншого", якому її можна було протиставити. У публіцистиці П. Стебницького цим "іншим" була Європа, яку автор імпліцитно зображав ворогом слов'янського світу і для якої матеріальний зиск нібито важливіший понад усе. Очевидно, в цьому слід вбачати вплив дискурсу слов'янофілів. Крім того, публіцист перейняв погляди М. Драгоманова й розглядав можливу експансію Німеччини як загрозу слов'янському світу, а Росію – його природною й легітимною захисницею.

Відсутність расової дискримінації українців й відкритість до них російського суспільства також вплинули на публіцистику П. Стебницького. До 1917 року він розрізняє російський режим і громадянство: першого зображав однозначним ворогом, другого – як потенційного союзника, якого слід переконати в необхідності поступкам українському рухові. Ця стратегія зазнала серйозної кризи під час окупації Галичини у 1914 році, а також внаслідок революцій 1917 року.

Крім браку глибокої теоретичної розробки концепту "самостійності", саме амбівалентна (гібридна) ідентичність П. Стебницького пояснює домінантне становище концептів "федерація" й "автономія". Вони певним чином примиряла суперечливі елементи різних стратегій: ідею права націй на самовизначення, демократизму та лібералізму, з одного боку, з образом руської спільноти, Європи як "іншого", "величі Росії", її особливої місії як захисниці слов'янського світу – з іншого. Із послабленням елементів субституції міцнішали концепти "державність" і "самостійність".

5. Основною стратегією опору в публіцистиці П. Стебницького є "іншування". На відміну від класичних колоній, російський імперський дискурс намагався поширити на українців імперське "ми", визнаючи при цьому їхні неістотні етнографічні відмінності. До 1917 року в текстах публіциста "іншування" наявне переважно імпліцитно та реалізується насамперед на

лінгвістичному рівні у вигляді бінарних опозицій. Однією з головних було протиставлення модернізованого російського міста патріархальному українському селу.

Однак після Лютневої революції "іншування" набуває принципово нових форм. Росіян у публіцистичних творах цього періоду зображено як цілковито чужий, ворожий народ, а Росія часто постає як метафізичне зло, яке неможливо пояснити раціонально. В деяких текстах публіциста ("Російський сфінкс", "Серед здобутків революції") наявні елементи нативізму та ксенофобії. Ця схема "іншування" загалом спиралася на історичні ресурси: звертаючись до домодерної історії України, П. Стебницький зображав росіян як східний кочовий азійський народ, що звик до деспотизму і якому притаманна агресивна територіальна експансія. Жертвою цієї експансії стали українці як уявний землеробський європейський народ із демократичним устроєм. Таким чином, публіцист провів символічно-міфічний кордон між двома націями.

Таке потужне "іншування" проявлялося й в інших формах: відкиданні явищ гібридної культури й запереченні гібридних ідентичностей. Логічною і зрозумілою видається повна солідаризація П. Стебницького з ідеями Д. Донцова, майбутнього ідеолога інтегрального українського націоналізму.

6. Переглянуто приписуваний П. Стебницькому погляд на націю як політичну спільноту. Насправді він дотримувався етнічної концепції нації.

Як примордіаліст, П. Стебницький послуговувався концепцією "національного відродження" (або ж "пробудження"). Згідно з нею, українці щонайменше з козацьких часів мали національну свідомість, однак у результаті політики царського режиму вона послабилася. Саме цим публіцист пояснював невисокий результат діячів українського руху на виборах в Думу та дуже маленькі (порівняно з планами) тиражі української періодики.

Концепція "національного відродження" визначала ставлення П. Стебницького й до гібридних культурних явищ та ідентичностей. Він, хоч і зараховував "малоросів" до української нації, був переконаний, що за правильної політики в них "прокинеться" національне почуття. У міру того, як

реальність спростовувала ці погляди, П. Стебницький дедалі менше толерував гібридні явища.

Попри концепцію "національного відродження", суперечність між уявленою українською нацією та реальністю призводила до браку почуття легітимності в публіциста. У приватному дискурсі (листуванні) він часто називає українців "партією", "купкою людей, але не нацією", звертається до самокритики й самоіронії. Водночас у публіцистичних творах діяч доводив природність українського руху, зображав його як жертву несправедливої політики царського уряду. Це свідчить про жорсткі обмеження, які накладав національний публічний дискурс на діячів українського руху.

7. Художньо-публіцистичні твори П. Стебницького мають антиколоніальний характер. В оповіданнях "Битий шлях", "Марійка", "Не полюдськи", "За водою", "Єдина і неділима", "Самсон" на рівні образів, метафор, натяків наявні заперечення панівної ролі центру й імперських міфів про універсальність російської культури, відкидання уявлень про колонізацію як благо для поневолених народів, таврування нечутливості домінантного дискурсу до голосів інших. Крім того, твори П. Стебницького приховано говорять про трагічність денационалізації, вразливість національного світу перед викликами імперії. Процес "навернення" до української ідентичності у них зображено як глибоко нераціональний (на відміну від публіцистичних творів, у яких П. Стебницький, запозичуючи стратегію в імперського дискурсу, спирався на раціоналізм та ідею здорового глузду). Однак саме набуття національної свідомості надає героям художніх творів П. Стебницького сенс життя, відчуття душевного спокою.

Результати дослідження можуть бути використані під час подальшого вивчення української журналістики кінця XIX – початку XX ст. Йдеться про наукову розробку таких суперечливих питань, як невеликі тиражі національної преси, російськомовна преса України та її ставлення до національного питання, українське питання в імперській та комуністичній пресі, відображення політичних концепцій в українській періодиці тощо.

Крім того, теоретичні результати дослідження можуть бути корисні при вивченні історії української політичної думки, зокрема зробити свій внесок у розуміння тривалого домінування в національному дискурсі концепції федералізму над ідеями самостійності та державності.

Методологію, застосовану в дослідженні, можна успішно використати у працях із історії української журналістики, об'єктом вивчення яких є як твори окремих публіцистів (журналістів), так і матеріали періодичних видань певного періоду, регіону, політичного спрямування тощо. При цьому хронологічні рамки таких досліджень можуть охоплювати період із початку ХІХ ст. (зародження української преси) й до сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеєва В. Передмова / Віра Агеєва // Шкандрій М. В обіймах імперії : російська і українська літератури новітньої доби. — К. : Факт, 2004. — С. 5—9.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон ; [пер. з англ. В. Морозова]. — К. : Критика, 2001. — 272 с.
3. Баррі П. Вступ до теорії : літературознавство і культурологія / Пітер Баррі ; пер. з англ. О. Погинайко. — К. : Смолоскип, 2008. — 360 с.
4. Белинский В. Г. История Малороссии. Николая Маркевича / В. Г. Белинский // Собр. соч. : в 9 т. — М. : Художеств. лит., 1976—1982. — Т. 5. — 1979. — С. 223—242.
5. Белинский В. Г. Письмо В. Г. Белинского к П. В. Анненкову <1—10 декабря 1847 г. Петербург.> / В. Г. Белинский // Полн. собр. соч. : в 13 т. — М. : Изд-во АН СССР, 1953—1959. — Т. 12. — 1956. — С. 435—442.
6. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман ; [пер. с англ.] — М. : Медиум, 1995. — 334 с.
7. Берегуляк А. Магічний реалізм та літературний міф — зцілення чи панацея у постколоніальному контексті? / А. Берегуляк // Сучасність. — К., 1993. — № 3. — С. 67—75.
8. Бетлій О. Усе про ідентичність / Олена Бетлій, Катерина Диса // Міжкультурний діалог. Т. 1 : Ідентичність. — К. : Дух і літера, 2009. — 464 с.
9. Бігановська Є. Спогади / Є. Бігановська // П. Я. Стебницький. 1862—1923. — К. : Слово, 1926. — С. 45—63.

10. Благодійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг // Енциклопедія українознавства : в 11 т. / Наук. т-во ім. Шевченка у Львові; гол. ред. проф. В. Кубійович. Перевид. в Україні. — Львів, 2000. — Т. 1. — С. 140.
11. Болабольченко А. Петро Стебницький / Анатолій Болабольченко // Три доли : Модест Левицький, Петро Стебницький, Максим Славинський. — К. : Літопис, 1999. — С. 37—72.
12. Болабольченко А. Приречений на забуття (Державний та громадський діяч П. Я. Стебницький) / Болабольченко А. // Рідна школа. — 1994. — № 9. — С. 6—16.
13. Величенко С. Питання російського колоніалізму в українській думці: політична залежність, ідентичність та економічний розвиток / Степан Величенко // Схід-Захід. — 2009. — Вип. 13—14. — С. 300—344.
14. Величенко С. Чи була Україна російською колонією? Деякі зауваження щодо поняття колоніалізм / Степан Величенко // Україна модерна. — 2009. — Ч. 14 (3) — С. 266—281.
15. Вернадский В. И. Дневники 1917—1921. Октябрь 1917 — январь 1920 / В. И. Вернадский. — К. : Наук. думка, 1994. — 272 с.
16. Вернадский В. И. Первый год Украинской академии наук / В. И. Вернадский // Вибрані наук. пр. академіка В. І. Вернадського / НАН України ; НБУВ ; [голова редкол. О. С. Онищенко]. — К., 2011— . — Т. 1 : Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 1 : Науково-організаційна діяльність (1918—1919). — 2011. — С. 543—567.
17. Вернадский В. И. Украинский вопрос и русское общество / В. И. Вернадский ; публ., вступ. ст. и примеч. Вячеслава Брюховецкого // Дружба народов. — 1990. — № 3. — С. 248—254.
18. Вишневский А. Г. Федерализм и модернизация [Электронный ресурс] / А. Г. Вишневский // Общественные науки и современность. — М., 1996. — № 4. — С. 58—68. — Режим доступа к журн. : <http://ecsocman.hse.ru/ons/msg/16512384.html> (18.12.11). — Загл. с экрана.

19. Вульпиус Р. Слова и люди в империи : к дискуссии о "проекте большой русской нации", украино- и русофилах, наречиях и народностях... / Рикарда Вульпиус // *Ab imperio*. — Казань, 2006. — № 1. — С. 353—358.
20. Гирич І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917—1921 рр.) / Ігор Гирич // *Мара mundi* : зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів ; К. ; Нью-Йорк, 1996. — С. 735—756.
21. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк ; авторизов. пер. з польської. — К. : Критика, 2005. — 528 с.
22. Гобсбаум Е. Вступ : Винаходження традицій / Ерик Гобсбаум // Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера ; [пер. з англ. та наук. редагування М. Климчука]. — К. : Ніка-Центр, 2005. — С. 12—28.
23. Гобсбаум Е. Масове традицієтворення : Європа, 1870—1914 рр. / Ерик Гобсбаум // Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера ; [пер. з англ. та наук. редагування М. Климчука]. — К. : Ніка-Центр, 2005. — С. 303—352.
24. Головченко В. І. Українське питання в роки Першої світової війни : монографія / В. І. Головченко, В. Ф. Солдатенко. — К. : Парлам. вид-во, 2009. — 448 с.
25. Грабович Г. Гоголь і міф України / Григорій Грабович // *Сучасність*. — К., 1994. — № 9. — С. 77—93.
26. Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка. — К. : Критика, 2003 — 632 с.
27. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Григорій Грабович ; пер. з англ. Соломії Павличко. — 2-е виправл. й авторизов. вид. — К. : Критика, 1998. — 208 с.
28. Грабович О. Колоніалізм і його спадщина в сучасній Україні / Оксана Грабович // *Арка*. — К., 1994. — № 1 (3). — С. 14—15.

29. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XIX—XX ст. : навч. посіб. / Ярослав Грицак. — 2-е вид. — К. : Генеза, 2000. — 360 с.
30. Грицак Я. Парадокси української модернізації // Страсті за націоналізмом : історичні есе / Ярослав Грицак. — К. : Критика, 2004. — С. 37—45.
31. Грицак Я. Українська революція 1914—1923 : нові інтерпретації // Страсті за націоналізмом : історичні есе / Ярослав Грицак. — К. : Критика, 2004. — С. 467—465.
32. Гриценко О. М. Основи теорії міжнародної журналістики / О. М. Гриценко, В. І. Шкляр. — К., 2002. — 304 с.
33. Грінченко Б. Д. Листи з України Наддніпрянської / Б. Грінченко // Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / [упоряд. А. Жуковський]. — К., 1994. — С. 35—145.
34. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський ; [репринт. відтворення вид. 1913 р.]. — К., 1992. — 526 с.
35. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський ; голова ред. кол. П. С. Сохань ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К. : Наук. думка, 1991—1996. — Т. 1. — 1991. — 648 с.
36. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн / Тамара Гундорова — К. : Критика, 2005. — 264 с.
37. Гундорова Т. "Малоросійський маскарад" : колоніальний дискурс в "Енеїді" Котляревського та навколо неї / Тамара Гундорова // На щедрий вечір: зб. на пошану Євгена Сверстюка. — Луцьк, 2004. — С. 41—65.
38. Гундорова Т. Ressentiment в постколоніальній перспективі (український випадок) / Тамара Гундорова // Кур'єр Кривбасу. — 2007. — № 212—213. — С. 340—349.

39. Гыйдел Э. Об "украинофильстве" Георгия Вернадского, или вариация на тему национальных и государственных лояльностей / Эрнест Гыйдел // *Ab imperio*. — 2006. — № 4. — С. 329—346.
40. Геллнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Е. Геллнер; пер. з англ. — К. : Таксон, 2003. — 300 с.
41. Гіденс О. Соціологія / Ентоні Гіденс ; пер. з англ. В. Шовкуна та А. Олійника ; наук. ред. перекладу О. Іващенко. — К. : Основи, 1999. — 726 с.
42. Демуз І. Діаспорна література про українське питання в Російській імперії на початку ХХ століття / І. Демуз // *Укр. іст. зб.* — 2008. — Вип. 11. — С. 419—426.
43. Демуз І. Епістолярій П. Я. Стебницького як одне з ключових джерел вивчення повсякденності початку ХХ ст. / Інна Демуз // *Історія повсякденності: теорія та практика: мат. Всеукр. наук.-практ. конф.* 14—15 травня 2010 р. — Переяслав-Хмельницький ; Корсунь-Шевченківський, 2003. — С. 84—86.
44. Демуз І. О. Петро Януарович Стебницький : штрихи до біографії (1862—1923) [Електронний ресурс] / Демуз Інна Олександрівна // *Історія науки і біографістика*. — 2009. — № 4. — Режим доступу до журн. : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/inb/2009-4/09demuz.pdf> (18.12.11). — Назва з екрану.
45. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. — К. : Києво-Могилянська академія, 2008. — 720 с.
46. Добролюбов Н. А. Луч света в темном царстве / Н. А. Добролюбов // *Избр. ст.* — М., 1977. — С. 269—291.
47. Долбилов М. Слова, люди и имперские контексты : дискуссия продолжается / Михаил Долбилов, Дариус Сталюнас // *Ab imperio*. — 2006. — № 1. — С. 359—365.
48. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901—1914 pp.) / Дмитро Дорошенко. — К. : Темпора, 2007. — 272 с.

49. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 pp.) / Дмитро Дорошенко. — К. : Темпора, 2007. — 632 с.
50. Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение [Электронный ресурс] // Политические сочинения. Т. 1 : Центры и окраины / М. Драгоманов ; под ред. И. М. Гревса, Б. А. Кистяковского. — М., 1908. — С. 1—219. — Режим доступа к изд. : http://hklib.npu.edu.ua/nashy-kolekcii/documents/d_visu/31 (10.02.12). — Загл. с экрана.
51. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну / М. Драгоманов // Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / [упоряд. А. Жуковський]. — К., 1994. — С. 149—271.
52. Драгоманов М. Переднє слово [до "Громади" 1878 р.] // Вибране ("... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні") / М. Драгоманов. — К. : Либідь, 1991. — С. 276—326.
53. Драгоманов М. Проект оснований Устава украинского общества "Вольный Союз" — "Вільна Спілка" / Михайло Драгоманов // Томенко М. В. Історія української конституції. — К. : Основи, 2009. — С. 71—81.
54. Дубровіна Л. А. Концепція книжкового фонду україніки П. Я. Стебницького / Л. А. Дубровіна, О. П. Степченко // Рукоп. та книжк. спадщина України. — 2003. — Вип. 8. — С. 273—283.
55. Екельчик С. История Украины : становление современной нации / Сергей Екельчик ; [авторизов. пер. с англ. Н. Климчука] — К. : К.И.С., 2010. — 400 с.
56. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Чарлза Е. Вінквіста та Віктора Е. Тейлора ; пер. з англ. В. Шовкуна ; наук. ред. пер. О. Шевченко. — К. : Основи, 2003. — 503 с.
57. Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901—1922 роки / [упорядкув. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко]. — К. : Темпора, 2008. — 628 с.

58. Єсельчик С. Тіло і національний міт : до картини українського національного відродження XIX століття // Українофіли : світ українських патріотів другої половини XIX століття / Сергій Єсельчик ; [пер. з англ. М. Климчука]. — К. : К.І.С., 2010. — С. 19—49.
59. Єсельчик С. Український національний рух XIX — початку XX сторіччя : загальноєвропейська модель та українська специфіка // Українофіли : світ українських патріотів другої половини XIX століття / Сергій Єсельчик ; [пер. з англ. М. Климчука]. — К. : К.І.С., 2010. — С. 105—129.
60. Єсельчик С. Федералізм Михайла Драгоманова // Українофіли : світ українських патріотів другої половини XIX століття / Сергій Єсельчик ; [пер. з англ. М. Климчука]. — К. : К.І.С., 2010. — С. 177—189.
61. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов ; [ред. і авт. передм. М. Наєнко]. — К. : Femina, 1995. — 688 с.
62. Єфремов С. Лицар нездоланий / С. Єфремов // П. Я. Стебницький. 1862—1923. — К. : Слово, 1926. — С. 7—18.
63. Єфремов С. Між двома душами // Літературно-критичні статті / Сергій Єфремов. — К., 1993. — С. 141—152.
64. Єфремов С. Щоденники, 1923—1929 / Сергій Єфремов ; [гол. упор. О. Путро ; наук. ред. Е. Соловей]. — К. : Газета "Рада", 1997. — 848 с.
65. Желіховська Н. Погляди Ю. Лазебника на публіцистику та публіцистичність / Н. Желіховська // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Т. Шевченка. Сер. : Журналістика. — К., 2007. — Вип. 15. — С. 17—22.
66. Желіховська Н. С. Теоретичне обґрунтування публіцистики як виду літературної діяльності у працях В. Здоровеги / Н. С. Желіховська // Укр. журналістикознавство. — К., 2006. — Вип. 7. — С. 6—14.
67. Животко А. П. Історія української преси / Аркадій Животко ; [упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик]. — К. : Наша культура і наука, 1999. — 368 с.

68. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст : франківський період / Оксана Забужко. — К. : Факт, 2006. — 156 с.
69. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса : вибрана есеїстика 1990-х / Оксана Забужко. — К. : Факт, 2009. — 340 с.
70. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. — 3-є вид. — К. : Факт, 2006. — 148 с.
71. Западные окраины Российской империи / [Л. А. Бережная, О. В. Будницкий, М. Д. Долбилов и др. ; науч. ред. М. Долбилов, А. Миллер]. — М. : Новое литератур. обозрение, 2006. — 608 с.
72. Зеров М. З літературних творів П. Я. Стебницького. [Вступ. ст.] / М. Зеров // П. Я. Стебницький. 1862—1923. — К. : Слово, 1926. — С. 89—96.
73. Зубкова Н. М. Листування П. Я. Стебницького з С. О. Єфремовим як джерело з історії просвітництва в Україні початку ХХ ст. / Н. М. Зубкова, О. П. Степченко // Рукоп. та книжк. спадщина України. — 2005. — Вип. 10. — С. 366—374.
74. Ишменев Е. В. Критический дискурс анализ / Е. В. Ишменев, О. Ф. Русакова // Современные теории дискурса. Мультидисциплинарный анализ. — Екатеринбург : Дискурс-Пи, 2006. — С. 36—48.
75. Іваницька С. Г. Народ і еліта в націєтворчих концепціях української ліберальної демократії кінця ХІХ — початку ХХ ст. / С. Г. Іваницька // Наук. пр. істор. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. — 2008. — Вип. 23. — С. 79—88.
76. Іваницька С. Г. Проблеми формування модерної української нації в інтелектуальній спадщині українських радикалів-демократів на початку ХХ століття / С. Г. Іваницька // Наук. пр. істор. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. — 2006. — Вип. 20. — С. 106—112.
77. Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична еліта в контексті націєтворення на початку ХХ ст. : актуальні питання дослідження /

- С. Г. Іваницька // Наук. пр. істор. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. — 2010. — Вип. 28. — С. 474—478.
78. Іваницька С. Г. "Український проект" у діяльності та оцінках П. Я. Стебницького (1905—1908) / С. Г. Іваницька // Наук. пр. істор. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. — 2009. — Вип. 27. — С. 76—84.
79. Іванишин П. Два постколоніалізми : національно-екзистенціальна диференціація / Петро Іванишин // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. — 2004. — Вип. 33. — С. 191—198.
80. Іванишин П. Розвиток національно-екзистенціальної методології: роль Василя Іванишина [Електронний ресурс] / Павло Іванишин. — Режим доступу до ст. : <http://dontsov-nic.org.ua/index.php?m=content&d=view&cid=67> (12.11.11). — Назва з екрану.
81. Іванов В. Ф. Соціологія масової комунікації. Тексти лекцій. Тема 2 : структура і зміст соціології масової комунікації / В. Ф. Іванов. — Режим доступу : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1275> (14.01.12). — Назва з екрану.
82. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 244, спр. 1, 11 арк.
83. ІР НБУВ, ф. 244, спр. 2, 19 арк.
84. ІР НБУВ, ф. 244, спр. 3, 3 арк.
85. ІР НБУВ, ф. 244, спр. 7, 6 арк.
86. ІР НБУВ, ф. 244, спр. 11, 5 арк.
87. ІР НБУВ, ф. 244, спр. 12, 3 арк.
88. ІР НБУВ, ф. 244, спр. 26, 4 арк.
89. ІР НБУВ, ф. 244, спр. 85, 12 арк.
90. ІР НБУВ, ф. 244, спр. 93, 10 арк.
91. ІР НБУВ, ф. 244, спр. 113, 55 арк.
92. ІР НБУВ, ф. 244, спр. 114, 48 арк.
93. ІР НБУВ, ф. 244, спр. 138, 2 арк.
94. ІР НБУВ, ф. 244, спр. 334–335, 4 арк.

95. Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ: теория и метод / Марианне В. Йоргенсен, Луиза Дж. Филлипс ; [пер. с англ.]. — [2-е изд., испр.]. — Харьков : Гуманитар. центр, 2008. — 352 с.
96. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії / Андреас Каппелер // Київ. старовина. — 2001. — № 5. — С. 8—20.
97. Каппелер А. Образование наций и национальные движения в Российской империи / Андреас Каппелер // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет : антол. / [сост. П. Верт, П. С. Кабытов, А. И. Миллер]. — М. : Новое изд-во, 2005. — С. 395—435.
98. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : моногр. / Георгій Касьянов. — К. : Либідь, 1999. — 352 с.
99. Кирієнко О. Перші хвилини Української революції у спогадах Людмили Старицької-Черняхівської / Ольга Кирієнко // Укр. археограф. щорічник. — К., 2007. — Вип. 12. — С. 517—533.
100. Кисіль О. Стебницький і українська книга / Ол. Кисіль // П. Я. Стебницький. 1862—1923. — К. : Слово, 1926. — С. 65—85.
101. Клименко І. В. Видавниче товариство "Друкар" (1916—1924) : склад та зміст архівного фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / І. В. Клименко // Рукоп. та книжк. спадщина України. — 2005. — Вип. 10. — С. 105—113.
102. Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут ; [пер. з англ. С. Грачової]. — К. : Критика, 2004. — 352 с.
103. Котенко А. Л. "Малоросс" : эволюция понятия до Первой мировой войны [Электронный ресурс] / А. Л. Котенко, О. В. Мартынюк, А. И. Миллер // Новое литератур. обозрение. — 2011. — № 108. — Режим доступа к журн. : <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/108/ko3.html> (18.12.11). — Загл. с экрана.

104. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії // Україна, імперія, Росія : вибр. ст. з модерної історії та історіографії / Володимир Кравченко. — К. : Критика, 2011. — С. 391—454.
105. Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України : (Друга половина XIX — друга чверть XX ст.) / Іван Крупський. — Львів : Світ, 1995. — 184 с.
106. Крупський І. В. Українська преса Наддніпрянщини 1905 — 1914 рр. : формування мережі, еволюція висвітлення суспільно-політичної тематики / Іван Крупський // Магістеріум. — 2006. — Вип. 22 : Журналістика. — С. 57—61.
107. Кузьменко Л. Листування В. Доманицького з П. Стебницьким як джерело вивчення його редакторської роботи з підготовки до друку повного видання "Кобзаря" Т. Шевченка / Людмила Кузьменко // Наук. зап. : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. — 2008. — Вип. 16. — С. 270—288.
108. Кулик В. Правописне божевілля / Володимир Кулик // Критика. — 2001. — № 5. — С. 6—13.
109. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький [пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака]. — К. : Основи, 1994. — Т. 1. — С. 299—247.
110. Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький [пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака]. — К. : Основи, 1994. — Т. 2. — С. 1—27.
111. Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава / Василь Лісовий, Олег Проценко // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія / Упоряд. Олег Проценко та Василь Лісовий. — 2-е вид., переробл. і доповн. — К. : Смолоскип, 2006. — С. XI—XXXVII.
112. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина перша / О. Лотоцький. — Варшава, 1932. — 288 с. — (Пр. Укр. наук. ін-ту ; т. 6).

113. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина друга / О. Лотоцький. — Варшава, 1933. — 486 с. — (Пр. Укр. наук. ін-ту ; т. 12).
114. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина третя / О. Лотоцький. — Варшава, 1934. — 396 с. — (Пр. Укр. наук. ін-ту ; т. 21).
115. Лотоцький О. Украинский вопрос / [Лотоцький О., Стебницький П.] ; Изд. ред. журн. "Украинская жизнь". — СПб., 1914. — 134 с.
116. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком / Юрій Луцький. — К. : Час, 1998. — 256 с.
117. Макар Г. Питання української мови у спадщині Петра Стебницького / Галина Макар // Сучасні проблеми мовознав. та літературознав. : зб. наук. пр. — 2010. — Вип. 14. — С. 63—67.
118. Мангайм К. Ідеологія та утопія / Карл Мангайм ; [пер. з нім. В. Шведа]. — К. : Дух і літера, 2008. — 368 с.
119. Миллер А. И. Идентичность и лояльность в языковой политике властей Российской империи // Империя Романовых и национализм : эссе по методологии исторического исследования / Алексей Миллер. — М. : Новое литератур. обозрение, 2006. — С. 78—95.
120. Миллер А. И. Империя и нация в воображении русского национализма. Заметки на полях одной статьи А. Н. Пыпина / Алексей Миллер // Российская империя в сравнительной перспективе : сб. ст. / под. ред. А. И. Миллера. — М. : Новое изд-во, 2004. — С. 263—287.
121. Миллер А. И. Русификация или русификации? // Империя Романовых и национализм : эссе по методологии исторического исследования / А. И. Миллер. — М. : Новое литератур. обозрение, 2006. — С. 54—77.
122. Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. — СПб. : Алетейя, 2000. — 260 с.
123. Миронець Н. Євген Чикаленко і Петро Стебницький на спільному шляху до втілення національної ідеї / Н. Миронець, І. Старовойтенко // Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901—1922 роки /

- [упорядкув. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко]. — К. : Темпора, 2008. — С. 6—24.
124. Миронець Н. І. Петро Стебницький — один із меценатів і співробітників газети "Рада" / Миронець Н. І. // Наук. зап. Ін-ту журналістики. — 2007. — Т. 26. — С. 36—41.
 125. Михайленко Г. М. Біографічні нариси у творчій спадщині Олександра Лотоцького / Г. М. Михайленко // Південний архів (істор. науки) : зб. наук. пр. — Херсон, 2008. — Вип. 28—29. — С. 248—256.
 126. Михайлин І. Л. Історія української журналістики. Книга перша. Період становлення : від журналістики в Україні до української журналістики : підруч. / І. Л. Михайлин. — Харків, 2000. — 280 с.
 127. Москаленко А. Теорія журналістики : навч. посіб. / Анатолій Москаленко. — К. : Експрес-об'ява, 2002. — 336 с.
 128. Мотиль О. Підсумки імперій : занепад, розпад і відродження / Олександр Мотиль. — К. : Критика, 2009. — 200 с.
 129. Мукомела О. На зламі віків : Українська журналістика на початку ХХ ст. : навч. посіб. / Олександр Мукомела. — К. : Грамота, 2010. — 240 с.
 130. Наконечний Є. Украдене ім'я : Чому русини стали українцями / Євген Наконечний ; передм. Ярослава Дашкевича. — Львів : Піраміда, 2003. — 352 с.
 131. Ніковський А. Хутір чорного Мина / А. Ніковський // П. Я. Стебницький. 1862—1923. — К. : Слово, 1926. — С. 19—44.
 132. Опанащук П. Діяльність української преси в умовах політики російського уряду (1906—1914 рр.) / Петро Опанащук // Волинські істор. зап. — 2008. — Т. 1. — С. 49—57.
 133. Павличко С. Теорія літератури / Соломія Павличко. — К. : Основи, 2002. — 679 с.

134. Павлишин М. Козаки в Ямайці : постколоніальні риси в сучасній українській культурі // Канон та іконостас / Марко Павлишин. — К. : Час, 1997. — С. 223—236.
135. Павлишин М. Постколоніальна критика і теорія / Марко Павлишин // Антол. світової літ.-критич. думки. — 2-е вид., доповн. — Львів : Літопис, 2002. — С. 703—708.
136. Павлишин М. Риторика і політика в "Енеїді" Котляревського // Канон та іконостас / Марко Павлишин. — К. : Час, 1997. — С. 294—307.
137. Павлишин М. Українська культура з погляду постмодернізму // Канон та іконостас / Марко Павлишин. — К. : Час, 1997. — С. 213—232.
138. Павлишин М. Що перетворюється в "Рекреаціях" Юрія Андруховича? // Канон та іконостас / Марко Павлишин. — К. : Час, 1997. — С. 237—254.
139. Паращич В. Я. Постколоніальна критика в Україні як пошук критичної утопії / В. Я. Паращич // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. "Філософія. Філософські перипетії". — 2010. — № 917. — С. 107—110.
140. Петлюра С. Война и украинцы / С. Петлюра // Украинская жизнь. — 1914. — № 7. — С. 3—7.
141. Плохій С. Великий переділ : Незвичайна історія Михайла Грушевського / Сергій Плохій ; [авторизов. пер. з англ. М. Климчука]. — К. : Критика, 2011. — 600 с.
142. Попович М. В. Нарис історії культури України / Мирослав Попович. — К. : АртЕк, 1999. — 728 с.
143. Попович М. В. Червоне століття / Мирослав Попович. — 2-е вид., стер. — К. : АртЕк, 2007. — 888 с.
144. Потужна сила рідного слова / Упоряд. Н. М. Сидоренко. — Полтава: Рік, 2005. — 444 с.
145. Присяжнюк Ю. П. "Незручні селяни" в історіографії націєтворчих процесів Наддніпрянщини другої половини XIX — початку XX ст. / Присяжнюк Ю. П. // Істор. архів. Наук. студії. — 2011. — Вип. 7. — С. 42—49.

146. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни / Анна Процик // Пробл. вивч. історії Укр. революції 1917—1921 рр. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2002. — С. 14—52.
147. П'ядик Ю. Степан Ерастов / Ю. П'ядик, І. Старовойтенко // Пам'ятки: археогр. щорічник. — К., 2008. — Т. 8. — С. 260—271.
148. Різун В. В. Зі статті "Соціальнокомунікаційний підхід у науці та галузі соціальної інженерії" [Електронний ресурс] / Володимир Різун. — Режим доступу до ст. : http://journlib.univ.kiev.ua/Socialniy_pidhid.pdf (12.01.12). — Назва з екрану.
149. Різун В. В. Начерки до методології досліджень соціальних комунікацій [Електронний ресурс] / Володимир Різун // [Наук. сторінка професора Володимира Різуна] / Інститут журналістики : [сайт]. — Режим доступу : http://journlib.univ.kiev.ua/Nacherky_do_metodologiyi.pdf (16.09.11). — Назва з екрану.
150. Різун В. В. Про стан нашої науки та вимоги до написання статей [Електронний ресурс] / Володимир Різун. — Режим доступу : <http://www.journ.univ.kiev.ua/NMK/Pub/pub.html> (12.01.12). — Назва з екрану.
151. Рудько С. О. "Українська орієнтація" чи "подвійна лояльність" : приклад Миколи Василенка (1866—1935) [Електронний ресурс] / Сергій Рудько. — Режим доступу до ст. : <http://incognita.day.kiev.ua/ukrayinska-oriyentacziya-chi-podvijna-loyalnist-priklad-mikoli-vasilenka-%281866-1935%29.html> (14.02.12). — Назва з екрану.
152. Русакова О. Ф. Дискурсология как новая дисциплина. Предисловие / О. Ф. Русакова, А. Е. Спасский // Современные теории дискурса. Мультидисциплинарный анализ. — Екатеринбург : Дискурс-Пи, 2006. — С. 7—9.
153. Русова С. Мемуари. Щоденник / Софія Русова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т українознав. — К., 2004. — 544 с.

- 154.Рябчук М. Від Малоросії до України : парадокси запізнілого націєтворення / Микола Рябчук. — К. : Критика, 2000. — 304 с.
- 155.Рябчук М.. Гоголь і війна ідентичностей // Постколоніальний синдром. Спостереження / Микола Рябчук. — К. : К.І.С., 2011. — С. 174—190.
- 156.Рябчук М. Дві України : реальні межі, віртуальні війни / Микола Рябчук. — К. : Критика, 2003. — 336 с.
- 157.Рябчук М. Імперія як дискурс // Постколоніальний синдром. Спостереження / Микола Рябчук. — К. : К.І.С., 2011. — С. 15—40.
- 158.Рябчук М. На захист "ясиру" : денаціоналізація як психологічна проблема // Постколоніальний синдром. Спостереження / Микола Рябчук. — К. : К.І.С., 2011. — С. 191—201.
- 159.Рябчук М. "У ліжку зі слоном" // Постколоніальний синдром. Спостереження / Микола Рябчук. — К. : К.І.С., 2011. — С. 8—14.
- 160.Саїд Е. В. Культура й імперіалізм / Едвард Саїд ; [пер. з англ. К. Ботанової, Т. Цимабала]. — К. : Критика, 2007. — 608 с.
- 161.Саїд Е. В. Орієнталізм / Едвард В. Саїд ; переклав з англ. Віктор Шовкун. — К. : Основи, 2001. — 512 с.
- 162.Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки / О. І. Салтовський. — К. : ПАРАПАН, 2002. — 396 с.
- 163.Сахно І. Відображення політичних поглядів В. Винниченка в його листуванні / Ірина Сахно // Наук. зап. : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. — 2008. — Вип. 16. — С. 324—360.
- 164.Семків Р. А. Іронічна структура : типи іронії в художній літературі / Ростислав Семків. — К. : Києво-Могилянська академія, 2004. — 136 с.
- 165.Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище : методологія, архітектоніка, варіативність : моногр. / Катерина Серажим ; за ред. В. Різуна. — К., 2002. — 392 с.
- 166.Серажим К. Засоби актуалізації ідеологічної лексики в українському політичному дискурсі [Електронний ресурс] / Катерина Серажим // Стиль

- і текст. — 2000. — Вип. 1. — С. 15—16. — Режим доступу до журн. : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2074> (19.10.11). — Назва з екрану.
167. Серио П. Как читают тексты во Франции / Патрик Серио // Квадратура смысла : французская школа анализа дискурса / общ. ред. П. Серио; [пер. с фр. и португ.]. — М. : Прогресс, 1999. — С. 12—53.
168. Сидоренко Н. Голос громадянства / Наталя Сидоренко // Потужна сила рідного слова. — Полтава : РІК, 2005. — С. 9—15.
169. Сидоренко Н. М. Журнал "Украинский вестник" (Петербург, 1906) [Електронний ресурс] / Н. М. Сидоренко // Наук. зап. Ін-ту журналістики. — Т. 21. — Режим доступу до ст. : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2074> (19.10.11). — Назва з екрану.
170. Сидоренко Н. М. Національні настанови польської преси на початку ХХ ст. [Електронний ресурс] / Н. М. Сидоренко, О. О. Сидоренко // Наук. зап. Ін-ту журналістики. — Т. 21. — Режим доступу до ст. : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1635> (19.10.11). — Назва з екрану.
171. Сидоренко Н. Пробудження національного духу (передмова) / Наталя Сидоренко, Олександр Сидоренко // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття. — К. : Дослідн. центр історії укр. преси, 2001. — С. 5—16.
172. Ситник К. М. В. І. Вернадський — засновник Української Академії наук / К. М. Ситник // Вісн. Харків. нац. аграр. ун-ту. Сер. : Біологія. — 2008. — Вип. 1 (13). — С. 99—114.
173. Сірополко С. Петро Стебницький, як книголюб / Ст. Сірополко // Українська книга. — 1937. — № 7—8. — С. 177—180.
174. Скороварова Є. В. Естетичні структури ідеологічного дискурсу [Електронний ресурс] / Скороварова Є. В. // Філософські дослідження. — 2011. — № 14. — С. 197—206. — Режим доступу до ст. :

http://fd.snu.edu.ua/info/files_articles/collection_14/article19.pdf (12.09.11).

— Назва з екрану.

175. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 / Павло Скоропадський ; гол. ред. Я. Пеленський. — К. ; Філадельфія, 1995. — 494 с.
176. Скороход О. "Нося фамилию украинца": реконструкція національної ідентичності Павла Скоропадського / Ольга Скороход // Міжкультурний діалог. Т. 1 : Ідентичність. — К. : Дух і літера, 2009. — С. 167—194.
177. Слокум Дж. У. Кто и когда были "инородцами" : эволюция категории "чужие" в Российской империи / Джон У. Слокум // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет : антол. / [сост. П. Верт, П. С. Кабытов, А. И. Миллер]. — М. : Новое изд-во, 2005. — С. 502—534.
178. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Ентоні Д. Сміт ; [пер. з англ. П. Тарашука]. — К. : Темпора, 2010. — 312 с.
179. Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Д. Сміт ; [пер. з англ.] — 2-е вид., стереотип. — К. : Ніка-Центр, 2009. — 320 с.
180. Сміт Е. Д. Націоналізм : теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. — К. : К.І.С., 2004. — 170 с.
181. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. П. Тарашука. — К. : Основи, 1994. — 224 с.
182. Смолин М. Энциклопедия имперской традиции русской мысли / Михаил Смолин. — М. : Имперская традиция, 2005. — 432 с.
183. Солоіденко Г. Петро Стебницький — оборонець української книги і української мови / Галина Солоіденко // Бібл. вісн. — 2007. — № 7. — С. 29—33.
184. Сорока Ю. Г. Актуалізація проблематики іншого в сучасному українському суспільстві / Сорока Юлія Георгіївна // Методологія, теорія

- та практика іншого в сучасному українському суспільстві. — 2010. — Вип. 16. — С. 429—432.
185. Список друкованих праць П. Я. Стебницького // П. Я. Стебницький. 1862—1923. — К. : Слово, 1926. — С. 121—132.
186. Співак Г. Ч. В інших світах : есеї з питань культурної політики / Гаятрі Чакраворті Співак ; пер. з англ. — К. : Всесвіт, 2006. — 480 с.
187. Старовойтенко І. М. Джерела до історії Української революції : листи Сергія Єфремова до Євгена Чикаленка. 1917 рік / Старовойтенко І. М. // Сумський історико-архівний журнал. — 2009. — № 6—7. — С. 65—78.
188. Старовойтенко І. М. До історії нереалізованого проекту пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві (1904—1914 рр.) (за матеріалами листування Є. Чикаленка і П. Стебницького) / І. М. Старовойтенко // Пр. центру пам'яткознав. — 2007. — Вип. 11. — С. 176—191.
189. Старовойтенко І. М. Леонід Жебуньов : джерела до біографії / І. М. Старовойтенко // Рукоп. та книжк. спадщина України. — 2007. — Вип. 11. — С. 183—199 .
190. Старовойтенко І. М. Листи Василя Доманицького до Миколи Аркаса / Інна Старовойтенко // Укр. археограф. щорічник. — К., 2006. — Вип. 10—11. — С. 515—592.
191. Старовойтенко І. М. Листування Є. Х. Чикаленка з П. Я. Стебницьким як історичне джерело / Інна Старовойтенко // Укр. археограф. щорічник. — К. ; Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8—9. — С. 112—138.
192. Старовойтенко І. М. Листування П. Стебницького з Є. Чикаленком як джерело просопографічної інформації про кореспондентів / І. М. Старовойтенко // Рукоп. та книжк. спадщина України. — 2005. — Вип. 10. — С. 375—384.
193. Старовойтенко І. М. П. Я. Стебницький: київський період життя та діяльності (1918—1923) / Інна Старовойтенко // Київ і кияни. Матеріали щоріч. наук.-практ. конф. — К.: Кий, 2005. — Вип. 5. — С. 109—119.

194. Старовойтенко І. М. Петро Стебницький // Євген Чикаленко : людина на тлі епохи : [моногр.] / Інна Старовойтенко — К. : Темпора, 2009. — С. 166—171.
195. Старовойтенко І. М. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України / Інна Михайлівна Старовойтенко // Укр. біографістика. — 2010. — № 7. — С. 263—278.
196. Старовойтенко І. М. Український національний рух поч. ХХ ст. в інтерпретації публіциста П. Стебницького // Українці : світова нація перед викликами ХХІ ст. : зб. ст. наук. конф. — К. : Смолоскип, 2006. — С. 320—334.
197. Старовойтенко І. М. "...Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці" (Про Петра Стебницького і його служіння українській справі) / І. Старовойтенко // Стебницький П. Вибрані твори. — К. : Темпора, 2009. — С. 11—28.
198. Статєєва В. Євген Чикаленко як лексикограф (до 80-річчя з дня смерті Є. Чикаленка) / Валентина Статєєва // Вісн. Ужгород. ун-ту. Сер. : Філол. — 2009. — Вип. 21. — С. 15—24.
199. [Стебницький П. Я.] Письмо в редакцию / Малороссиянин // Коцюбинський М. Твори: в 7 т. / Михайло Коцюбинський. — К. : Наук. думка, 1973—1975. — Т. 4. — 1975. — С. 118—121.
200. Стебницький П. Я. Украина в экономике России / П. Я. Стебницький. — Пг., 1918. — 42 с.
201. Стебницький П. Я. Украина и украинцы / П. Я. Стебницький. — Пг. : Друкаръ, 1917. — 48 с.
202. Стебницький П. Борис Грінченко : Нарис його життя та діяльності / Петро Стебницький. — К. : Час, 1920. — 32 с.
203. Стебницький П. Вибрані твори / Петро Стебницький ; упор. та вступ. ст. І. Старовойтенко. — К. : Темпора, 2009. — 632 с.

204. Стебницький П. Поміж двох революцій : Нариси політичного життя за р. р. 1907—1918 / Петро Стебницький (П. Смуток). — К. : Час, 1918. — 288 с.
205. Стебницький П. Я. Українська справа / П. Я. Стебницький (П. Смуток). — Пг : Друкарь, 1917. — 46 с.
206. Стебницький П. Я. // Укр. журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. — Львів, 1999. — Вип. 6. — С. 320—324.
207. Стебницький Петро // Енциклопедія українознавства : в 11 т. / Наук. т-во ім. Шевченка у Львові; гол. ред. проф. В. Кубійович. Перевид. в Україні. — Львів, 2000. — Т. 8. — С. 3043—3044.
208. Степченко О. П. Українські вчені — фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1918—1934) / О. П. Степченко. — К., 2008. — 218 с.
209. Стрілець В. Права людини в політико-правовій концепції Української радикально-демократичної партії / В. Стрілець // Вісн. Акад. правових наук України. — 2009. — № 2. — С. 68—76.
210. Струве П. Б. Великая Россия. Из размышлений о проблеме русского могущества / П. Струве // Русская мысль. — Спб., 1908. — Кн. 1. — С. 143—157.
211. Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм / П. Струве // Русская мысль. — 1912. — № 1. — С. 65—86.
212. Субтельний О. Україна : історія / Орест Субтельний ; [пер. з англ. Ю. Шевчука, ред. Ю. Медюк]. — [2-е вид.]. — К. : Либідь, 1992. — 512 с.
213. Ткаченко І. Михайло Грушевський і цензура (1901—1914 роки) / І. Ткаченко // Укр. археограф. щорічник. — К., 2007. — Вип. 12. — С. 207—214.
214. Томпсон Е. М. Трубадури імперії : Російська література і колоніалізм / Ева М. Томпсон ; пер. з англ. Марії Корчинської. — К. : Основи, 2006. — 368 с.

215. Топоров В. Н. Петербург и петербургский текст русской литературы // Миф. Ритуал. Символ. Образ : Исследования в области мифопоэтического : Избранное / В. Н. Топоров. — М., 1995. — С. 259—367.
216. "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) : колект. наук. моногр. в 3 ч. / НАН України, Ін-т історії України ; [відп. ред. В. Сарбей]. — Ч. 1. — К., 1999. — 204 с.
217. "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) : колект. наук. моногр. в 3 ч. / НАН України, Ін-т історії України ; [відп. ред. В. Сарбей]. — Ч. 2. — К., 1999. — 488 с.
218. "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.) : колект. наук. моногр. в 3 ч. / НАН України, Ін-т історії України ; [відп. ред. В. Сарбей]. — Ч. 3. — К., 1999. — 278 с.
219. Українське питання / Укр. пер., упорядкув., передм. і прим. М. Тимошика. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. — 220 с.
220. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / [Бевз Т. А., Бойко О. Д., Брицький П. П. та ін.]. — К. : Парлам. вид-во, 2007. — 576 с.
221. Український правопис / ред. О. А. Дітель ; НАН України, Ін-т ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови. — стер. вид. — К. : Наук. думка, 2003. — 240 с.
222. Федунь О. Постколоніальна критика в українському літературознавстві / Олесандра Федунь // Слово і час. — 2001. — № 10. — С. 10—13.
223. Фишер Л. А. Образ Германии в русской прессе 1905—1914 годов [Электронный ресурс] / Л. А. Фишер // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. — 2009. — № 97. — С. 80—85. — Режим доступа к ст. : ftp://lib.herzen.spb.ru/text/fisher_97_80_85.pdf (16.09.11). — Загл. с экрана.
224. Фуко М. Археологія знання / Мішель Фуко ; [пер. з фр. В. Шовкуна]. — К. : Основи, 2003. — 326 с.

225. Хаген М. фон. История России как история империи : федералистский поход / Марк фон Хаген // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет : антол. / [сост. П. Верт, П. С. Кабытов, А. И. Миллер]. — М. : Новое изд-во, 2005. — С. 18—47.
226. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года / Эрик Хобсбаум ; пер. с англ. А. А. Васильева. — СПб. : Алетейя, 1998. — 306 с.
227. Черченко Ю. А. Історія українського руху в листуванні Євгена Чикаленка і Петра Стебницького / Черченко Юрій // Студії з архівної справи та документознавства. — 2008. — Т. 16. — С. 140—142.
228. Чикаленко Є. Х. Спогади. 1861—1907 / Євген Чикаленко. — К. : Темпора, 2003. — 416 с.
229. Чикаленко Є. Х. Щоденник. Т. 1 : 1907—1917 / Євген Чикаленко. — К. : Темпора, 2004. — 464 с.
230. Чикаленко Є. Х. Щоденник. Т. 2 : 1918—1919 / Євген Чикаленко. — К. : Темпора, 2004. — 416 с.
231. Шкандрій М. В обіймах імперії : Російська і українська літератури новітньої доби / Мирослав Шкандрій ; [пер. з англ. П. Тарашука]. — К. : Факт, 2004. — 496 с.
232. Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація : Українська літературна дискусія 1920-х років / Мирослав Шкандрій ; [авторизов. пер. з англ. М. Климчука]. — К. : Ніка-Центр, 2006 — 384 с.
233. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Роман Шпорлюк ; пер. з англ. — К. : Дух і Літера, 2000. — 354 с.
234. Шпорлюк Р. Роздуми й рефлексії історика про сучасну Україну // У пошуках майбутнього часу: статті та есеї / Роман Шпорлюк. — К. : Грані-Т, 2010. — С. 30—46.
235. Шпорлюк Р. Україна і Росія // У пошуках майбутнього часу: статті та есеї / Роман Шпорлюк. — К. : Грані-Т, 2010. — С. 47—91.
236. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / Сергей Щеголев. — К., 1912. — 588 с.

237. Щербін Л. Українське питання в діяльності Петра Струве як члена Конституційно-демократичної партії Росії / Лілія Щербін // Схід. — 2010. — № 7 (107). — С. 126—130.
238. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. — М. : Прогресс, 1996. — 344 с.
239. Яковенко Н. "Україна між Сходом та Заходом" : проекція однієї ідеї / Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. / Наталя Яковенко. — К. : Критика, 2002. — С. 333—365.
240. Ясь О. Мемуари [Електронний ресурс] // Олексій Ясь. — Режим доступу до ст. : <http://www.history.org.ua/l=EHU&verbvar=Memuary&abcvar=16&bbcvar=6> (10.08.11). — Назва з екрану.
241. Ashcroft B. Key Concepts in Postcolonial Studies / Bill Ashcroft, Gareth Grifits, Helen Tiffin. — London ; New York : Routledge, 2001. — 276 p.
242. Ashcroft B. On Post-Colonial Futures : Transformations of Colonial Cultures / Bill Ashcroft. — London ; New York : Continuum 2001. — 170 p.
243. Ashcroft B. The Empire Strikes Back : Theory and practice in post-colonial literatures / Bill Ashcroft, Gareth Grifits, Helen Tiffin. — 2nd ed. — London ; New York : Routledge, 2002. — 286 p.
244. Burr V. An Introduction to Social Constructionism / Vivien Burr. — London ; New York : Routledge, 2006. — 144 p.
245. Cromby J. Social Constructionism as Ontology [Internet-resource] / John Cromby, David J. Nightingale // Theory & Psychology. — Calgary, 2002. — Vol. 12 (5). — P. 701—713. — Stable URL : <http://wwwstaff.lboro.ac.uk/~hujc4/social%20constructionism%20as%20ontology.pdf> (10.10.11). — Title from screen.
246. Dijk T. A. van. Discourse, Ideology and Context [Internet-resource] / Teun A. van Dijk // Folia Linguistica. — Santiago de Compostela, 2001. — № XXX/1—2. — P. 11—40. — Stable URL : <http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse,%20ideology%20and%20context.pdf> (12.11.11). —

Title from screen.

247. Dijk T. A. van. Ideological Discourse Analysis / Teun A. van Dijk // New Courant. — Helsinki, 1995. — № 4. — P. 136—161. — Stable URL : <http://www.discourses.org/OldArticles/Ideological%20discourse%20analysis.pdf> (12.11.11). — Title from screen.
248. Dijk T. A. van. Ideology and Discourse. A Multidisciplinary Introduction / Teun A. van Dijk. — 118 p. — Stable URL : <http://www.discourses.org/OldBooks/Teun%20A%20van%20Dijk%20-%20Ideology%20and%20Discourse.pdf> (12.11.11). — Title from screen.
249. Fairclough N. Analysing Discourse : Textual analysis for social research / Norman Fairclough. — London ; New York: Routledge, 2003. — 274 p.
250. Fairclough N. Critical Discourse Analysis [Internet-resource] / Norman Fairclough. — Stable URL : www.ling.lancs.ac.uk/staff/norman/critdiscanalysis.doc (01.09.11). — Title from screen.
251. Fanon F. The Wretched of the Earth / Franz Fanon ; translated by Constance Farrington. — London : Penguin Books, 2001 — 258 p.
252. Fiut A. In the Shadow of Empires. Postcolonialism in Central and Eastern Europe — Why not? [Internet-resource] // Aleksander Fiut. — Stable URL : <http://www.postcolonial-europe.eu/index.php/ru/essays/58--in-the-shadow-of-empires> (12.10.2011). — Title from screen.
253. Grabowicz George G. The Soviet and the Post-Soviet Discourses of Contemporary Ukraine: Literary Scholarship, the Humanities and the Russian-Ukrainian Interface / George G. Grabowicz. — Stable URL : <http://www.postcolonial-europe.eu/index.php/en/studies/69--the-soviet-and-the-post-soviet-discourses-of-contemporary-ukraine-literary-scholarship-the-humanities-and-the-russian-ukrainian-interface> (10.09.11). — Title from screen.
254. Korek J. Central and Eastern Europe from a Postcolonial Perspective [Internet-resource] / Janusz Korek. — Stable URL : <http://www.postcolonial->

- europe.eu/index.php/ru/essays/60--central-and-eastern-europe-from-a-postcolonial-perspective (12.10.2011). — Title from screen.
255. Moore D. S. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique [Internet-resource] / David Chioni Moore. — Stable URL : <http://www.jstor.org/pss/463645> (08.09.11). — Title from screen.
256. The Post-Colonial Studies Reader / Edited by Bill Ashcroft, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. — London ; New York : Routledge, 2003. — 526 p.
257. The Routledge Companion to Postcolonial Studies / Edited by John McLeod. — London — New York : Routledge, 2007. — 252 p.
258. Thompson Ewa M. Said a sprawa polska [Internet-resource] / Ewa M. Thompson. Stable URL : <http://www.newsweek.pl/Europa/said-a-sprawa-polska,45500,1,1.html> (10.11.11). — Tytuł z ekranu.
259. Velychenko St. Post-Colonialism and Ukrainian History / Stephen Velychenko // *Ab imperio*. — 2004. — № 1. — P. 391—404.
260. Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s. A Minority Faith / Andrew Wilson. — Cambridge : Cambridge University Press, 1997. — 300 p.
261. Yekelchik S. Nationalisme ukrainien, biélorusse et slovaque / Serhy Yekelchik // *Histoire des Idées Politiques de l'Europe Centrale* / Sous la direction de Chantal Delsol et Michel Masłowski. — Paris : Presses universitaires de France, 1998. — P. 377—392.